KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

„Ne hodi za mano,
ne boš me dobiu,
sem tist'ga župana,
k'je Lahe podiu."
(Narodna.)

letnik 34 št. 1-2 leto 1986

UDK
UDC 949.712(-2)(05)

YU ISSN 0023-4923

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XXXIV

1986

IZDAJA IN ZALAGA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO

LJUBLJANA

Izdajateljski svet: Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin (predsednik), Metka Gombač, Nada Holinsky, Olga Janša-Zorn, dr. Jože Koropec, Janez Kos, Antoša Leskovec, dr. Božo Otorepec, Slavica Pavlič, Marija Serdoner, dr. Mirko Stiplovšek, Prvenka Turk

Uredniški odbor: France Dobrovoljc, Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin, Stane Granda, Olga Janša-Zorn, Janez Kopač, dr. Božo Otorepec, dr. Sergij Vilfan, dr. Peter Vodopivec — Glavni urednik: Marjan Drnovšek, odgovorni urednik: Stane Granda — Lektor: France Dobrovoljc — Tehnični urednik: Branko Šuštar — Opremil: Julijan Miklavčič — Prevodi: Igor Maver (1—2) in Lilijana Žnidaršič (3) — Bibliografska obdelava: Martin Grum — Uredništvo: Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27; uprava: Filozofska fakulteta, oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12, Ljubljana — sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani — Klišeje izdeluje klišarna Delo v Ljubljani

KAZALO

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN ČLANKI

Darko Cafuta: Začetek radeške papirnice — 152—160

Jože Curk: O cestnem omrežju na slovenskem Štajerskem v 17. stoletju — 7—15

Jože Curk: O cestnem omrežju na slovenskem Štajerskem v 18. stoletju — 138—147

Ervin Dolenc: Prebivalci Senožeč v prejšnjem stoletju — 37—44

Anja Dular: Knjižnica gradu Smlednik po katalogu iz leta 1771 — 15—32

France Golob: Franjo Sterle, ustanovitelj umetniške šole »Probuda« in vloga šole v tedanjem likovnem življenju — 160—170

Metka Gombač: Oddelek za pošto, telegraf in telefon pri Pokrajinskem narodnoosvobodilnem odboru za Slovensko Primorje in Trst — 191—192

Tone Knez: Novo mesto pod Kelti in Rimljani — 1—7

Dušan Kos: Metliški grad po inventarju leta 1723 — 148—151

Darja Mihelič: Življenje in poslovanje nekaterih Cavianijev v srednjeveškem Piranu — 125—136

Marija Perko: Delovanje partizanske terenske lekarne Bober od decembra 1943 do osvoboditve — 184—191

Jelka Pirkovič-Kocbek: Šentvid, Stična in Ivančna gorica — zgodovina naselbinskih oblik — 67—71

Marija Stanonik: Promet v kmečkem gospodarstvu na Žirovskem — 171—184

Zmago Šmitek: Delovanje Ljubljančana A. Steinhauserja na Filipinih 1643—1648 — 137 do 138

Janez Šumrada: Kmečki upor v okolici Višnje gore za časa Ilirskih provinc leta 1813 — 32—37

Janez J. Švajncer: Naši stari prvomajski znaki — 60—66

Zora Torkar: Iz življenja in dela kamniških Čehov in Moravcev — 45—59

ZAPISKI IN GRADIVO

Marinka Dražumerič: Belokranjci — vojaki v 1. svetovni vojni — 193—203

Eva Holz: Dnevnik Cirila Prestorja iz 1. svetovne vojne — 72—88

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

Mirko Kambič: Nicefor Stepančič (1867—1934) — 89—93

Mirko Kambič: Josip Pelikan (1885—1977) in njegova fotografska delavnica — 204—207

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Marjan Drnovšek: Razglednice Ljubljane kot del kulturne dediščine — 209—213

POSVETI IN ZBOROVANJA

Posvet o krajevnem zgodovinopisju v Kranju 8. maja 1985 — 94—106

Nada Kobal: Trst 1941—1947: Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe — 214—216

JUBILEJI

Janez Šumrada: Prof. Ferdo Gestrin — sedemdesetletnik — 107—108

IN MEMORIAM

Stane Granda: Ivan Zelko (1912—1986) — 208

NOVE PUBLIKACIJE

Kranj v svobodi in obnovi 1945—1950, Kranj 1986 (*Žarko Bizjak*) — 118

Trude Horn: Gedeckte Holzbrucken Zeugen alter Holzbaukunst, Klagenfurt 1980 (*Darko Cafuta*) — 221—222

Vilko Novak: Raziskovalci slovenskega življenja, Ljubljana 1986 (*Vinko Demšar*) — 113 do 115

Velike Lašče. Zbornik, Ljubljana 1986 (*Marjan Drnovšek*) — 111—112

Štiri publikacije Antona Štampoharja. Iz revolucionarne preteklosti na območju Gorjancev 1918—1941, Novo mesto 1983; Kronološki pregled naprednega političnega gibanja na območju občin Črnomelj, Metlika, Novo mesto in Trebnje v letih 1931 do 1941, Novo mesto 1983; Iz bojev novomeških tekstilcev, Novo mesto 1984; Društva kmetskih fantov in deklet na območju občin Črnomelj, Metlika, Novo mesto in Trebnje, Novo mesto 1985 (*Stane Granda*) — 115—118

Dolenjski zbornik 1985 (Jarčev zbornik), Novo mesto 1985 (*Stane Granda*) — 219—220

Vlado Jurančič: Šmarjeta pri Novem mestu v narodnoosvobodilni vojni 1941—1945, Novo mesto 1985 (*Stane Granda*) — 225

Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem, Maribor 1984 (*Jasna Horvat*) 223—224

Goriški letnik 11, Nova Gorica 1984 (*Olga Janša Zorn*) — 220—221

Jeklo in ljudje. Jeseniški zbornik, Jesenice 1985 (*Janez Kopač*) — 109—111

Ivan Veber: Gozdovi bohinjskih fužinarjev, Bled 1986 (*Janez Kopač*) — 115

Razmerja med etnologijo in zgodovino, Maribor 1986 (*Janez Kopač*) — 217—219

Ana Lavrič: Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579, Ljubljana 1986 (*Dušan Kos*) — 112

Boris Golec: Zgodovina in razvoj PTT dejavnosti v Zasavju, Trbovlje 1986 (*Žarko Lazarevič*) — 222—223

Jože Curk: Viri za gradbeno zgodovino Maribora do 1850, Maribor 1985, (*Marko Lesar*) — 113

KAZALO SLIK

POKRAJINE, GRADOVI, NASELJA

Ljubljana, Dunajska cesta (razglednica) — 210

Metlika, iz Valvasorjeve Topograhpiae ducatus Carniole Modernae, 1679 — 149

Selo, razrušena vas, spomladi 1916 — 80

NAČRTI IN ZEMLJEVIDI

Cestno omrežje na slovenskem Štajerskem v 17. stoletju — 14

Cestno omrežje na slovenskem Štajerskem v 18. stoletju — 140

OSEBE

Ferdo Gestrin — 107

Julius Kugy — 204

Karol Neřima oficial v smodnišnici v Kamniku (o. 1911) — 47

Ciril Prestor kot rekrut (1913) — 72

Frančišek Smledniški (1789) — 17

Škof J. J. Strossmayer v Rogaški Slatini (1903) — 92

Ivan Zelko — 208

Družina Zika v Kamniku (1894) — 53

Lovci (1895) — 91

V Lokvi (1908) — 89

Udeleženci »žurfiksa« v gostilni Kenda v Kamniku (1902) — 55

Portret starca (Boris Kalin 1923) — 164

Žrtve 10. soške ofenzive — 82

RAZNO

Arheologija

Novo mesto, oblike poznokeltskih lončenih posod (1. stol. pr. n. št.) — 4

Novo mesto, okrašena železna plošča za pas iz keltskega groba (1. stol. pr. n. š.) — 4

Novo mesto, značilna oblika rimskih grobov s kamnitimi ploščami (1.—2. stol. n. š.) — 3

Novo mesto, železno orožje iz groba keltskega bojevnika (1. stol. pr. n. š.) — 5

Grafikoni

Kamnik, priseljenci po narodnosti (1850—1940) — 47

Kamnik, zaposlenost priseljencev po posameznih panogah (1850—1940) — 50

Senožeče, številčno gibanje prebivalstva (1810—1910) — 42

Senožeče, smrtnost prebivalcev (1791—1795 in 1891—1895) — 43

Znaki

Prvomajski znak (1902) — 60

Prvomajski znaki iz let 1909, 1910 in 1911 — 61

Prvomajski znaki iz let 1912, 1913 in 1914 — 62

Prvomajska znaka mariborskih kovinarjev iz let 1923 in 1926 — 63

Prvomajski znak Komunistične partije Avstrije (1926) — 64

Prvomajski znaki iz let 1925, 1926 in 1927 — 64

Prvomajski znaki iz let 1928, 1929 in 1930 — 65

Prvomajski znaki iz let 1931, 1932 in 1937 — 65

Drugo

Maksim Gaspari, dve razglednici iz serije Vojska v slikah, naslovnica št. 1-2 in št. 3

Ledenica v navadi na Divaškem in Podgrajskem (1905) — 92

Rojstna knjiga župnije Radeče, vpis rojstva v vasi Papirnica 1725 — 155

Posnetek fresk s tečaja, ki ga je vodil akademski slikar Simon Ogrin v Ljubljani leta 1923 — 162

Posnetek zaključne razstave umetniške šole »Probuda« (1923) — 163

Žirovsko, eden od načinov vlačenja kripe (1986) — 171

Žirovsko, koša (1973) — 172

Žirovsko: Nova vas, voz s križevnatimi kolesi (1982) — 173

Znamka Odseka za zveze pri PNOO Trst (1945) — 191

Notranjost prodajalne — 205

Ljubljana, hrbtna stran razglednice — 211

Iz zgodovine Kronike

Na šesti redni seji ljubljanskega občinskega sveta 22. septembra 1933 je bil sprejet predlog kulturnega odseka Mestne občine ljubljanske o ustanovitvi revije »Kronika mesta Ljubljane in njenega prebivalstva« Oglejmo si nekatere misli iz utemeljitve (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mesto Ljubljana, Cod III/90, fol. 670–675):

»... *Mestna občina ljubljanska nima o svojem postanku nobene pomembnejše monografije in lastne kronike. To je občutno kuturno pomanjkanje, ki se zrcali tudi v odnosu meščanstva do občine, ki je povsem brezbrižno ali pa se udaja malomeščanskemu kritikarstvu, kateremu je stalno izpostavljena občina in njeni predstavniki in funkcionarji. M.O.L. je živo interesirana na neki pozitivni patriotični vzgoji meščanstva, neglede, da je v njeni skrbi in funkciji tudi skrb za ohranitev zgodovinskih, kulturnih, gospodarskih, političnih in socijalnih dogodkov ter spoznavanje meščanstva z nalogami in potrebami mesta. ...*«

»... *Sestav revije naj bo: 1 pola – 16 strani: zgodovinski opis in zgodovinski dogodki Ljubljane. Omenjati je, da je na razpolago knjiga v rokopisu Fr. Stele: Stara Ljubljana, Iv. Vrhovnik: Kravja dolina in njena prošlost itd. Arhiv pa nudi neizčrpan materijal za znanstveno proučavanje, kjer bi zlasti mladi akademiki našli mnogo važnega in objave vrednega materijala. S tem se bo pridobilo večji krog znanstvenikov, ki se bodo pečali z Ljubljano;*

1 pola – 16 strani – za strokovne spise monografskega značaja, popise stavb, mostov, zgradb itd., statistični podatki, sodobno stanje mesta Ljubljane;

1 pola – 16 strani naj bo namenjena letni kroniki mesta in njenega prebivalstva, kjer se bodo registrirali vsi pomembnejši dogodki s slikami;

1 pola – 16 strani – je namenjena 8 strani za tekoča komunalna vprašanja, ostalih 8 strani za inserate.

Tako dobimo po 12 številkah tri samostojne knjige, ki bodo v okras vsaki knjižnici, monografija Ljubljane, zgodovina Ljubljane in kronika Ljubljane. Vsaki številki se kot priloga priloži ena ali dve umetniški sliki vedute Ljubljane, posameznih stavb, partij, župani, meceni, itd.

Revija naj bi izhajala 4-krat na leto, to je vsake 3 mesece. ...«

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
34. letnik Ljubljana 1986 1. in 2. zvezek

Tone Knez: Novo mesto pod Kelti in Rimljani — Stran 1—7
Novo mesto during the Celtic and Roman Period

Jože Curk: O cestnem omrežju na slovenskem Štajerskem v 17. stoletju — Stran 7—15
Road Network in the Slovene Region of Štajerska in the 17th Century

Anja Dular: Knjižnica gradu Smlednik po katalogu iz leta 1771 — Stran 15—32
The Library of the Smlednik Castle according to the Catalogue of 1771

Janez Šumrada: Kmečki upor v okolici Višnje gore za časa Ilirskih provinc leta 1813 — Stran 32—37
Peasants' Uprising in the Surrondings of Višnja gora at the Time of Illyrian Provinces in 1813

Ervin Dolenc: Prebivalci Senožeč v prejšnjem stoletju — Stran 37—44
The Inhabitans of Senožeče in the 18th Century

Zora Torkar: Iz življenja in dela kamniških Čehov in Moravcev — Stran 45—59
The Life Fragments of Czechs and Moravians in Kamnik

Janez J. Švajncer: Naši stari prvomajski znaki — Stran 60—66
Our Signs for Mayday Holiday

Jelka Pirkovič-Kocbek: Šentvid, Stična in Ivančna gorica — zgodovina naselbinskih oblik — Stran 67—71
Šentvid, Stična and Ivančna gorica — the History of Settlement Forms

ZAPISKI IN GRADIVO
THE NOTES AND MATERIAL

Eva Holz: Dnevnik Cirila Prestorja iz 1. svetovne vojne — Stran 72—88
The Diary of Ciril Prestor from World War I — 72—88

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV
PHOTO FROM OLD ALBUMS

Mirko Kambič: Nicefor Stepančič (1867 do 1934) — Stran 89—93
Nicefor Stepančič (1867—1934)

POSVETI IN ZBOROVANJA
CONFERENCES AND CONVENTIONS

Posvet o krajevnem zgodovinopisju v Kranju 8. maja 1985 — Stran 94—106
Conferences on Local Historiography Held in Kranj on May 8th 1985

JUBILEJI
ANNIVERSARIES

Janez Šumrada: Prof. Ferdo Gestrin — sedemdesetletnik — Stran 107—108
Prof. Ferdo Gestrin — Septagenarian

NOVE PUBLIKACIJE — 109—118
NEW PUBLICATIONS

NOVO MESTO POD KELTI IN RIMLJANI

TONE KNEZ

Še pred dobrim desetletjem je bilo Novo mesto v strokovnih krogih znano predvsem kot bogato najdišče halštatskih grobov, ki je dalo nekaj izjemno dragocenih najdb.[1] Potem pa, ko je bila v letih 1973—1975 v mestu načrtno raziskana keltsko-rimska nekropola z več kot 200 grobovi, se je arheološka preteklost Novega mesta bistveno razširila in izpopolnila. Zaradi svoje izredno ugodne prometno-zemljepisne in strateške lege na skalnatem pomolu nad vijugavo Krko je bil novomeški prostor že zelo zgodaj naseljen. Pri sedanjem stanju raziskav je razvidno, da je bil ta kraj neprekinjeno naseljen od časov kulture žarnih grobišč do pozne antike.[2] S številkami izraženo, pomeni to od 9. stoletja pred n. š. do 4. stoletja n. š. V tej dolgi naselitveni kontinuiteti novomeškega prostora sta dve obdobji posebej pomembni: mlajša halštatska doba in čas poznega latena ter prehod v zgodnje rimsko cesarstvo. Na podlagi najdb v grobovih bomo v tem prispevku skušali orisati čas in razmere v Novem mestu na prehodu iz mlajše železne dobe v zgodnje antično obdobje, to je v času od 1. stoletja pred n. š. do konca 2. stoletja n. š.

Sredi 3. stoletja pred n. š. so Dolenjsko zavzeli in naselili keltski Tavriski,[3] čeravno so najbrž še pred tem Kelti večkrat napadali in ropali v teh krajih. Vdor Keltov in utrditev njihove politične moči je pretrgal in zaključil bogato tradicijo halštatske ustvarjalnosti in uveljavil novo kulturo in civiliza-

C 39/88

cijo, ki jo imenujemo latensko. Čeprav Kelti sprva v primerjavi s staroselskim prebivalstvom niso bili zelo številni, so zaradi bojne sposobnosti in dobre organiziranosti postali vodilna politična in gospodarska etnična skupina do rimske okupacije tega območja proti koncu 1. stoletja pred n. š. Kelti so prinesli v deželo svoj način pokopavanja: sežiganje umrlih in zakop pepela v ravnih grobovih, obred, ki je zamenjal pokopavanje oseb v gomilah, kar je bil običaj v halštatskem času. Vpeljali so tudi novo oborožitev in nov način bojevanja. Medtem ko je bil halštatski bojevnik na Dolenjskem oborožen z bojno sekiro in dvema sulicama, je keltski vojak oborožen z mečem, ščitom, sulico in bojnim nožem. Čelada ostaja tudi v mlajši železni dobi privilegij vojaških poveljnikov. V bojni tehniki pri Keltih so v primerjavi s halštatskim časom igrali konjeniški oddelki in uporaba bojnih voz[4] odločilno vlogo. Halštatski vojak se je bojeval peš v strnjeni bojni vrsti, samo njegov poveljnik se je z bronasto čelado na glavi bojeval na konju. Vojaški oddelki Keltov so bili v bojih dosti bolj gibljivi, nenadni napadi konjenice in na bojnih vozovih dirjajočih vojakov so jim zagotavljali uspeh in zmago na bojišču. Kelti so uvedli in pospeševali tudi nekatere gospodarske panoge kot na primer: bolj intenzivno poljedelstvo, kar je dokazano z najdbami rala, motike, srpa in kose ter umetno obrt, posebej v predelavi kovin. Vpeljali so tudi nove tehnološke dosežke: hitro vrtljivo lončarsko vreteno, tehniko emajliranja in visoko razvito železarstvo, ki se kaže posebno v kvaliteti njihovega orožja in orodja.

Keltski priseljenci in keltizirani domačini so v Novem mestu zapustili številne sledove v grobovih od 3. do 1. stoletja pred n. š.[5] Na mestnem območju poznamo dve grobišči iz srednjelatenskega obdobja, obe z žganim pokopom. Eno je bilo na desnem bregu Krke v Kandiji, drugo na levem bregu na Marofu, obe pa v neposredni bližini halštatskih gomil. Nekaj srednjelatenskih grobov je bilo vkopanih tudi v halštatskih gomilah. To govori za ohranjevanje in spoštovanje pokopaliških območij skozi več stoletij. Med srednjelatenskimi keltskimi grobnimi najdbami zasluži posebno pozornost keramična dvoročajna posoda-kantharos z dvema obraznima maskama in stiliziranimi kačjimi glavami na obeh ročajih.[6] Ta edinstvena keltska lončena posoda v Sloveniji s svojim plastičnim okrasom ima najboljše primerjave v podobnih posodah na Madžarskem, ki so nastale na začetku tako imenovanega vzhodnokeltskega plastičnega stila. V številnih grobovih tistega časa so bili pokopani keltski bojevniki, kar je razvidno iz priloženega orožja v grobovih. Po takratnem običaju pokopavanja so vse orožje nasilno zvili, razlomili ali kako drugače deformirali in takšno položili v grob. V srednjelatenskih grobovih je samo manjši del lončenih posod izdelan na lončarskem vretenu; te posode so boljše kakovosti in imajo značilno keltsko obliko, medtem ko je večji del posod izdelan prostoročno, je slabše kvalitete in v oblikah kaže na domačo halštatsko lončarsko tradicijo. Tretja nekropola iz najmlajše železne dobe (1. stol. pred n. š.) je bila urejena na južnem vznožju prazgodovinske naselbine na Marofu, med današnjo Ljubljansko cesto in Kettejevim drevoredom. Na tem pokopališču so neprekinjeno pokopavali tudi naprej v času zgodnjega rimskega cesarstva v 1. in 2. stoletju n. š.

Domnevamo, da je Dolenjska prišla pod oblast rimske države že leta 33 pred n. š. po končani vojni Oktavijana zoper Japode,[7] hkrati z zavzetjem strateško pomembnega oporišča Segesta, ob sotočju Save in Kolpe, kasneje Siscia (današnji Sisak) imenovano. Dolenjska je bila sprva vključena v veliko vojaško-upravno enoto Ilirik, kasneje pod cesarjem Trajanom pa v provinco Zgornja Panonija.

V letih 1973—1975 smo v Novem mestu načrtno raziskali obsežno keltsko-rimsko nekropolo,[8] pri čemer smo odkrili 222 grobov in sežigališča-ustrino. Ta velika nekropola je bila prvič odkrita in delno izkopana že pri gradnji Kolodvorske (danes Ljubljanske) ceste leta 1890 in stavbe okrajnega glavarstva (danes občinska skupščina) leta 1902. Ker pri izkopnih delih ni bilo stalnega strokovnega nadzora, natančno število odkritih grobov in najdiščne okoliščine niso znane. Po naši oceni je bilo takrat izkopanih in deloma uničenih približno 50 grobov. Z gradnjo Kolodvorske ceste so zadeli južni del grobišča, stavba glavarstva pa je prizadela zahodni del tega grobišča. Najdbe so prepeljali v kranjski deželni muzej v Ljubljano; doslej so bile le delno objavljene. To grobišče, znano pod imenom »Novo mesto-Beletov vrt« je za najstarejšo zgodovino Novega mesta in Dolenjske zelo pomembno, ker nam najdbe v grobovih dokazujejo neprekinjen prehod od začetka poznolatenskega obdobja v čas zgodnjega rimskega cesarstva, iz česar bi smeli sklepati na mirno vključitev oz. zasedbo južne Slovenije v rimsko cesarstvo. Hkrati je to dokaz, da v času rimske zasedbe teh krajev ni bilo večjih etničnih premikov.

Domorodni prebivalci Tavriski in Latobiki so slej ko prej bili absolutno v večini. Ta nekropola je bila urejena najkasneje v začetku poznega latena, se pravi, okrog leta 100 pred n. š. in na njej so pokopavali neprekinjeno do konca 2. stoletja n. š. Najstarejši latenski grobovi so bili vkopani na zahodnem delu te nekropole, medtem ko so bili najmlajši rimski grobovi odkriti na vzhodnem delu pokopališča. Časovno zaporedje pokopavanja na tem grobišču je na podlagi horizontalne stratigrafije dobro razvidno od zahoda proti vzhodu. Vsi grobovi v tej nekropoli so bili brez izjeme z žganim pokopom.

Oblike grobov na tej nekropoli se nam kažejo v dveh različnih izvedbah. Vsi poznolatenski in zelo zgodnji rimski grobovi do sredine 1. stoletja n. š. so bili narejeni v obliki preproste grobne jame, v katero so stresli žganino in pepel na grmadi sežgane osebe in nanj položili grobne pridatke: pokojnikovo osebno opremo ter posode s hrano in pijačo. Tlorisi teh grobnih jam so lahko okrogli ali ovalno-pravokotni. Od sredine 1. stoletja n. š. dalje so skoraj vsi rimskodobni grobovi sestavljeni iz kamnitih plošč v obliki kamnitih skrinj. To je oblika groba, ki je bila v južni Sloveniji v rimskem času najbolj razširjena in najštevilnejša,[9] ki jo lahko opredelimo tudi kot značilen »latobiški grob«. Izkopano grobno jamo so obdali z izbranimi, toda kamnoseško neobdelanimi kamnitimi ploščami iz domačega apnenca in po zakopu pokojnikovega pepela so grob pokrili z eno ali več kamnitimi ploščami (sl. 1). Zidani grobovi iz lomljenca in malte so na tej nekropoli izjema. Kot zanimivost naj navedemo, da je na tem grobišču bil odkrit samo en grob, ki je bil sestavljen iz opečnih strešnikov-tegul, kar je sicer značilna oblika rimskih grobov v Panoniji. Klesarsko izdelanih kamnitih spomenikov kot na primer: pepelnice, sarkofage, reliefe in napisne kamne na tem grobišču nismo našli.

Najdbe v grobovih keltsko-rimske nekropole v Novem mestu kažejo po eni strani na močno domačo lončarsko produkcijo, na drugi strani pa z uvozom finega namiznega posodja (terra sigillata), vinskih vrčev, steklenih posod in glinastih svetilk-oljenk na precejšnjo kupno moč prebivalcev in na redne trgovske povezave s severno Italijo, predvsem z Akvilejo. Značilne oblike izdelkov

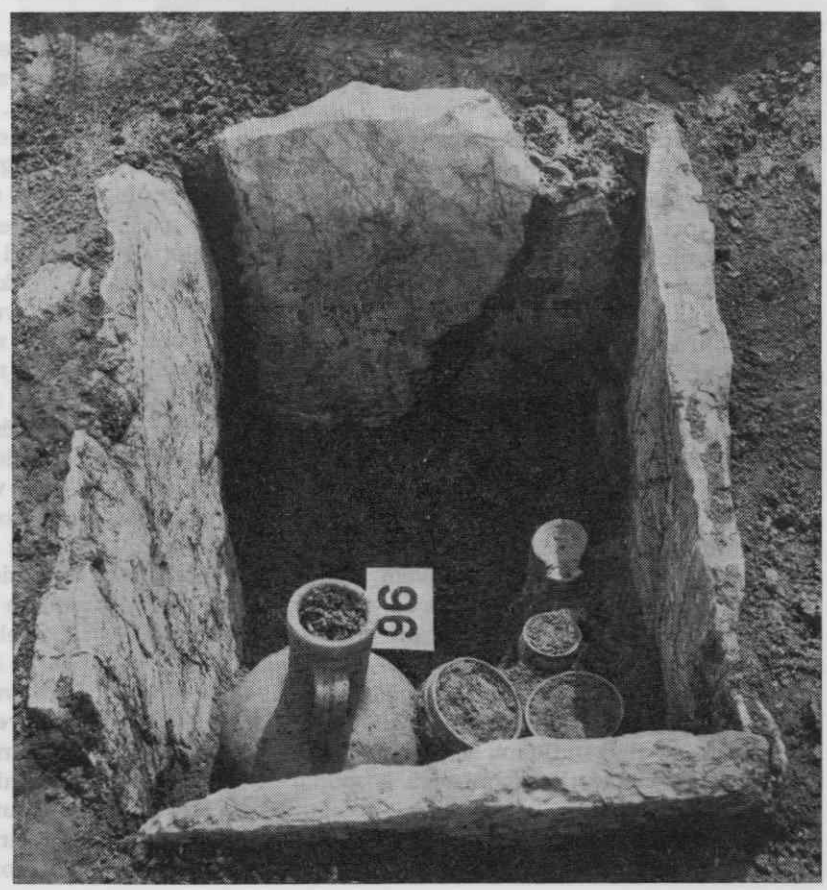

Sl. 1. Značilna oblika rimskih grobov s kamnitimi ploščami (1.—2. stol. n. št.)

Sl. 2. Oblike poznokeltskih lončenih posod (1. stol. pred n. š.)

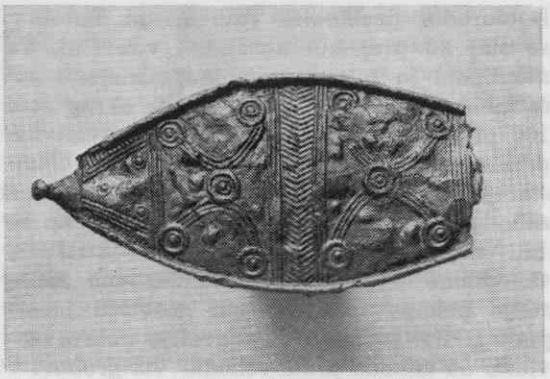

Sl. 3. Okrašena železna plošča za pas iz keltskega groba (1. stol. pred n. š.)

domačih keltskih lončarjev (sl. 2) so sive dvoročajne posode, svetlosive in rjavordeče bikonične stekleničaste posode ter sivočrni kroglasti lonci z narebrenim vratom. Ti lonci so skoraj vedno bili najdeni skupaj s keramično čašo — v večini primerov je bila čaša v loncu — kar kaže na priljubljeno pivsko garnituro pri Latobikih. Iz domačih lončarskih delavnic so tudi precej grobo izdelani lonci in čaše iz rjavosive porozne gline, ki so vedno okrašeni z metličastim ali glavničastim okrasom. Značilna domača lokalna oblika lončenine so precej visoki »pokali« s širokim narebrenim zgornjim delom in precej ozko stojno ploskvijo. Te nenavadno oblikovane, pokalom podobne posode (najbrž posode za pijačo) so doslej znane samo iz štirih, razmeroma blizu ležečih najdišč v deželi Latobikov: v Novem mestu, Verdunu pri Stopičah, Beli cerkvi in v Mihovem. Poznolatensko gradivo iz 1. stoletja pred n. š. dopolnjujejo še različne železne in bronaste fibule-zaponke, okrašena železna pasna plošča (sl. 3) in redki grobovi z orožjem (sl. 4). Dva keltska srebrnika[10] tako imenovanega samoborskega tipa, najdena v Novem mestu, kažeta na prve začetke denarnega gospodarstva v teh krajih.

V inventarjih rimskih grobov je največ keramičnih posod, razmeroma dosti je sigilatne posode — izključno gladka terra sigillata iz severnoitalijanskih delavnic —, malo steklenih izdelkov in redko novci. Odsotnost dragocenih grobnih pridatkov lahko pojasnimo s tem, da je bila skoraj polovica rimskih grobov s kamnitimi ploščami že v antičnem času izropanih! Poudarili smo že, da na tem grobišču nismo našli nobenega odlomka napisnega ali reliefnega kamna. Tudi v območju starega mesta niso znane rimske spolije. Iz tega lahko sklepamo, da so bili na tem grobišču v Novem mestu pokopani ali nepismeni domačini ilirsko-keltskega porekla ali pa ti avtohtoni prebivalci italske oblike grobne arhitekture z napisnimi kamni in reliefnim okrasjem zaradi svojih verskih predstav niso prevzeli. Določen konservatizem v grobnem ritualu je opazen: keltski način pokopavanja ali zagrebanje pepela v preprosto grobno jamo so prebivalci ohranili vse do sredine 1. stoletja n. š., torej več kot pol stoletja po rimski okupaciji. Tudi nekatere tradicionalne oblike posod so v nespremenjeni obliki skozi več desetletij v uporabi kot grobni pridatki, zato te posode same kot kronološka opora niso uporabne oz. so le pogojno uporabne. Zato je romanizacija pri prebivalcih z močno lastno tradicijo vsaj v pogrebnem obredu le počasi prodirala in uveljavljala svoj vpliv. Ob tem moramo še poudariti, da v Novem mestu v rimskem času nikoli ni bila nameščena kaka vojaška enota, kar bi se sicer pokazalo v večjem denarnem obtoku in v epigrafskih spomenikih; za razliko od obeh sočasnih sosednih naselbin: *Praetorium Latobicorum* (Trebnje) in *Neviodum* (Drnovo), kjer so služboval*i beneficiarii consulares* (vojaški obveščevalci oz. policisti s posebnimi pooblastili) iz sestava X. legije v Vindoboni (Dunaj) in XIV. legije v Carnuntumu (Deutsch-Altenburg), da so na Dolenjskem nadzirali in varovali cestni promet in delovali kot obveščevalci.

Med pridatki v keltskih in rimskih grobovih najdemo pogosto tudi živalske kosti. Največ smo našli kosti domače svinje, sledijo kost ovce ali koze, goveda, ptic (verjetno domača kokoš) in enkrat srna.[11] Te kosti so ostanki določenih kosov pečenega mesa, večinoma so to deli okončin (krača, pleče), ki so jih položili v grob kot popotnico umrlemu na poti v onostranstvo. V mnogih grobovih smo našli črepinje lončenih posod, ki so jih po opravljeni pitni daritvi *(libatio)* ob odprtem grobu iz obrednih razlogov razbili. Podoben obredni namen imajo tudi določene lončene posode — samo lonci in sklede —, ki so bile za pogrebni obred na sredini dna namerno preluknjane, da je vsebina posode lahko iztekla na dno groba. Opozoriti moramo še na edinstveno oblikovane grobne posode, ki jih najdemo v grobovih zgodnjecesarskega časa v jugovzhodni Sloveniji. To so znamenite lončene hišaste žare, ki so jih uporabljali za shranjevanje pepela pokojnih.[12] Razširjenost te svojevrstne grobne keramike v 1. in 2. stoletju n. š. na določenem delu Zgornje Panonije je jasno začrtana in razmeroma majhna: od Mirenske doline na severu do Žumberka in Kolpe na jugu ter od Trebnjega na zahodu do Zagreba na vzhodu. Te, povečini rdeče barvane posode v obliki okroglih hiš s široko odprtino vrat spredaj in ozkimi okenskimi režami ob straneh, se na vrhu strnejo z gumbastim zaključkom, včasih tudi s plastično oblikovanim petelinom. Podoba te živali ima simboličen pomen: njena čuječnost oznanja rojstvo novega dne, v prenesenem smislu vstajenje v novo življenje po smrti na tem svetu. Iz vzorcev rdeče poslikave na hišastih žarah smemo morda

Sl. 4. Železno orožje iz groba keltskega bojevnika (1. stol. pred n. š.)

sklepati na način gradnje takratnih hiš v tehniki predalčne stene. Te svojevrstne grobne posode — v vsem rimskem cesarstvu edinstvene — pripisujemo keltskim Latobikom, ki so sredi 1. stoletja pred n. š. naselili Dolenjsko in tukaj razvili značilno lastno materialno kulturo. Ime Latobiki je znano z več rimskih napisnih kamnov, tudi obe največji antični naselbini na Dolenjskem nosita njihovo ime: beneficiarska postaja *Praetorium Latobicorum* (Trebnje) in upravno-trgovsko središče *Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum* (Drnovo). Hišaste žare najdemo v grobovih od sredine 1. stoletja n. š. do konca 2. stoletja n. š. Osebe, katerih pepel so shranili v hišastih žarah, so bile očitno premožne, kar je razvidno iz bolj bogato opremljenih grobov s hišastimi žarami. Iz Novega mesta je znanih že 16 primerkov hišastih žar.

Južni krak glavne rimske ceste iz Akvileje na panonski vzhod je peljal skozi Emono — Neviodunum — Siscijo preko Dolenjske približno 3 km severno mimo Novega mesta. Na potek te rimske ceste spominja danes nekoliko odlomljen miljnik, ki je bil postavljen leta 201 za časa cesarja Septimija Severa. Prvotno je stal ob rimski cesti v Mačkovcu pod Trško goro in popotnikom meril razdaljo do Neviodunuma. Akvileja je bila sedež in izhodišče velikih italskih trgovskih hiš ter proizvodnih podjetij za trgovanje z Norikom in Zgornjo Panonijo. Očitno so že nekaj desetletij pred izgradnjo velike tranzitne ceste sredi 1. stoletja n. š. čez Dolenjsko do Siscije in naprej do garnizonskih mest ob Donavi obstajale živahne trgovske zveze med Novim mestom — njegovo latinsko ali keltsko krajevno ime nam ni znano — in Akvilejo. V času izgradnje trdnih cestnih povezav in upravnega aparata v Noriku in Panoniji je bil pod cesarjem Vespazijanom ustanovljen municipij Neviodunum,[13] pod čigar mestno upravo je spadal največji del Dolenjske.

Na podlagi skromnih površinskih najdb latenskih črepinj v halštatskem gradišču na Marofu domnevamo, da je keltska naselbina bila tudi na tem mestu. V neposredni bližini seliščnega prostora na Marofu sta eno manjše srednjelatensko in eno veliko poznolatensko grobišče. Za zdaj pa še vedno manjkajo prepričljivi dokazi, kje v Novem mestu je bila rimskodobna naselbina. Manjše poskusno izkopavanje leta 1978 v proštijskem vrtu, na vrhu novomeškega polotočka, je dalo zelo malo črepinj rimskih posod in dva bronasta novca: sesterc cesarja Pertinaksa in nedoločljiv as iz 1.—2. stoletja. Te najdbe dajo slutiti, da bi na tem mestu utegnila stati rimskodobna naselbina. Zelo verjetna pa je domneva, da je srednjeveško Rudolfovo mesto bilo sezidano neposredno na ostankih in ruševinah antične naselbine, pri čemer so bili starejši stavbni ostanki uničeni. Kronološko najmlajša arheološka dokaza iz Novega mesta sta visoka steklena čaša z vbrušeno grško napitnico »na mnoga leta«, ki je bila že leta 1902 najdena v grobu v Bršljinu, in grob iz Regrče vasi, datiran z novcem cesarja Licinija, odkrit leta 1967. Obe grobni najdbi sta iz prve polovice 4. stoletja našega štetja. Kasnejših arheoloških najdb iz Novega mesta za zdaj še ne poznamo. Šele 7. aprila 1365 je avstrijski vojvoda Rudolf IV. na Dunaju podpisal listino, s katero je ustanovil mesto, ki ga je krstil po svojem imenu: Rudolfswerd.

Ob koncu lahko sklenemo naš kulturnozgodovinski oris z ugotovitvijo, da je Novo mesto pomembno arheološko najdišče, ki je bilo kontinuirano in intenzivno naseljeno od časov kulture žarnih grobišč do pozne antike. Prazgodovinska dediščina iz starejše železne dobe v Novem mestu se nam kaže kot pomemben predstavnik jugovzhodnoalpske halštatske kulture, ki se je najizvirneje izrazila v dolenjski skupini halštatske kulture. V starejši železni dobi je bilo Novo mesto skozi več generacij sedež halštatskih aristokratov, oz. nekega lokalnega »kneza«. Po propadu halštatske kulture je v Novem mestu in na Dolenjskem sploh opazno usihanje ustvarjalnih moči ter nazadovanje gospodarstva. Težišča moči in politike so se na začetku mlajše železne dobe z ekspanzijo Keltov premaknila: jugovzhodnoalpski prostor je izgubil svojo moč v korist novih sil, ki so zrasle ob srednji Donavi in v severni Italiji. V srednjem latenu (3.—2. stoletje pred n. š.) je Novo mesto precej nazadovalo. Najdbe iz tega časa kažejo določene stilne značilnosti vzhodnokeltskega kulturnega izročila. Šele v 1. stoletju pred n. š. s priselitvijo Latobikov pridobiva Novo mesto vse bolj na pomenu. To je prav gotovo povezano tudi z izgradnjo trdnih in trajnih trgovskih zvez med Akvilejo in Panonijo, v okviru ciljev Avgustove »vzhodne politike«: razširiti meje imperija do Donave. Ob vojaško-trgovski cestni magistrali *Aquileia — Emona — Neviodunum — Siscia* je Dolenjska postala izrazito tranzitna pokrajina, Novo mesto pa počivališče in tržišče za potnike in trgovce v deželi Latobikov. Ta latobiška naselbina je bila daleč za donavskim limesom, toda pred zapornimi zidovi *Praetentura Italiae et Alpium*, ali *Claustra Alpium Juliarum* imeno-

vanimi.[14] Ta strateško domišljen sistem varovalnih zidov, stražarnic z vojaškimi posadkami in opazovalnicami z obveščevalno službo je na kraško-notranjskih višinah varoval prehode (predvsem »postojnska vrata«) v tržaški zaliv in v severnoitalijansko ravnino ter jih v primeru nevarnosti zaprl z večjimi vojaškimi enotami.

Najdbe iz rimskega časa v novomeškem grobišču kažejo na prevladujoč vpliv domorodnih prebivalcev ilirsko-keltskega porekla z globoko zakoreninjeno domačo tradicijo predvsem v lončarstvu in v pogrebnem obredu z opaznim provincialnim okusom oblikovano modo posebno v noši in v nakitu, kot na primer: noriško-panonske oblike fibul in pasnih garnitur. Iz grobnih pridatkov je razvidna sorazmerna blaginja prebivalcev v Novem mestu, ki jim jo je omogočila pax Romana v 1. in 2. stoletju n. š. do vojne z Markomani. Koliko so to naselbino prizadeli vdori Markomanov, ne vemo, ker nam manjkajo naselbinske najdbe in najdiščne okoliščine. Najdbe iz 3. stoletja so vse bolj redke, iz 4. stoletja poznamo za zdaj samo dva groba. Najdbe, ki bi kazale na zgodnjekrščansko občestvo v Novem mestu, doslej še nismo odkrili. Okoli leta 400, najkasneje pa v 5. stoletju Novo mesto najbrž ni bilo več stalno naseljeno. V nevarnih časih preseljevanja ljudstev so se zadnji prebivalci, kolikor niso zbežali na zahod v zavetje utrjenih mest umaknili na oddaljene vrhove v zaledju doline Krke. Tam so v naglici zgradili in utrdili pribežališča-refugije, največkrat na zdavnaj opuščenih prazgodovinskih naselbinah, da bi tam z avtarkičnim gospodarstvom preživeli čase stisk in nasilja.

Naša spoznanja in zaključki o keltskorimskem obdobju v Novem mestu temeljijo izključno na grobnih najdbah, ker nam dopolnilni rezultati iz naselbinskih izkopavanj še manjkajo. Tako je naša vednost o novomeški davnini oprta le na izpovednost zapuščine iz mesta mrtvih, ki posredno odseva življenje in verovanje davnih novomeških prebivalcev.

OPOMBE

1. T. Knez, Novo mesto I, halštatski grobovi. Carniola archaeologica 1 (Novo mesto 1986). — *2.* T. Knez, Novo mesto v davnini (Maribor 1972). — *3.* KELTOI (Razstavni katalog, Ljubljana 1983). — M. Guštin, Jahrbuch des RGZM 31, 1984, 305 ss. — *4.* Keltski voz. Posavski muzej Brežice 6 (1984). — *5.* T. Knez, Keltske najdbe iz Novega mesta (1977). — *6.* T. Knez in M. Szabó, Archaeologia Iugoslavica 20—21, 1980—1981 (1983) 80 ss. — *7.* G. Veith, Die Feldzüge des C. Julius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35—33 v. Chr. (1914). — *8.* T. Knez, Novo mesto v antiki (1974). — T. Knez, La nécropole de Beletov vrt, Novo mesto. Inventaria Archaeologica Jugoslavija, fasc. 27 (1981). — *9.* D. Breščak, Dolenjski zbornik 1985. — *10.* P. Kos, Keltski novci Slovenije. Situla 18, 1977, 136. — *11.* Živalske kosti je določil Ivan Turk, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, za kar se mu najlepše zahvaljujem. — *12.* P. Petru, Hišaste žare Latobikov. Situla 11, 1971. — *13.* S. Petru in P. Petru, Neviodunum. Katalogi in monografije 15 (1978). — *14.* CLAVSTRA ALPIVM IVLIARVM I, fontes. Katalogi in monografije 5 (1971).

O CESTNEM OMREŽJU NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM V 17. STOLETJU

JOŽE CURK

Slovensko štajersko cestno omrežje v srednjem veku je arhivsko slabo dokumentirano, vendar ga je mogoče s pomočjo posameznih podatkov, primerjav in sklepanj v glavnih potezah rekonstruirati. Večino srednjeveških prometnih zvez so predstavljale tovorne poti in le manjšino prevozne ceste, ki so bile slabo vzdrževane in ne posebno varne. Srednjeveških poročil o gradnjah ali obnovi cest je malo. Ve se za zgraditev zidanega mosta v istoimenskem kraju med leti 1221—1224, za preboj ceste skozi Dravski gozd leta 1278 in za obnovo glavne ceste skozi Slovensko Bistrico okoli leta 1378. Ob podelitvi skladiščnega prava Celju leta 1478 je govor o privilegiranih: glavni cesti Gradec—Ljubljana in deželni cesti Celje—Laško—Sevnica—Brestanica—Brežice—Zagreb, ki je zlasti pridobila na pomenu po letu 1526. Leta 1498 se omenjajo ceste: Vojnik—Strmec (Nova cerkev)—Lemberg—Velenje—Šalek—Graška gora—Slov. Gradec, Strmec oziroma Konjice—

Vitanje—Straže—Slovenj Gradec in Celje—Trnovlje—Blagovna—Ponikva—Zbelovo—Poljčane—Ptuj (promet z vinom in žitom) oziroma Blagovna—Hotunje—Šmarje—Rogatec—Džurmanec, zabranjujeta pa trasi Strmec—Rožna dolina—Arja vas in Šentjur—Breze—Laško, ki sta bili leta 1524 sploh ukinjeni za tranzitni promet.

Tudi v 16. stoletju se za ceste ni mnogo storilo, čeprav so naraščajoče potrebe zahtevale njihovo izboljšavo. Za ceste naj bi skrbeli deželni stanovi, deželnoknežja komora oziroma vicedomski uradi, tržne naselbine in gospoščine, vendar je bilo na voljo le malo sredstev, zato so morali glavno breme slej ko prej prenašati tlačani z ročno in vozno tlako. Glavni tranzitni cesti sta bili tista iz Legrada na sotočju Drave in Mure preko Varaždina in Zavrča oziroma iz Velike Kanije preko Čakovca in Ormoža na Ptuj ter dalje v Slovensko Bistrico—Celje—Trojane—Ljubljano ter ona iz Gradca preko Plača, Maribora in Celja v Ljubljano, ki so jo od 14. stoletja dalje protežirali deželni knezi. To cesto so v 1. pol. 16. stoletja obnovili do Ljubljane, potem ko so promet iz Tuhinjske doline preusmerili čez Trojane, zaradi česar je Kamnik že leta 1534 obubožal. Za traso onkraj Vranskega je do okoli leta 1515 skrbel mitničar iz Vranskega, nato pa oni iz Podpeči. Sicer pa so leta 1567 imenovali cestne komisarje, po letu 1580 pa cestne mojstre s predvidenimi skladišči orodja za oskrbo podložnikov, vendar ta institucija takrat še ni zaživela, ker zanjo ni bilo dovolj sredstev. Vpogled v stanje cest nam dajejo poleg patentov iz let 1550, 1617, 1639, 1679 in 1684 predvsem popisi cest iz let 1589, 1640 in 1651. Posebno zanimiv je drugi, ki opisuje ceste na Štajerskem in nam predstavlja tudi njihovo pravno stanje.

Takrat je že obstajala deželna cestna uprava z deželnim komisarjem in cestnim mojstrom ter četrtne (celjska, mariborska) s po 2 četrtnima komisarjema, 2 cestnima mojstroma in 20 hlapci-cestarji. Četrtne komisarje in mojstre je imenovala deželna cestna uprava z vednostjo deželnega glavarja in vicedoma. Ceste so se delile v glavne, deželne ali kameralne, stanovske in gospoščinske, vendar ne v vsej dolžini, temveč po posameznih odsekih. Najbolj so za svoje odseke skrbeli stanovi, najmanj pa gospoščine, ki so za to uporabljale tlačane. Za mostove je načeloma skrbel vicedomski urad, za brodove lastniki, za brodišča pa nobeden. Nerešeno je namreč ostalo pravno vprašanje, v čigavi oskrbi so pravzaprav ceste. Dokler so bile vladarski regal, so bile svobodne in opremljene s posebnim pravom. Ko pa so prešle v lastništvo zemljiških gospodov, se je skrb zanje prepustila njim. Ti pa zanje niso skrbeli. Ker torej ni bil urejen njihov pravni status in ker jih ni zmogla prevzeti država, so bila vsa njena priporočila za njih vzdrževanje brez večjega uspeha.

Medtem ko se leta 1589 govori o glavni poštni cesti Dunaj—Trst in o nekaterih deželnih cestah, leta 1651 pa o deželnih cestah v celjski četrti, se leta 1640 našteva vrsta cest, ki kaže sestavo takratne cestne mreže. Po njej se je razvijal skozi vse 16. stoletje živahen promet, ki je nekoliko upadel v 1. pol. 17. stoletja, a v 2. polovici zopet narastel. Poleg poklicne meščanske trgovine je uspevala kmečka, ki je po količini, a ne po vrednosti blaga presegala meščansko. Velika in tranzitna trgovina je bila večinoma v rokah tujih podjetnikov, ki so pogosto monopolno obvladovali posamezne trgovinske zvrsti in krepko posegali na tržišča, ki so bila zunaj dosega meščanske trgovine. Zato se je gospodarsko stanje trgov in mest v 1. pol. 17. stoletja poslabšalo. Zaradi razmaha trgovine se je tovorjenje že v 15. stoletju spremenilo v donosno dejavnost. Pojavili so se celo sposojevalci tovorne živine in pogodbeno najeti tovorniki, večinoma iz kmečkih vrst. Tovornina se je plačevala po razdalji transporta in vrednosti blaga. Tovori so znašali do 170 kg na žival in do 50 kg na človeka. Pod klanci so se pojavili pripregarji, ki so pomagali pri premagovanju strmin. Vozni promet je bil redkejši, ker so bile ceste v preslabem stanju, da bi omogočile rentabilno razmerje med tovorom in vprego. Ob cestah so se množile gostilne s prenočišči in hlevi, ki so bili večinoma donosni, a se o njih sorazmerno malo ve. Tržne in cestne mitnine ter druge dajatve so posebno v 16. stoletju stalno rastle ter zaradi pretiranega fiskalizma pripomogle k stagnaciji trgovine po letu 1590, kar je veljalo v precejšnji meri tudi za 17. stoletje, kljub leta 1617 sklenjenemu komerčnemu traktatu med cesarjem in sultanom, s katerim je bila sproščena trgovina med obema državama.

Ceste so od 16. stoletja dalje služile tudi poštnemu prometu. Cesar Maksimilijan I. je uvedel leta 1504 poštni promet med Dunajem in Gradcem ter ga dal v zakup rodbini Thurn-Taxis. To zvezo je nadvojvoda Karel leta 1573 podaljšal do Ljubljane, leta 1588 pa je že segala do Trsta in celo do Benetk, kjer je delovala poštna postaja, ki je bila podrejena graškemu guberniju. Med Gradcem in Ljubljano je bila leta 1573 vpeljana najprej selska, leta 1584 jezdna in že pred

letom 1651 po potrebi tudi vozna pošta, ki je postala šele leta 1730 redna. Leta 1640 so bile ob glavni cesti poštne postaje v Mariboru, Slov. Bistrici, Konjicah, Celju, Šempetru, Vranskem, Ožbaltu in Podpeči pri Lukovici ter mitnice v Mariboru, Slov. Bistrici, Konjicah, Vojniku, Celju, Žalcu (v Celju glavna, v Vojniku in Žalcu podružni), Vranskem in Podpeči.

Najboljši vpogled v stanje prometnega režima v 1. pol. 17. stoletja nam dajejo kot že rečeno, pregledi cest in mitnic iz 2. četrtine tega stoletja. Seznam mitnic iz leta 1639 našteva naslednje ceste in mitnice ob njih:

— *cesta* Gradec—Remšnik—Dravograd—Slovenj Gradec: Wildon (mitnica knezov Eggenbergov), Lipnica (mestna mitnica na mostu preko Mure v Lanči), Haag ob Sekavi (mitnica grofa Julija Mörsperga), Radlje (mitnica tukajšnjega cerkvenega ključarja-cehprošta), Muta (mitnica bukovske gospoščine, ki sega do koroške meje), Slovenj Gradec (mitnica dvorne komore),

— *cesta* Gradec—Maribor—Vransko: Wildon (mitnica kneza Eggenberga), Lanča (mostnina mesta Lipnice), Ernovž (brodnina gospoščine Ernovž), Plač (mitnica Dežele), Maribor (mitnica navadnega mesta Maribora), Bistrica (mitnica navadnega mesta Bistrice), Konjice (—), Celje (mitnica navadnega mesta Celja, nato dvorne komore), Vransko (mitnica dvorne komore) in ob cesti na Zagreb Brežice (mitnica gospoščine),

— *cesta* Celje—Mokrice: Laško (—), Sevnica, Krško, Mokrice (mitnice v vseh treh krajih od Jošta Jožefa Moscona),

— *cesta* Celje—Poljčane: Poljčane, Zbelovo, Loče, Tičovo (mitnice v vseh 4 krajih od pokojnega grofa Hansa Ludvika Thurna),

— *cesta* Maribor—Dravograd: Viltuš (mitnica barona Vida Žige Herbersteina), Brezno (mitnica radeljskega cerkvenega ključarja-cehprošta),

— *cesta* Maribor—Macelj: Ptuj (mitnica grofa Tannhausna, skladiščna pravica in mostnina od navadnega mesta Ptuja), Podlehnik (podoružna mitnica grofa Tannhausna, ki skrbi za vso cesto do Maclja),

— *cesta* Ptuj—Hrvatsko Zagorje: Borl (brod), Leskovec in Bela (mitnici, vse od gospoščine Borl),

— *cesta* Ptuj—Varaždin: Zavrč (brod in mitnica od pokojnega Matije Quallandra),

— *cesta* Ptuj—Otok grofov Zrinjskih (Čakovec, Medžimurje): Ormož (mitnica od navadnega mesta Ormoža), Središče (—),

— *cesta* Gradec—Radgona—Ljutomer: Lanča (mostnina mesta Lipnice), Weitersfeld (mitnica knezov Egoenbergov), Cmurek (brod od Wolfa Stubenberga, cestnina in splavarina od trga), Radgona mitnica, skladiščna pravica in mostnina od navadnega mesta Radgone), Ljutomer (mitnica grofa Draškovića).

Mnogo podrobnejši je seznam cest, ki nam ga razgrinja poročilo neimenovanega poslanskega načelnika in komisarja z dne 27. 4. 1640 v zvezi z njihovim vzdrževanjem, naslovljeno na cesarja Ferdinanda III. kot deželnega kneza.

Cesta Gradec—Stainz—Landsberg—Schwanberg—Wies—Ivnik, oziroma Gradec—Preding—Gleinstätten—Wies—Ivnik—Radelj—Črni križ—mejnik (konfin) bukovske gospoščine: cestni odsek Radelj—Črni križ—konfin bukovske gospoščine vzdržujeta priorica radeljskih dominikank in gospod Gottfried Stübich.

Cesta Gradec—Wildon—Remšnik—Slovenj Gradec: cestni odsek od Haaga preko Remšnika do radeljskega deželskosodnega konfina pri Spodnji Vižingi vzdržujeta mitnici, stoječi v Haagu in Ehegartnu. Odsek od konfina pri Ehegartnu pri Spodnji Vižingi skozi Radlje do bukovskega deželskosodnega konfina na Cesarskem potoku vzdržujejo s pomočjo mitnine cerkveni ključarji-cehprošti iz Radelj. Odsek od Cesarskega potoka skozi Muto do dravograjskega konfina na potoku Velki je na skrbi lastnika Bukovja. Pri Vuzenici sta dva broda in mitnica za cesto, ki vodi južno od Drave do meje bukovskega deželskega sodišča pri Trbonjah. Odsek ceste med tem konfinom in onim od deželskega sodišča Gradišče pri Slovenj Gradcu je tudi na skrbi lastnika bukovske posesti, ki zato pobira cestno mitnino. Za cestni odsek na območju deželskega sodišča Gradišče skrbi imetnik komorne mitnice Hans Vokalič.

Cesta Slovenj Gradec—Vitanje: Ceste in poti v obsegu mestnega pomirja (ogradja) vzdržujejo slovenjegraški meščani. Za cestni odsek od slovenjegraškega pomirja do konfina vitanjskega deželskega sodišča, kar je dobro miljo poti, skrbe cestni mejaši. Vitanjčani popravljajo odsek skozi njihovo deželsko sodišče, a je različno vzdrževan (trška mitnica muta fori v Vitanju se omenja že leta 1326, cestna pa mu je bila dana od deželnega kneza šele leta 1620). Od konfina vitanjskega deželskega sodišča proti Konjicam skrbe za cesto sosedje in lastniki mitnice, za odsek od Vitanja preko Strmca (Nove cerkve) do glavne ceste, ki vodi proti Vojniku, pa tudi skrbe sosedje.

Cesta Slovenj Gradec—Celje: Odsek od Slovenj Gradca do Hartensteina (Strenerjeve graščine) pri Podgorju je prehoden, od tam

preko Slovenjegraške gore do trga Velenja pri Šaleku pa zelo slab. Sosednje gospoščine jo bodo morale popraviti. Od Velenja skozi Sotesko (Helfenberg) je 3 milje poti do Celja. Tudi ta odsek ceste vzdržujejo mejaši.

Cesta Gradec—Maribor—Vransko: cestni odsek od ernovške graščinske posesti dalje pripada Deželi in vodi preko Plača do Stubenvollovega dvora pod Lajteršperkom. Mitnina, ki se pobira na Plaču, nanese letno 200—250 fl, medtem ko znašajo vzdrževalni stroški okoli 1.000 fl. Od konfina pod Lajteršperkom vodi preko klanca v Maribor cestni odsek, za katerega skrbi navadno mesto Maribor, ki skrbi tudi za most preko Drave. Za cestni odsek med dravskim mostom in Slovensko Bistrico ni točno določeno, kdo zanj skrbi. Za odsek pri vasi Bohovi naj bi skrbel grof Tattenbach s Hompoša, pri Hočah vaška skupnost, pri gradu Slivnici gospoščina in župnik, med gradom Slivnico in framskim križem gospoščini Slivnica in Fram s svojimi podložniki, od križa do Polskave sosednji tlačani (odsek je v dobrem stanju), od Polskave do potoka Devine sosednji tlačani, od potoka Devine skozi Bistrico do vasi in potoka Ložnice pa bistriški meščani. Za cestni odsek med Ložnico in Konjicami skrbijo grof Tattenbach, samostan Žiče, župnik iz Polskave in drugi sosedje. Med Konjicami in celjskim konfinom pri Šmarjeti skrbe za cesto imetniki mitnine in sosednji podložniki. Celjski meščani skrbe zanjo v obsegu mestnega pomirja, ki sega v smeri Vranskega do mostu preko Ložnice pri Živalskem vrtu. Od tu skozi Žalec, žovneško deželsko sodišče, preko Savinje (brod v Grobljah) do kamnitega mostu čez Bolsko pri Heberjevem mlinu blizu Kaple skrbe za cesto sosednji podložniki. Od kamnitega mostu skozi Vransko do kranjskega deželnega konfina v Zajasovniku pod Trojanami pa glavna mitnica v Vranskem.

Cesta Celje—Laško—Sevnica—Brestanica—Brežice je na skrbi podložnikov sosednjih gospoščin.

Navadna deželna cesta Celje—Poljčane—Ptuj: za odsek Celje-Koštomaj skrbe v okviru mestnega pomirja celjski meščani, dalje pa vicedomski urad. Med Koštomajem, Grozdom, Cerovcem in Trnovcem je cesta v obsegu deželskega sodišča Blagovna/Anderburg, ki je v lasti vdove Schrottenbach, vzdržujejo pa jo sosedje. Od Trnovca do Razbora pod Dramljami spada pod jurisdikcijo samostana Žiče, od Razbora preko Tičove do Sv. Duha (Loč), Pogleda, Zbelovega in Poljčan pa pod zbelovsko deželsko sodišče, v katerem zbelovska gospoščina, ki ima 3 mitnice, skrbi za vzdrževanje ceste. Od Poljčan skozi Studenice, Majšperk in Ptujsko goro (Novo Štifto) do reke Polskave skrbe za cesto vaške skupnosti. Podrti most preko Polskave je treba nujno obnoviti, za kar naj poskrbe gospoščina Ravno polje kot lastnica lamberške posesti in oba ptujska samostana, les pa naj da gospoščina Majšperk. Od tega mostu do Ptuja skrbe za cesto vaške skupnosti.

Cesta Celje—Podčetrtek—Brežice: Za Celjem gre cesta najprej skozi pomirje teharskih svobodnikov, nato skozi blagovniško sedaj Rindtsmaulovo deželsko sodišče in skozi podčetrško do Podčetrtka, kjer je mitnica. Med Podčetrtkom in Kunšperkom skrbe zanjo grofje Erdödi, med Kunšperkom in Bizeljskim grofje Tattenbachi in dalje do kranjske deželne meje vaške skupnosti.

Cesta Maribor—Ptuj—Rogatec: Med Mariborom in Ptujem se razprostira ravno peščeno polje, zato tu cestna popravila niso potrebna. Ptuj je navadno mesto, a ima skladiščno pravico in pravico do mostnine ter skrbi za cesto v okviru svojega pomirja. Od Ptuja vodi stranska pot na Podlehnik, ki leži v obsegu deželskega sodišča in mitniškega območja ptujske gospoščine. Pot vzdržujejo sosedje in imetniki mitnice, kot je to že od davna določeno. Od Podlehnika proti Rogatcu in proti hrvaški meji na Maclju skrbe za pot sosedje in imetniki mitnice.

Cesta Ptuj—Varaždin: Ptujski meščani skrbe za cesto v smeri Spuhlje do meje svojega pomirja. Od tu dalje pa do broda v Zavrču pripadata gospoščini Gornji Ptuj tako deželsko sodišče kot mitnina, zato skrbi ona za cesto od Spuhlje skozi Ptujsko polje do broda, popravljajo pa jo sosedje in imetniki mitnice. Brod in mitnica v Zavrču pripadata potomcem Matije Quallandra, ki vzdržujejo tudi cesto onkraj Drave do hrvaške meje v smeri Vinice.

Cesta Ptuj—Otok grofov Zrinjskih (Čakovec, Medžimurje): Od meje pomirja navadnega mesta Ptuja do Pesnice vzdržuje cesto gospoščina Gornji Ptuj, ki ji pripada deželsko sodišče in mitnina pa tudi skrb za cesto. Od Pesnice do Ormoža in Središča ter medžimurske meje pripadajo deželsko sodišče, mitnica, brod v Ormožu in skrb za cesto gospoščine Ormož.

Cesta Ptuj—Radgona: Cesto vzdržuje v okviru mestnega pomirja navadno mesto Ptuj, v okviru deželskega sodišča, ki sega 1,5 milje daleč do cerkve sv. Andreja v Vitomarcih, pa gospoščina Gornji Ptuj. Zanjo skrbe neposredni sosedje in imetniki mitnine. Od Andrejeve cerkve dalje se širi dežel-

sko sodišče Gornja Radgona, ki sega do Ščavnice pri vasi Ivanjci. V njem skrbe za cesto sosedje in lastniki mitnine. Od Ivanjcev do mesta vzdržuje cesto navadno mesto Radgona.

Cesta Maribor—Dravograd: Cesto od navadnega mesta Maribora do Viltuša, Selnice in kamnitega mostu v Ožbaltu v dolžini 4 milj popravljajo Mariborčani. Od kamnitega mostu v Ožbaltu do Breznega oziroma Brezniškega potoka jo vzdržujejo cerkveni ključarji (Zechleute) iz Breznega, od Brezniškega potoka do bukovskega konfina, imenovanega Cesarski potok, pa ključarji iz Radelj.

Cesta Maribor—Radgona: Od mesta preko Lajteršperka do kamnitega mostu pri Pesniškem dvoru jo vzdržuje navadno mesto Maribor, od kamnitega mostu pri Pesniškem dvoru do lesenega mostu pri Pernici okoliški podložniki. Ker se tu začenja deželsko sodišče Hrastovec, vzdržuje cesto hrastovška gospoščina s podložniki do meje deželskega sodišča Gornja Radgona v dolini Velke. Ta jo vzdržuje na svojem ozemlju do reke Ščavnice, od tam naprej do mesta pa skrbi zanjo in za mostove navadno mesto Radgona.

Cesta Lanča—Ljutomer: ima dva kraka. Prvi vodi od mostu v Lanči skozi Sv. Vid na Vogavi in Seibersdorf do konca weitersfeldskega polja, drugi pa od mostu v Lanči skozi Strass in Weitersfeld do Geringerjevega postajališča (Halt) pred Cmurekom. Oba kraka sta na območju deželskega sodišča Strass, zato zanju skrbi gospoščina Strass. Sledi območje deželskega sodišča Cmurek, zato skrb zanju pripada gospoščini Gornji Cmurek. Kraka se združita v cesto, ki teče skozi trg na brod preko Mure in dalje proti Radgoni do meje gornjeradgonskega deželskega sodišča pri Stogovcih pa tudi proti Ptuju in proti Mariboru do meja njunih deželskih sodišč. Poti, mostove in brod preko Mure vzdržuje gospoščina Gornji Cmurek oziroma gospodje Stubenbergi. Od meje cmureškega deželskega sodišča do Radgone in eno miljo dalje do vasi Rihtarovci oziroma Turjanci skrbi za cesto navadno mesto Radgona. Od Turjancev do Vučje vasi, kjer končuje radgonsko deželsko sodišče, skrbi za cesto gospoščina Gornja Radgona. Od Vučje vasi skozi Žikovce, Novo vas, Staro vas, Iljašovce, Križevce in Noršince do pomirja trga Ljutomera skrbe za cesto in poti bližnje vaške soseske, v ljutomerskem pomirju pa skrbi zanjo navadni trg sam. Od meje trškega pomirja do Stročje vasi in do hrvaške meje skrbi za cesto gospoščina Ljutomer.

Iz Strassa se odcepi pot, ki vodi preko Gersdorfa in broda preko Mure v Špilje—Šentilj—Jarenino—Vosek—Pernico. Pot je zanič, a se po njej prepelje vsako leto mnogo vina, zato jo naj popravijo okoliški podložnipada tudi deželsko sodišče, segajoče od leta 1626 do Pesnice od njenega izvira do Pernice.

Zelo zanimiv je tudi opis ceste iz Gradca čez Remšnik v Celjsko četrt in opis glavnih poti v njej, ki ga je pripravil grof Karel Sauer leta 1651. Cestni odsek Gradec—Wildon—Hengsperg—Sv. Marjeta—Lipniško polje—Khrottenhofen je od Hengsperga dalje zelo slab. Od Krottenhofna vzolž Solbe do Nestldorfa je cesta tako slaba, da se dostikrat ne da priti naprej. Isto velja za cestni odsek od Nestldorfa do Haaga pod Remšnikom. Za prevoz odseka od Haaga preko Remšnika se plačuje cestnina grofu Mörspergu takoj za Arvežem, vendar pa kljub temu cesta med Haagom in Ehegartnom pri Spodnji Vižingi ni najbolje vzdrževana. Od Ehegartna do Mute vzdržujejo deželno cesto ključarji iz Radelj, ki tudi pobirajo cestnino. Ta cesta pa je deloma kamnita deloma blatna in na mnogih mestih tako ozka, da se karoce (kočije) in nekoliko večji tovorni vozovi težko premikajo in še težje izogibajo. Kljub zapregi dveh konj se promet le počasi odvija. Zato je treba cesto redneje vzdrževati, zboljševati in tudi širiti. Nič boljša ni cesta od Mute do soteske pred Dravogradom, ki je tudi ozka in blatna. Ker so ključarji iz Radelj dolžni skrbeti le za cesto do Mute, naj se z njimi dogovori, da poskrbe tudi za pol milje ceste do soteske pred Dravogradom. Od soteske do Dravograda, kjer se zliva Meža v Dravo, teče cesta po koroških tleh. Tu naj bi zgradili most čez Mežo, polovico stroškov naj bi nosila gospoščina Pliberk, polovico pa gospoščina Gradišče, ki tu pobira mostnino. Most je namreč tako slabo vzdrževan, da se večkrat ne da preko njega in da je treba reko z veliko nevarnostjo prebresti. Ker je bil most obnovljen od gospoščine Gradišče, je bil tudi njej dodeljen. Od tega mostu do Slovenj Gradca je cesta na mnogih krajih slaba ter zlasti spomladi in jeseni neprevozna, kar velja tudi za odsek Slovenj Gradec—Vitanje do Lošperka. Ker vse našteto leži na območju gradiškega deželskega sodišča, kjer pobira Mihl Vokalič deželnoknežjo mitnino, ki pa jo ne uporablja za popravilo te velike deželne ceste, ga je treba na to dolžnost opozoriti. Od Lošperka vodi velika deželna cesta v Vitanje in od tam skozi Socko v Vojnik. Ker opisano cesto v precejšnji meri uporabljajo koroški tovorniki in vozniki, je tre-

ba misliti na njeno stalno obnovo in vzdrževanje. Ker so mitnine v teh krajih neznane, jih bo treba uvesti.

Druga cesta vodi iz Slovenj Gradca čez Slovenjegraško goro v Šaleško dolino in dalje v Celje. Ta je večidel zelo slaba, preko Slovenjegraške gore pa skoraj neprevozna. Ker se po njej prevaža mnogo vina v Ravne in dalje na Koroško, cesta pa sploh ni vzdrževana, čeprav je ob njej več mitnic, bi vozniki in tovorniki rade volje plačali za živino ali konja 1 ali 2 krajcarja več mitnine, če bi bila cesta izboljšana in prometno urejena. Zato naj bi na njej uvedli določeno cestnino, s katero bi krili stroške cestnih popravil.

Iz Celja vodijo različne deželne ceste, ki so vse močno uporabljane. Najpomembnejša teče v Vojnik, Konjice, Bistrico in Maribor. Višina mitnine na njej mu ni znana. Druga, tudi velika deželna cesta, vodi v Ptuj. Ta je posebno frekventirana s konji in vozovi iz Kranjske. Iz Celja teče najprej v smeri proti Šmarju, nato preko Tičeva in pod Zbelovim v Poljčane. Mitnino pobirata navadno mesto Celje in Thurnov upravnik Zbelovega, ki tudi skrbita zanjo v obsegu njunih deželskih sodišč. Iz Poljčan teče cesta skoozi Studenice in Majšperk do Nove Štifte (Ptujske gore). Cesta je mnogokje slaba in potrebna popravila. Mitnina se pobira le v Novi Štifti. Večji del ceste teče skozi štatenberško deželsko sodišče in le manjši del skozi majšperško, zato bi se bilo treba glede njenega vzdrževanja dogovoriti. Iz Nove Štifte vodijo ceste v Maribor, Ptuj, Rogatec in še v druge kraje. Kdor bo tu pobiral mitnino, bo dobil od njega pismeno napotilo, kako naj jo uporabi. Gre posebno za vzdrževanje mostov preko Polskave, ki teče pod Novo Štifto, in preko Dravinje pod Majšperkom, ki sta zlasti potrebna popravila.

Poleg opisanih pregledov nam marsikaj povedo o cestnih razmerah v 2. pol. 16. in 17. stoletju tudi drugi arhivski podatki, ki jih bomo nekaj našteli v zvezi s posameznimi prometnimi smermi oziroma pomembnejšimi cestami.

Cesta Gradec—Ernovž—Maribor: O tej cesti je ohranjenih precej podatkov, zlasti mnogo pa jih je za njen odsek med Ernovžem in Lajteršperkom, ki je bil v oskrbi Dežele. Obračuni za dela od sredine 16. stoletja dalje dokazujejo, kako drago je bilo vzdrževanje tega odseka ceste, ki je zaradi glinastega zemljišča zahtevalo vsakoletna popravila in izboljšave. Ta dela so vodili cestni mojstri Krištof Lerch 1551—1555, Lovrenc Prandstetter 1577—1594, Franc Langer 1594—1621, Mihael Possauner von Ehrntall 1676—1689 idr., kontroliral pa jih je leta 1555 celo sam Domenico de Lalio. Dne 19. in 20. 11. 1584 so ta cestni odsek uradno objezdili Franc Langer, Mihael Naglič in Filip Sengertrein. Iz Ernovža se je stara cesta, ki je bila tlakovana, vendar potrebna gramoza in deloma novega tlaka, povzpela do Kristana na vrhu Plača, se od tam spustila ob vinogradu do Straussa, kjer so ravno delali novo cesto, in tekla dalje mimo Malega Plača, mostu preko Pesnice in Vizjakovega dvora proti Lajteršperku. Obnovitvena dela so se opravljala med leti 1585 in 1597. Delalo se je na lajteršperškem odseku, širilo cestišče med Lajteršperkom in Vizjakovim dvorom, v katerega bližini so odprli nov kamnolom in ustvarili veliko deponijo kamenja. Cestni odsek med Vizjakovim dvorom in dvorom pokojnega Davida Paulija je bil tlakovan, enako tudi oni od Paulijevega dvora do Straussa pod vrhom Plača. Ta odsek so obnavljali tako, da so odstranili plast gline, položili kamenje in nato cestišče tlakovali. Pri tem so naredili 3 manjše mostove pri posestvih Martina Šmirmaula in Urbana Suhiča, opremili cesto z odvodnim jarkom, tlakovali teme klanca v dolžini 225 kl in prav tam obnovili vodnjak. Dela je vodil cestni mojster Vid Schitmann s 3 cestarji. Mitniški postaji sta bili takrat na Plaču dve: zgornja na vrhu prelaza in spodnja pri Pergerju.

Cesta Maribor—Celje—Vransko: Leta 1588 so popravljali cestni odsek Konjice—Celje, zlasti mostove, leta 1647 pa odsek Maribor—Bistrica. Šlo je za mlaki pri Bohovi in za cerkvijo v Hočah ter za veliko mlako med vasjo in graščino Slivnica. Zanj naj bi poskrbele ustrezne gospoščine: Hompoš, Slivnica, Fram, Račje, Zgornja Polskava in Frajštajn.

Ceste zahodno od prometne osi Maribor—Celje—Trojane: Ohranjen je obračun stroškov iz let 1547—1550 za popravilo ceste Maribor—Dravograd na odseku skozi Dravski gozd. Iz leta 1585 obstaja obsežno poročilo o stanju ceste čez Radelj v Ivnik, napisano od trškega sodnika v Dravogradu, iz leta 1590 pa predračun za obnovo te ceste v dolžini 1530 kl v znesku 1000 do 1200 fl. Iz leta 1647 je poročilo o cestni trasi Slovenj Gradec—Dobrovo (Hartenstein)—Sv. Miklavž (Vodriž)—Slovenjegraška gora—Šaleška dolina, o slabši zvezi le-te s Celjem preko Šoštanja—Šmartnega—Polzele in boljši preko Velenja—Soteske—Žalca oziroma Velenja—Lemberga—Vojnika ter o poti iz Šoštanja preko Slemena v Črno, ki je bila uporabna samo za tovorne konje. Cestni odsek Slovenj Gra-

dec—Hartenstein (Dobrovski grad ali Štrenerjeva graščina) je bil prevozen, zanj so skrbele gospoščine Gradišče, Legen, Zavlar (Feldenhofen) in Dobrova (Hartenstein), cestni odsek preko Slovenjegraške gore do Šaleka in Velenja pa je bil komaj prehoden, čeprav so zanj skrbele gospoščine Valdek, Turn in Šalek. Zanimiv je tudi opis te prometne smeri iz leta 1697, ko je pot tekla čez Slovenjegraško goro mimo Vodriža in Forhteneka v Šoštanj, zanjo je skrbela gospoščina Fotrhenek (Forchtenstein). Iz arhivskih podatkov torej izhaja, da je Mislinjsko dolino s Šaleško povezovalo preko Slovenjegraške gore več poti: Dobrova (Hartenstein)—Miklavž (Vodriž)—Graška gora—Forhtenek—Ravne oziroma Gabrke—Šoštanj, Graška gora—Plešivec—Škale—Velenje oziroma Plešivec—Škalske Cirkovce—Šalek—Velenje ter Graška gora—Završe—Valdek—Gornji Dolič—Srednji Dolič, ki je vodila v dolino Pake.

Ceste vzhodno od prometne osi Maribor—Celje—Trojane: Sočasno z že omenjenimi deli na plačkem odseku ceste, ki jih je vodil Krištof Lerch med leti 1551—1555, se je delalo tudi na odseku stranske ceste Špilje—Šentilj—dolina Cirknice—Košaki (Keutschach), za kar so odprli 4 kamnolome, med njimi enega pri Šentilju. Iz obračunov sledi, da je že sredi 16. stoletja obstajala trasa Špilje—Maribor, ki pa je po pomenu šele ok. leta 1830 zamenjala ono preko Plača. Leta 1584 se omenjajo ceste Lanča—Cmurek—Apače—Gornja Radgona—Ljutomer, Fürstenfeld—Radgona—Ptuj, Radgona—Maribor in Ptuj—Slov. Bistrica, leta 1593—94 so popravljali pot Ptuj—Podlehnik—Macelj oziroma Žetale—Rogatec, leta 1595 je govor o jezdni pošti med Mariborom, Ptujem in Ormožem, leta 1592 pa se omenjata slabi cesti Cmurek—Radgona in Radgona—Ptuj v zvezi z vojaškimi transporti tik pred izbruhom tkim. Dolge vojne (1593 do 1606) s Turki. Zadnjo naj bi obnovili pod vodstvom cestnega komisarja Viljema Ratmannsdorferja in zgradili most čez Pesnico med Vitomarci in Ločičem, ki je nekoč že obstajal. Leta 1634 so popravljali cesto Radgona—Turjanci—Ljutomer, leta 1687 pa se omenja na sicer dobri cesti Pesniški dvor—Gornja Radgona zelo težak prevoz preko hriba tik pred prihodom v mesto.

Omembe vreden je končno še seznam mitnic ob deželnih cestah z dne 9. 1. 1640, ki dopolnjuje onega iz leta 1639. Gre za naslednje cestne postojanke: Wildon in Weitersfeld mitnici, Cmurek brod in mitnica, Radlje mitnica cerkvenih ključarjev, Bukovje mitnica, Vuzenica brod in mitnica, Slovenj Gradec mitnica, Lanča most, Ernovž brod, (Špilje brod), Haag ob Sekavi mitnica, Maribor, Bistrica, Celje mitnice zakupnika glavne mitnice v Vranskem, Zbelovo s postajama Loče in Pečica mitnica, Viltuš mitnica, Brezno mitnica, Ptuj mitnica in skladiščna pravica, Borl brod in mitnica, Zavrč brod in mitnica, Ormož brod in mitnica, Središče mitnica, Radgona in Ljutomer oba mitnica in mostnina.

Iz zbranega pregleda je razvidno, da je bilo cestno omrežje 17. stoletja bolj usposobljeno za tovorni kot vozni promet in zato po veljavi še ne tako zdiferencirano kot v 18. stoletju po velikih obnovah cest Gradec—Maribor—Ljubljana in Dravograd—Maribor—Čakovec. V 17. stol. so bile še v uporabi trase, ki so v naslednjem stoletju zgubile tekme s konkurenčnimi, kar velja zlasti za ceste Celje—Loče—Poljčane, Haag (Osek)—Remšnik—Spodnja Vižinga, Vuzenica—Trbonje oz. Kaštivsko sedlo—Slovenj Gradec, Poljčane—Lemberg—Podčetrtek, Šmarje—Plat—Rogatec itd. Vse te korekture tras je narekoval naraščajoči vozni promet, ki je uvajal vedno težje vozove in vedno večje priprege (tudi do 8 konj). Promet je seveda vplival na nadaljnji razvoj trgov in mest, od katerih so oni ob prometnejših, višje kategoriziranih cestah hitreje napredovali kot ostali. Medtem ko so bile ceste v 17. stoletju prepuščene lokalnim oblastem, zlasti gospoščinam, so v 18. stoletju vsaj glavne (komercialne in poštne) prešle skupaj s pristojbinami v pristojnost države, s čimer jim je bil zagotovljen enotnejši pravni status in strokovnejši vzdrževalni režim. Šele te spremembe, ki so se do kraja uresničile v 19. stoletju, so omogočile sodoben razvoj cestnega omrežja.

CESTNO OMREŽJE NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM V 17. STOLETJU

1. Labot
2. Ivnik
3. Haag (Osek)
4. Arvež
5. Lučane
6. Ernovž
7. Strass
8. Špilje
9. Weitersfeld
10. Cmurek
11. Murska Sobota
12. Prevalje
13. Ravne
14. Bukovje
15. Muta
16. Vuzenica
17. Radlje
18. Spodnja Vižinga

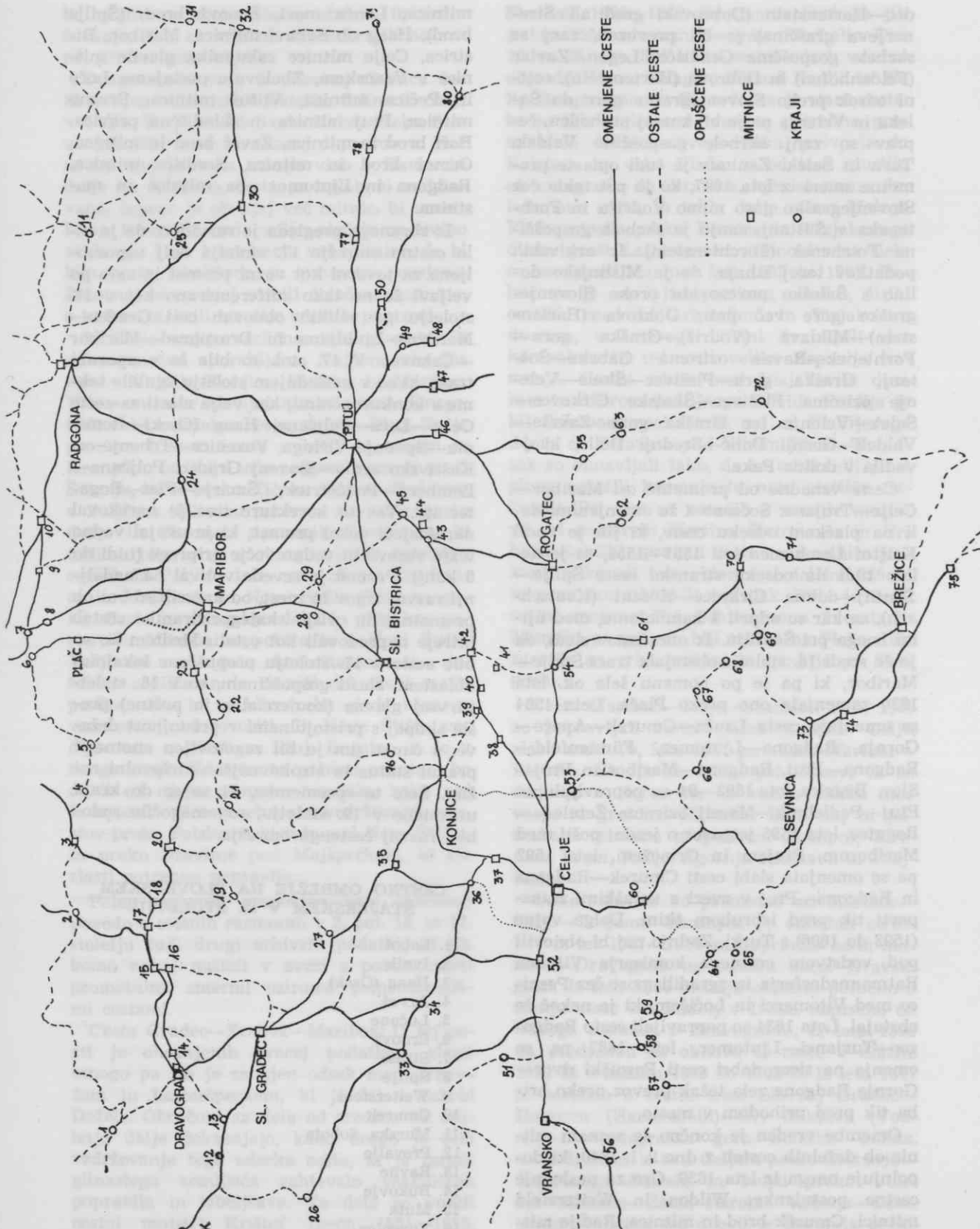
OMENJENE CESTE
OSTALE CESTE
OPUŠČENE CESTE
MITNICE
KRAJI
RADGONA
PTUJ
MARIBOR
PLAČ
SL. BISTRICA
ROGATEC
KONJICE
CELJE
SEVNICA
BREŽICE
DRAVOGRAD
SL. GRADEC
PLIBERK
VRANSKO

19. Ribnica
20. Brezno
21. Lovrenc
22. Ruše
23. Viltuš
24. Lenart
25. Veržej
26. Črna
27. Mislinja
28. Fram
29. Rače
30. Ljutomer
31. Lendava
32. Mursko Središče
33. Šoštanj
34. Velenje
35. Vitanje
36. Strmec
37. Vojnik
38. Tičevo
39. Loče
40. Zbelovo
41. Pečica
42. Poljčane
43. Majšperk
44. Ptujska gora
45. Lovrenc
46. Podlehnik
47. Leskovec
48. Bela
49. Borl
50. Zavrč
51. Braslovče
52. Žalec
53. Šentjur
54. Mestinje
55. Džurmanec
56. Trojane
57. Zagorje
58. Trbovlje
59. Hrastnik
60. Laško
61. Podčetrtek
62. Pregrada
63. Krapina
64. Zidani most
65. Radeče
66. Planina
67. Pilštanj
68. Kozje
69. Podsreda
70. Kunšperk
71. Bizeljsko
72. Zabok
73. Brestanica
74. Krško
75. Mokrice
76. Oplotnica
77. Ormož
78. Središče
79. Čakovec
80. Varaždin

OPOMBE

ŠDA Gradec: oddelek 13, pododdelek E, sektor 1: Ceste, fascikli 162—202, zlasti prvih pet. — ŠDA Gradec: Priključene zbirke A: zbirka zemljevidov: karte do št. 52 in načrti od št. 35 do št. 63. — Josip Likovič: Zgodovina cest na Slovenskem. Ljubljana 1972. — Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice I. Celje 1971, p. 569—578. — Jože Curk: Razvoj prometnih zvez na Slovenskem Štajerskem. Modinci 9. Maribor 1977, p. 199—224.

KNJIŽNICA GRADU SMLEDNIK PO KATALOGU IZ LETA 1771

ANJA DULAR

Najnovejše delo o zgodovini gradu Smlednik je pred nedavnim napisal dr. Branko Reisp.[1] V njem je združil tako pregled starejšega zgodovinopisja o omenjeni problematiki kot tudi svoja nova dognanja. Zato naj na tem mestu le v grobih obrisih povzamem zgodovino gradu od prvih omemb pa do konca 18. stoletja.

Posestvo je nekoč pripadalo visokoplemiški rodbini kranjskih in istrskih mejnih grofov Weimar-Orlamünde, ki je imela na Kranjskem ozemlje od Kokre, Kranja in Smlednika na zahodu pa prek središča v Kamniku do Motnika in Trojan na vzhodu. Vendar je rod ostal brez moških potomcev in tako so že v 12. stoletju podedovali oziroma priženili te kraje grofje iz Andechsa. Iz tega časa, natančneje iz leta 1136, imamo tudi prvo omembo v zvezi s smledniškim gradom, ko je tam prebival ministerial Ulrik iz Smlednika, ali kakor je zapisano v listini Wdalricus de Fledinich. Rodbina Andechsov je bila lastnik obširnih posesti na slovenskih tleh vse do prehoda med 13. in 14. stoletjem. V tem obdobju pa iz različnih razlogov — izumiranje visokih plemiških rodbin, politična dogajanja — pridobivajo ministeriali od svojih gospodov vedno večje lastniške, dedne in druge pravice za svoje fevde. Oblikuje se novo deželno plemstvo.

V tem času so tudi smledniški ministeriali prešli v stan »gospodov v deželi«, torej so postali del deželnega plemstva.

V zadnjih letih 13. stoletja so s smledniškimi posestvi razpolagali Planinsko Svibenjski gospodje. Njihove zveze z gospodi Žovneškimi, predhodniki mogočnih grofov in knezov Celjskih pa so imele vpliv tudi na razvoj Smlednika. Leta 1328 in 1332 so jim namreč Planinski grad najprej zastavili, nato pa prodali. S tem so pridobili Celjani na Gorenjskem važno postojanko. Po dobrih sto dvajsetih letih njihove oblasti se je po boju za celjsko dediščino zopet zamenjal gospodar na Smledniku. Pridobili so si ga namreč Habsburžani. Odslej so bili na Smledniku deželnoknežji gradiščani, prvi so omenjeni Črnomaljski, sledili pa so jim Lambergi, Egkhi in Auerspergi, ki so imeli tod zastavno pravico. 1626. leta pa si ga je v dedno last od cesarja Ferdinanda II., ki je bil zaradi tridesetletne vojne finančno oslabljen, odkupil baron Pavel Egkh. Toda ta je ostal v naših krajih le do leta 1635, kajti kot predan protestant je moral zapustiti notranjeavstrijske dežele. Tako je smledniška posest znova menjala gospodarja — kupil jo je cesarjev kancler Janez Krstnik Verda grof Verdenberg. Slednji je verjetno začel zidati nov grad v dolini v Valburgi, saj petstoletna zgodovina ni prinesla le številnih menjav gospodarjev, ampak tudi prezidave in obnove starega gradu, ki je stal na nadmorski višini 515 metrov, kar je imelo sprva velik strateški pomen. V 17. stoletju pa ga je izgubil, pa tudi ni mogel več zadostiti življenjskim potrebam prebivalcev tega časa. Dokončno podobo je poslopje v ravnini dobilo šele konec 18. stoletja; dal mu jo je arhitekt Candido Zulliani. Takratni lastnik baron Frančišek Flednigg, član rodbine Pernburg, ki ji je 1698. leta cesar dovolil, da spremeni ime po posesti, je namreč dal dograditi drugo nadstropje poslopja ter naročil poslikave kapele in nekaterih drugih soban. Ne nazadnje pa moramo omeniti tudi sorazmerno veliko knjižnico, ki jo je dal urediti ali jo je morda celo nakupil. Prav to pa želim obravnavati v naslednjem sestavku.

Biblioteka je bila na gradu vse do konca druge svetovne vojne, ko so tam prebivali člani rodbine Lazarini. Že med obema vojnama so bile številne knjižnice z gradov in meščanskih hiš razprodane, predvsem ob gospodarski krizi v tridesetih letih.[2] Po končani drugi svetovni vojni pa je material iz mnogih zapuščenih graščin širom po Sloveniji prešel v ljudsko last. Enako se je zgodilo tudi s smledniškim gradivom, ki je zdaj porazdeljeno po slovenskih znanstvenih in kulturnih ustanovah.

Za del smledniškega premoženja lahko ugotovimo, da so ga predali osrednji muzejski hiši — Narodnemu muzeju, kjer je bilo nadalje razcepljeno na arhivalije ter knjižni fond. Ko se je arhiv odcepil od muzeja, so tja odnesli listine, ki jih danes vodijo pod oznako Gr. A XIV ter obsegajo kar 70 knjig in 46 fasciklov gradiva. Kljub veliki številki pa moramo ugotoviti, da to ni ves material, ki ga je na smledniškem gradu ob prelomu 20. stoletja uredil in popisal Vladimir Levec.[3] Knjige, ki so ostale v muzeju, so doslej še neobdelane. Število, ki smo ga lahko identificirali in z gotovostjo prepoznali njegovo provenienco, je sicer majhno, obsega komaj slabo desetino nekdanjega fonda, vendar že samo dejstvo, da se je ohranil tudi katalog knjižnice iz leta 1771, na podlagi katerega si lahko ustvarimo podobo o celotnem gradivu, zahteva podrobnejšo obdelavo.

Neprecenljiv podatek o premoženju z gradov so nam zapuščinski inventarji. Ob menjavi gospodarjev so namreč vedno popisovali vse imetje. Na Slovenskem lahko po listinah, ki jih hrani Arhiv SRS, sledimo premoženju graščakov od leta 1550. Knjige so v te sezname začeli vključevati praviloma šele od 17. stoletja naprej.[4] Za smledniško graščino sta tako najzanimivejša zapuščinska inventarja Marije Ane Flödnik iz 16. 3. 1750[5] in Terezije Moscon (Moškon) iz 23. 10. 1762,[6] ki sta bili neposredni prednici Frančiška Asiškega Jožefa, saj je prav slednja zapustila posestvo z vsem inventarjem temu potomcu rodbine Smlednik, ki je bil njen vnuk. Toda povrnimo se k listinam. V njih je sicer naveden tudi drobni inventar, ki so ga hranili v grajskem poslopju, vendar knjižnice oziroma knjig ne omenjajo. Vprašanje je, ali je bilo gradivo le izpuščeno ali pa lahko v tem dejstvu vidimo dokaz ex nullo, da je obsežno biblioteko ustvaril šele Frančišek Smledniški, za kar govori delno tudi gradivo samo. Po letu 1771, ko je bila knjižnica urejena, je bilo seznamu dodanih še nekaj del, vendar lahko z gotovostjo trdimo, da so tudi ta iz časa, ko je bil na gradu še omenjeni lastnik. Knjig, ki so prišle vanjo leta 1795, ki jih je pridobil naslednji smledniški graščak — Franc Ksaver Ignac Lazarini od svojega sorodnika kanonika Ludvika Lazarinija,[7] namreč ni več v popisu.

Nastanek tiskanih katalogov knjig je povezan z začetkom tiskarstva, saj so tiskarji prav od nastanka svoje obrti za tradicional-

Lastnik knjižnice baron Frančišek Smledniški (1742 do 1801) Delo slikarja Janeza Potočnika iz leta 1783 po starejši predlogi. Last Narodne galerije, Ljubljana (inv. št. 329)

ne knjižne sejme v Leipzigu in Frankfurtu tiskali sezname publikacij, ki so jih ponujali kupcem. Šele dve stoletji po izumu tiska — torej v 17. stoletju — pa se začne tudi obdobje tiskanih knjižnih katalogov zasebnih in javnih ustanov,[8] kar lahko povežemo z nastankom velikih nacionalnih bibliotek v tem času.[9] Njihov pomen in obseg je narasel ob koncu 18. stoletja, ko so razpustili samostane ter so knjižnice le-teh prišle vanje.[10] Žal pa ugotavljamo, da je večina tiskanih knjižnih katalogov iz 17. in 18. ter prve polovice 19. stoletja le klasifirajoča. Izjemo predstavlja več seznamov privatnih bibliotek iz Italije, kjer so knjige razvrščene tudi po alfabetnem redu.[11] Ta počasnost v razvoju je nastala predvsem zaradi še nedodelanih kataloških pravil, ki jih je dokončno izoblikoval šele A. Panizzi v sredini 19. stoletja.

Tudi s slovenskega prostora poznamo nekaj knjižnih katalogov. Med njimi zavzema prav gotovo pomembno mesto prvi knjigotrški katalog, ki ga je dal ob ljubljanskem jesenskem sejmu natisniti Janez Krstnik Mayr leta 1678 in je shranjen v knjižnici Narodnega muzeja.[12] Sicer pa se moramo pri preučevanju takega gradiva z našega prostora zadovoljiti le z rokopisi. Tako imamo iz 17. in 18. stoletja, ko je med kranjskim plemstvom in višjo duhovščino oživelo zanimanje za knjige, popis biblioteke Engelberta Turjaškega, ki jo je uredil J. L. Schönleben.[13] Sodobna le-tej je bila tudi knjižnica kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja, ki je prav tako imela izdelane sezname in kataloge.[14] Med privatnimi knjižnicami naj omenim še Schillingovo. Njen seznam je bil sredi 18. stoletja odkupljen skupaj z nekaj knjigami za licejko.[15] Ista ustanova — današnja Narodna in univerzitetna knjižnica — hrani tudi del samostanskih knjižnic, za katere je bil ob razpustu izdelan predpis, da se morajo predati nacionalnim bibliotekam. Tako lahko po inventarjih, ki so bili izdelani, sodimo o njihovem obsegu in vsebini.[16] Med zasebnimi sodobnimi bibliotekami moramo omeniti fond, ki ga je zbral grof Karl Janez Herberstein, sin lastnika gospoščine Hrastovec na Pesnici, poznejši ljubljanski škof. Jasno ogledalo njegove miselnosti ob prihodu med Slovence je seznam njegove biblioteke iz te dobe. Bil je vsestransko izobražen, a njegov glavni interes pa je veljal njegovi stroki, namreč teološkim in cerkvenopolitičnim vprašanjem.[17]

Posebno mesto pripada Zoisovi biblioteki. Zanimiva je tako zaradi načina nastanka — lastnik jo je s pomočjo knjižničarjev sistematično urejal in dopolnjeval več desetletij predvsem za področje slavistike in domoznanstva, vendar je tudi ostalim vedam posvečal precej pozornosti. Tu mislimo predvsem na njegova prizadevanja za naravoslovni kabinet s pripadajočo literaturo. Biblioteka je imela tudi obsežen katalog, njegovo novo varianto iz konca leta 1803 ali začetka 1804, ki obsega le neslavistični del, je izdelal verjetno J. Kopitar.[18] Končno naj omenim še nekoliko mlajšo knjižnico Matije Čopa. Njen inventar, ki je znan po zapuščinskem aktu, je bil že obdelan in nam je tako osvetlil ne le razgledanost lastnika, temveč tudi odprl pogled v poznavanje literature in jezikoslovja v prvi polovic. 19. stoletja pri nas.[19]

Catalogus Librorum Francisci Baronis Flednigg Domini in Flednigg Cammerarij. & Consiliarij Suae Majestatis Imperatricis. & Reginae Hungariae. & Bochemiae. De Anno 1771 je napisan na papirju formata 37,6 cm × 23 cm, ki ga je v največjem klasičnem mlinu za papir na naših tleh — v Ajdovščini od leta 1767 izdeloval Tomaž Kumar.[20] Vodni znaki, ki jih ima, sicer navajajo ime C & I Honic, vendar gre tu po mnenju strokovnja-

ka za zgodovino papirništva ing. T. Cafute le za prevzeto ime po slavnih holandskih papirničarjih, ki ga je Cumar (Kumar) vtiskoval v svoj proizvod, da bi si pridobil začetno reputacijo. Kasneje je uporabljal tudi svoje ime. Glede na podatke o nastanku ajdovskega papirnega obrata ter datacijo kataloga se nam zdi to verjetno. Vezava popisa smledniške knjižnice je podobna ostalim knjigam, zato o njej kasneje.

Katalog je razdeljen v tri dele: *Catalogus Ordine Alphabeticus Scriptus; Catalogus Librorum Secundum Numeros Situ Scriptus; Catalogus Librorum Secundum Materias Ordine Alphabetico Scriptus.*

ALFABETNI KATALOG

Kot smo že omenili so bila prva splošno sprejeta pravila za katalogizacijo izdelana primeroma kasno. V sredini 19. stoletja jih je namreč predložil A. Panizzi, bibliotekar v Britanskem muzeju. Treba pa je poudariti, da je pri njihovem oblikovanju upošteval tudi stoletno tradicijo. Izid njegovega dela, ki je bilo nato prevedeno tudi v francoščino ter je tako prodrlo na kontinent, predstavlja pri opisovanju knjig táko prelomnico, da bibliotekarji s tem datumom delijo razvoj pravil na predhodnike ter naslednike Panizzija.[21] Glede na to, da je smledniški popis starejši, si moramo ogledati tudi predhodno zgodovino. Seveda je bilo manj problematično vpisovanje knjig, kjer je avtor znan, kot pa anonimnih del ter del korporacij. Tako so zanje uporabljali različne načine, ki jih je že konec 16. stoletja nakazal A. Maunsell. Registrirali so jih pod naslovom ali predmetom obravnave, včasih tudi pod obema.[22] Razvoj v naslednjih stoletjih je šel v različnih deželah v razne smeri. V Španiji se je na primer uveljavila metoda prve besede, francoska vlada pa je 1791 izdala pravilo, da se morajo anonimna dela vpisovati pod značilno besedo iz naslova. V Nemčiji in Avstriji imamo tu za preučevanje več gradiva, saj poznamo tiskane knjigotrške kataloge. Vendar vse do konca 18. stoletja niso bila izoblikovana splošna pravila glede anonimnih del. Tako je bilo šele 1794 sprejeto načelo, da je prvi samostalnik v naslovu značnica, tako imenovano prusko pravilo.[23]

Smledniški bibliotekar vsekakor ni mogel slediti trendom v razvoju svoje stroke, saj je bil preveč odmaknjen od centrov, kjer so ti nastajali. Tako lahko tudi ob delih, kjer je avtor znan, ugotovimo, da tega nemalokrat zapisuje v genetivu, tako imenovani posesivni genetiv, kar je metoda starejših katalogov 16. in 17. stoletja. Med predhodnim gradivom, ki se drži tega pravila, je tudi Mayrjev knjigotrški katalog.[24] Kot primer naj navedem le naslednje vpise: Ciceron*is* Epistolae; Maxim*i* Valer*ii* Historia; Gotscheds Hand-Lexikon ter Wolf*ij* Ius Naturae. Seveda pa ne moremo opravičevati z odmaknjenostjo od središč napak, kjer v naslovu ni prepoznal priimka pisca in tako zapisal npr.: *Cornelij* Taciti Opera. Svojevrsten problem predstavlja tudi vpis Pohlinove Kranjske Gramatike. Razumljivo je, da je delo uvrščeno pod redovniškim imenom Marcus ter dodana le oznaka P. oz. Pater, kar izhaja tudi iz naslovnega lista knjige, ki je izšla leta 1768.[25] Vendar lahko tudi ob tem ugotovimo nedoslednost. Pri alfabetnem vrstnem redu je sicer pravilno prepisan naslov: Kraiska Gramatka, medtem ko je v stvarnem kazalu zapis popolnoma popačen: Kraiseck Gramatica, iz česar bi morda lahko sklepali, da zapisovalec ni znal slovenščine.

Glede na to, da so se nam ohranila le maloštevilna dela iz knjižnice, težko sodimo o tem, ali je obstajalo kakšno pravilo, ki so se ga držali pri uvrščanju anonimnih del. Vsekakor pa lahko ugotovimo, da so nekajkrat spremenili vrstni red besed v naslovu. Vodilo pri razvrščanju členov pa ni bilo gramatično. Tako so npr. naslov »Synopsis Historiae Germaniae« spremenili v »Historiae Germaniae Synopsis«, torej je samostalnik izpodrinil samostalnik, genetiv pa nominativ, medtem ko imamo zapis »Arabian Nights« (Tisoč in eno noč) uvrščen pod adjektivom Arabian in naslova niso spreminjali. Na drugi strani pa imamo občutek, da je prav iskanje substantiva pogojevalo različen zapis naslova »Potentaten Historische und Geneologische Beschreibung« oziroma »Historische und geneologische Beschreibung der Potentaten in Europa« — pri alfabetnem oziroma mestnem katalogu.

MESTNI KATALOG

Knjige so od nekdaj shranjevali v omarah, a le javne in večje privatne knjižnice so imele izdelane tudi tako imenovane mestne kataloge, s pomočjo katerih lahko ugotovimo, katere knjige so stale skupaj po policah. Omare so bile največkrat označene s črkami ali rimskimi številkami, pri čemer je seveda v okviru prostora upoštevan abecedni oz. številčni vrstni red. Mesto knjige pa je označeno še dodatno z arabsko številko. Tako dobimo dvodelno signaturo npr.: G 4. Večje knjižnice pa imajo tridelno signaturo,

ki je sestavljena iz naslednjih elementov: črka — omara; rimska številka — polica ter arabska številka — mesto v okviru police. Ta način je uporabil Jurij Volc, ko je v sredini 19. stoletja preurejal Semeniško knjižnico v Ljubljani.[26]

Smledniška knjižnica je obsegala leta 1771 dvaindvajset omar, ki so bile označene s črkami. V naslednjih dveh desetletjih, ko so še vpisovali v katalog, pa so ji dodali še dve omari — W in Y, kamor so postavljali dokupljena dela. Povprečno število zvezkov v posameznih omarah je okoli 30. Seveda imamo tudi z arabsko številko označeno mesto v omari. Dela niso razporejena po vsebini ter se tako mestni in sistematski katalog ne pokrivata.

STVARNI KATALOG

Začetki moderne klasifikacije ne segajo dalj kot v 16. stoletje, natančneje v leto 1545, ko je Konrad Gesner v svoji bibliografiji »Bibliotheca Universalis« razvrstil knjige po abecedi, nato pa še po tematiki. Podoben princip je uporabli Gabriel de Naudé v delu »Bibliotheca Cordesianae Catalogus« ter prav tako v 17. stoletju bibliotekar v Bodelein Library. V nadaljnjih dvesto letih je grupa avtorjev oblikovala francoska pravila, ki jih je nato v šestih zvezkih z naslovom »Manuel du libraire et d'amateur de livres« objavil leta 1810 v Parizu Charles Brunet. Tudi ta se držijo štirih glavnih strok, oziroma fakultet, ki so bile tedaj priznane — teologija, pravo, naravoslovje in umetnost, leposlovje in zgodovina.[27] Seveda pa so te razdelke še nadalje cepili, pač glede na obseg materije ter potrebe uporabnikov. Tako je J. L. Schönleben razdelil knjige v Turjaški knjižnici v Ljubljani, ki je obsegala 3257 del, na naslednje grupe: teologija, pravo in kanonsko pravo, politika in etika, zgodovina, filozofija, medicina, matematika in mehanične znanosti, humaniora (retorika in poezija), filozofija.[28] Verjetno je bila podobno razdeljena tudi Valvasorjeva knjižnica, saj je bil Schönlebnov prijatelj.[29]

Smledniška knjižnica ima 11 razdelkov: Iuristae; Historici et Geographici; Pollitica & Cammeralia; Philosophi & Mathematici; Gramatici; Poetae; Oratores; Medici; Oeoconomici; Moral; Ascetae.

Preden se lotimo posameznih skupin knjig po tematiki, kjer se bomo dosledno držali delitve, ki je v katalogu, naj nanizam nekaj zgolj statističnih podatkov, ki jih povzemam po seznamu.

V abecedni del kataloga je vključenih 422 del v 705 zvezkih, medtem ko jih je v mestnem 428 v 715 zvezkih. Torej je v slednjega uvrščenih šest naslovov več, a vse to so kasnejši pripisi oziroma dokupljena dela. Stvarni katalog pa je skromnejši, saj upošteva le 402 deli, eno je zapisano dvakrat ter tako lahko ugotovimo, da je bilo izpuščenih iz klasifikacije 27 knjig. Med njimi jih je bilo v knjižnici šest ob nastanku prvotnega seznama, 21 pa naknadno kupljenih oziroma postavljenih. To so predvsem dela iz omar z oznako W in Y ter tri druga. Še podatek o prirastku knjižnice med leti 1771 in okoli 1790 — dodanih je bilo 38 knjižnih enot.

Čeprav se zavedam, da je nemalokrat težko presoditi, v kakšnem jeziku je napisano delo le po mnogokrat celo okrnjenem naslovu, saj lahko pride do neljubih pomot, kakor se je zgodilo na primer Levcu, ko je skušal s tega stališča preučiti Čopovo knjižnico,[30] se mi zdijo podatki, ki jih dobimo iz naslednje razpredelnice tako zgovorni, da jih vseeno navajam.

	Latinščina	Nemščina	Francoščina	Italijanščina	Angleščina	Španščina	Slovenščina	Neopredeljeno	Skupaj
HISTORICI	60	41	29	7	1	1		1	140
IURISTAE	58	24	1						83
POETAE	24	10	3	11					48
ASCETAE	14	16	3	4		1			38
GRAMATICI	5	7	8	1	3	1	1		26
ORATORES	16	2							18
MORAL	3	8	7						18
POLLITICA	2	9	5	1		1			18
OECONOMICI		11	2	1					14
PHILOSOPHI	10	1	1	1					13
MEDICI	7	1	4						12
	199	130	63	26	4	4	1	1	428

Tabela 1: Delitev del glede na jezik in stroko

Najbolj raznovrstna glede na jezik sta oddelka Historici et Geographici ter Gramatici, kjer je zastopanih kar šest oziroma sedem jezikov, najskromnejši pa je s tega stališča oddelek Oratores, kjer sta zastopani le latinščina in nemščina. Sodobna znanost, kot je ekonomija, pa sploh ne upošteva več del v klasičnih jezikih. Zanimiv je tudi celotni pregled strukture po jezikovni pripadnosti, saj je v latinščini napisana slaba polovica knjig, dobršen delež od teh pa odpade na antične avtorje, ki jih bomo obravnavali v nasled-

njem poglavju. Tako lahko ugotovimo, da so kljub vsemu sodobni govorni jeziki dokaj močno zastopani. Predvsem pa je pestra njihova struktura.

	Nemščina	Francoščina	Latinščina	Italijanščina	Neopredeljeno	Skupaj
HISTORICI	11	5	3	4	1	24
OECONOMICI	4	1				5
IURISTAE		1	1			2
POLLITICA		1	1			2
POETAE				2		2
MORAL			1			1
ASCETAE			1			1
neopredeljeno					1	1
	15	8	7	6	2	38

Tabela 2: Pripisi med leti 1771 in okoli 1790

Druga razpredelnica pa nam kaže statistiko pripisov oziroma dokupljenih del. Tu se še izraziteje kaže odmik od klasične latinščine, saj je po številčnosti komaj na tretjem mestu, in sta jo prehiteli tako nemščina kot francoščina, medtem ko je italijanščini enaka. K obravnavi dokupljenih del z vsebinskega stališča se bomo vrnili še kasneje, saj prav ta neizpodbitno kažejo interese smledniškega barona Frančiška, za časa katerega so bila nabavljena.

ANTIČNI AVTORJI

Obravnava zgodovinskih dogajanj ter opisovanje tujih dežel je bila od nekdaj priljubljena tema pisateljev. Pa naj jih sodobno imenujemo potopise ali pa historične spise. Zmes obojega je prav gotovo Arijanovo delo Alexandra Anabasis, ki so ga imeli na Smledniku v latinskem prevodu — De rebus gestis Alexandri. Istemu zgodovinskemu junaku je posvetil svoje delo tudi Curtius Ruffus. Rimljani so Grke podjarmili v znani bitki pri Philipih, ki jo je v delu Philipicae opisal Iustinus. Prav od njenih začetkov — Ab Urbe condita pa je sledil rimski zgodovini historiograf iz prvega stoletja pred našim štetjem Titus Livius. To je bilo tudi obdobje državljanskih vojn in potegovanj za oblast, ki jo je opisal Lucanus — De bello civili. Prva večja osvajanja v Zahodni Evropi je opisal tedanji poveljnik rimskih legij sam — Caesaris Iullii de Bello Gallico. Kronološko mu sledijo Tacitova dela, ki jih je napisal v 1. stoletju po našem štetju. Le fragmentarno ohranjena zgodovina dve stoletji starejšega Salustija Crispija je prav tako zaslužila pozornost bralcev baročne dobe kot tudi delno literarno obarvani opisi zgodovinskih osebnosti izpod peresa Gaja Suetonija — Caesarum XIV vitae in Corneliusa Neposa — De viris illustribus. Posamezne dogodke iz grške in rimske zgodovine je v delu Historia obravnaval Valerius Maximus, bili so mu predvsem izhodiščne teme za govore. Tako bi njegovo delo lahko uvrstili tudi med avtorje v naslednjem odstavku.

Ena izmed ved, ki ji tudi sodobniki iščejo vzornike v času antike, je prav gotovo govorništvo. Le redki se lahko kosajo z iskrivostjo duha in spretnostjo v stilu, ki sta ga dosegla tako Cicero v svojih številnih delih — De Officiis, De Orationes in Epistolah — na Smledniku je bilo devet njegovih knjig, kot Fabius Quintilianus v delu De Instit Oratoria. Skupaj veljata namreč za klasika govorništva. V smledniški knjižnici ju dopolnjujejo še Plinijeve Epistolae ter Iuventiusova De arte Rethorica in Aftonijevo delo Progimnasmata, ki je veljalo za učbenik retorike vse do 17. stoletja.

Bližč in slabosti rimske družbe odsevata iz satir Iuvennalisa, ki si je prav tako kot tristo let starejši komediograf Plautus prislužil nesmrtnost z deli, ki niso zastarala vse do današnjih dni. Njima ob bok bi lahko postavili tudi Phaedrove Fabulae ter Virgilov opus. Čeprav opisuje temnejše plati življenja, pa ne moremo mimo enega največjih piscev tragedij — Senecae. Verjetno je bil na Smledniku francoski prevod njegovega dela, saj je avtorjevo ime zapisano »Senecae l'Annae«.

Zbadljivke, puščice ali epigrami so bili priljubljena zvrst literature že v antični dobi, ker pa njih osti niso izgubile moči tudi v kasnejših obdobjih, so jih uvrščali v svoje biblioteke še stoletja po nastanku. Tako je tudi delo Martialisa Valeriusa Epigramata našlo mesto v naši knjižnici. Druga zvrst, ki ni ozko vezana na čas, je prav gotovo lirska poezija. Rimsko pesništvo je doseglo višek v verzih Catula ter nekoliko mlajših Ovida in Horaca. Predvsem za slednja dva lahko ugotovimo, da njuna popularnost tako v svetu kot pri nas nikdar ni zamrla. Na Slovenskem je treba omeniti Valvasorjeve bakroreze k Ovidovim Metamorfozam[31] ter slovenjenje tega dela, ki se ga je bolj ali manj posrečeno lotil v 18. stoletju Ja-

nez Damascen Dev. Devov fragment je objavil tudi Pohlin v Kranjski gramatki. Horac pa je bil sploh eden izmed pesnikov, ki so ga vneto študirali v prosvetljenski dobi tako v svetu kot pri nas.[32] Lahko še zapišemo, da je Ovid avtor, ki je v smledniški knjižnici za Cicerom zastopan z največ deli — kar sedmimi.

Vsa zgoraj navedena dela so iz obdobja klasične antike in sodijo med literarne zvrsti. Povsem iz drugega področja pa je edino delo iz kasnoantičnega obdobja, ki je bilo v smledniški knjižnici. To je Justinianov Codex s komentarjem, temeljna knjiga za preučevanje rimskega prava.

VSEBINSKA OBRAVNAVA

IURISTAE

V 18. stoletju so naredili na vseh področjih človekovega bivanja in ustvarjalnosti velike korake. Eden glavnih je prav gotovo premik zoper religiozno pojmovanje življenja. Drzneži tega časa so sledili vzgonu in z njim našli izgubljeno srečo v kraljestvu ljudi. Tak odnos med njimi samimi pa je pogojeval nastanek naravnega prava, ki ni imelo nič več opraviti z božjim pravom, nove morale, neodvisne od vsakršne teologije, ter nova načela v vzgoji.[33]

Na podlagi teh načel so sredi stoletja nastala znamenita dela Johanna Gottlieba Heineckeja »Elementa juris naturae et gentium«, kjer je utemeljil tezo, da je naravno pravo celota zakonov, ki jo človeški duh ureja po zdravem razumu. Logično zgradbo naravnega prava ter znanstveno urejeno podobo o resnici življenja pa je podal Johann Christian Wolff v svojem delu »Jus naturae methodo scientifico« (1740—1748). V njem je utemeljil tezo, da človeka sestavljata duša in telo; kakor je namen skupnosti naših organov, da ohranijo telo, tako je naloga razuma, da našo dušo vodi k popolnosti. Od tod izvira presoja naših dejanj, njihovega dobrega ali zlega bistva: dobro je, kar nam k tej popolnosti pripomore, zlo je, kar ji nasprotuje. Tako pojmovanje terja naravni zakon, ki ima svojo utemeljitev v notranji naravi ljudi in stvari. Wolff je tako svojo vedo že na samem začetku pripeljal skoraj do popolnosti in postal vodnik vsem pravnim svetovalcem.[34]

Seveda pa ne moremo pojmovati tega novega položaja človeka v družbi 18. stoletja le kot rezultat takratnih mislecev. Njihova dela so se nemalo naslanjala na starejša. Tako je na pravnem področju prav gotovo treba omeniti vsaj Samuela von Puffendorfa, nemškega pravnika in zgodovinarja 17. stoletja, ki je podal svoje gledanje na svet v dveh temeljnih delih — »De iure naturae et gentium« in »De officio hominis et civis juxta legem naturalem«. Leta 1625 pa je izšlo v Parizu delo »De jure belli ac pacis« izpod peresa humanista in pravnika Huga Grotiusa. To je prvi pregled celotnega mednarodnega prava. Na področju kazenskega prava pa je napisal leta 1635 prvo pregledno delo nemški pravnik, profesor na univerzi v Leipzigu Benedikt Carpzow.

Vsa spoznanja 17. kot tudi 18. stoletja je povezoval v svojih delih, ki jih je napisal kot profesor v Innsbrucku in kasneje na Dunaju, zgodovinar in pravnik Paul Josef Rigger.

V smledniški knjižnici so juridične knjige močno zastopane, saj jih je bilo kar 83, vendar pa jih lahko delimo na dva dela. To so na eni strani teoretična dela, na drugi pa povsem praktični priročniki za študij, npr. »Guggenberger Iuridisches Repertoriu«. »Buder De Ratione et Methodo studiorum Iuris«, »Zeller Repetitio Iuridica« ter prav tako priročniki, vendar namenjeni vsakdanjemu življenju npr. »Post-Recht« ali »Dorf und Land Recht«. Težje presojamo o izboru priročnikov, tako z njihovega uporabnega kot tudi strokovnega stališča, pač pa moramo podčrtati, da so bila v biblioteki vsa pomembna teoretična dela, tako iz 17. kot 18. stoletja, ki so temeljila na sodobnem pojmovanju naravnega prava. Med avtorji, ki smo jih navedli v uvodnem odstavku, so zastopani prav vsi. Johann Gottlieb Heinecke — zapisan z latiniziranim imenom Heinectius — z dvema deloma, pa obe Puffendorfovi knjigi — ena v nemškem prevodu »Natur und Völker Recht«, Wolffova, Carpzowa ter tri Riggerjeve knjige.

Kranjski so posvečena tri dela. Žal prvih dveh ni med ohranjenim gradivom, saj bi nas glede na vsebino posebej zanimali letnici njunega nastanka.

Landt-Handvest aus Crain (in Krain). Zapisane svoboščine posameznih dežel (v smislu skupnosti deželnega plemstva ali deželanov) so od leta 1414 dalje novi vladarji potrjevali v obliki ročinov (nemško Landhanfeste). Prvi ročin je s potrditveno formulo zajel najstarejše privilegije, vsak nadaljnji pa je zajel prejšnjega in vse privilegije, ki so bili podeljeni po njem. Ta praksa se je nadaljevala do pravnega absolutizma, toda vsebinski razvoj je prenehal že po propadu protestantizma. Nekateri izmed tako nasta-

lih ročinov so zlasti v dobi protestantizma izšli v tisku.[35]

Erb Huldigungs Actus in Crain. Dedni poklonitveni akt, kakor prevajamo navedeni naslov, je bil običajno dejanje ob prihodu deželnega vladarja v deželo. Enemu izmed takih obiskov Habsburžanov je bila posvečena tudi knjižica v naši biblioteki.

Na koncu tega odstavka omenimo še delo Otona Spruga, frančiškanskega teološkega pisatelja, ki se je rodil na Hribu v Kamniku leta 1724. Po končani gimnaziji in bogoslovju je kot redovnik opravljal razne službe, postal je lektor bogoslovja in vodja frančiškanske teološke šole v Ljubljani. Pisal je največ o problemih janzenizma in galikanizma. V naši knjižnici je bil drugi del njegovih temeljnih razprav: Dissertationes dogmaticae: de exteriori dei cultu, ki je bila tiskana v Ljubljani leta 1771.[36]

Glede na vsebino bi sicer morali zadnje delo uvrstiti med teoretična dela s področja teologije, vendar se bomo pri vseh poglavjih držali sistema, ki sledi iz kataloga knjižnice.

HISTORICI ET GEOGRAPHICI

Študiju zgodovine in geografije je bilo namenjenih največ knjig v smledniški knjižnici, saj se kar 140 ali tretjina vseh del ukvarja s problematiko teh dveh strok. Pri pravu smo hoteli najprej izločiti nadregionalno pomembne razprave, kar je glede na internacionalnost stroke razumljivo. V tem oddelku pa bomo dela najprej obravnavali glede na prostor in čas in šele na koncu se bomo pomudili tudi ob evropsko znanih strokovnjakih, ki so jih napisali.

Petina del, ki so zajeta v ta razdelek, pripada splošnim zgodovinam, zgodovinskim leksikonom ter priročnikom o metodologiji stroke. Sem smo prišteli tudi vse uvode vanjo. Kot zanimivost naj omenim, da imamo osnovne priročnike — leksikone in splošna dela napisana tako v nemščini, francoščini kot tudi italijanščini, manj pa v latinščini. Med naslovi naj naštejem le »Lexicon historischer«, »Bailles Dictionaire historique«, »Principio Istorico (Historico)« pa »Introductio in Historiam universalem«, »Puffendorf Einleitung zur Histori« ali »Turselin Abrege del Histoire universelle«.

Antična zgodovina je bila od nekdaj priljubljena tema pisateljev in historikov. Obravnavali so jo tako sodobniki oziroma nekaj stoletij mlajši proučevalci kot tudi moderni zgodovinarji. Dela sodobnikov smo že obravnavali v posebnem poglavju, zato naj na tem mestu opozorim še na novejša. Večina knjig, ki so bile v naši biblioteki, obravnava rimsko zgodovino v celoti, obdobje republike ali cesarstva, le Rollinova »Histoire anciene« v šestih zvezkih je zajela širši časovni razpon. Sicer pa naj omenim, da so to v glavnem dela brez navedb avtorjev. Izjemo predstavlja poleg zgoraj citiranega le še Vertotovo delo »Histoire de la Republique Romaine«. Tem obravnavam moremo prikljućiti tudi Hertlovo zgodovino Bizanca.

Zgodovine ene same dežele ni mogoče razumeti brez povezave z dogodki v sosednjih. V obdobju, ko pa so bila področja na raznih koncih Evrope povezana še z vladarsko družino Habsburžanov, je razumljivo, da so se zanimali tudi za zgodovino le-teh. Tako je zanimiv številčen prerez del po raznih deželah, ki ga imamo v naši knjižnici. Poudarim naj le, da smo knjige, ki obravnavajo Kranjsko in njene sosednje pokrajine, izdvojili in jih bomo prikazali posebej.

Delo »Topographia Germaniae Austriacae« izpod peresa jezuita Carla Granellija, ki je bilo namenjeno široki publiki kakor tudi študentom, je zanimivo ne le kot splošen pregled, objavljen leta 1759, temveč tudi zaradi pristopa k snovi, saj ga dopolnjuje poglavje Questiones ex historia. To so vprašanja iz obravnavane snovi, torej način, ki ga priporoča tudi še sodobna pedagogika. Sicer pa avstrijsko zgodovino obravnavajo še tri dela. Med njihovimi avtorji pa naj opozorim na Paula Josefa Riggerja, ki smo ga srečali že pri juridičnih knjigah.

Sosednji Madžarski so posvečena štiri dela, eno več pa obravnava francosko zgodovino. Med slednjimi naj poleg Verdierjevega s splošnim naslovom »Histoire de France« omenim še Piganolovi, ki opisujeta Francijo in njeno moč. Med dokupljenimi deli je tudi knjiga o Cardinalu Maziniju in njegovem ministrskem vodstvu, ki ga je opravljal za časa mladoletnosti Ludvika XIV od 1642 naprej. Tudi dve zgodovinski deli o Belgiji sta bili vključeni v seznam, širše zasnovani knjigi o nemški oziroma pruski historiografiji pa prav tako le dve. Skandinavsko zgodovino obravnavajo tri dela — Zgodovina danske države, ki jo je napisal L. Holberg ter Veratov opis švedske revolucije. Najpomembnejše delo, ki ima tudi literarno vrednost, pa je Voltairova Zgodovina švedskega kralja Charlesa XII. Med knjigami najdemo še uvod v špansko in portugalsko zgodovino. Izmed ostalih publikacij, ki imajo bodisi memoarski značaj, npr. »Memoire de Catharine Imperatrice della Russie«, ali pa obravnavajo obrobne probleme, naj izločim še dve

— obravnavo miru, sklenjenega v Nimwegenu na Nizozemskem leta 1678/79 med Francijo in Španijo ter »Tridentium Concilium« — cerkveni zbor v Tridentu v drugi polovici 16. stoletja, na katerem so sklenili obnoviti katoliško cerkev in so obsodili reformacijo.

Pomemben zgodovinski vir so tudi shematizmi in anali. Naj navedem na tem mestu vse letnike, ki so bili vključeni v naš seznam: »Shematismus Wiennerischer de Ano 1767 in 1769«; »Wiennerische Diarium vom 1767, 68 & 69« v petih zvezkih; »Historisches Jahrbuch de Ano 1737 (dva zvezka) in 1763« (dva zvezka) — žal brez navedbe provenience. Dodam naj še dva naslova, ki sicer delno izstopata iz tega konteksta »La storia del ano 1741 final Ano 1751« v enajstih knjigah ter »Journal Encyclopedique de Ann. 1766, 67, 68, 69« v 32 knjigah. Prav slednji je zelo zanimiv, saj so verjetno to posamezni letniki časopisa, ki je začel izhajati v Belgiji leta 1756 in sodi med prve tovrstne publikacije, ki se začno ustanavljati po raznih deželah konec 17. ter v teku 18. stoletja. Prinašali pa so znanstvene in literarne informacije.

Med pomožne vede zgodovine sodi tudi numizmatika ter preučevanje starega orožja. Zanimanje za ti dve področji je bilo med plemstvom od nekdaj veliko, zato lahko pričakujemo tudi v bibliotekah knjige, ki govore o njih. V naši so imeli šest knjig o starih novcih ter tri o orožju.

Z dvema geografskima atlasoma so si lahko pomagali na Smledniku — Koelerjev je imel priročen značaj, medtem ko je bil Forstijev zgodovinsko obarvan. Poleg tega so imeli še dve splošni geografiji ter delo o hidrografiji. Ta generalna dela so dopolnjevale knjige, ki so opisovale posamezne dežele ali pa le njih dele. Tako imamo »Italiae Descriptio Geographica« ter obravnave antičnega in modernega Rima, Benetk in Torina; Francije s Parizom in Versaillesom, Nizozemske in holandskega kraja Seyforta. Tem delom bi lahko priključili opis dežele na drugem koncu sveta — Mongolije.

Posebej smo izločili dela, ki so jih napisali domačini ali pa obravnavajo naše kraje. Prav odnos do te tako imenovane domoznanske literature nam pokaže nagnjenja lastnika biblioteke do okolja, v katerem je živel.

Janez Ludvik Schönleben se je rodil v Ljubljani leta 1618. Tu je obiskoval šole pri jezuitih, študij je nadaljeval na Dunaju in v Gradcu. Ob raznih službah, ki jih je opravljal v cerkveni hierarhiji, je deloval tudi na teoretskem področju. Tako so objavljeni nekateri Schönlebnovi govori in dela s področja teologije. Poleg tega ga je vedno zanimala in mikala zgodovina, čeprav je čutil težave, praznine in zadrege, ko jo je začel pisati, kot toži v nekem pismu. V knjižno delo ga je silil pokrajinski patriotizem; želel je, da bi njegova domovina dohitela zamujeno. Tako je v letu Schönlebnove smrti 1681 izšlo njegovo najpomembnejše delo Carniola antiqua et nova sive Annales sacroprophani, ki je plod dolgotrajnega zbiranja in urejanja podatkov. V naši knjižnici pa imamo dve izmed številnih njegovih genealogij — tako »Vera Origo Domus Austriae«, ki je skrajšano zapisan naslov dela Dissertatio polemica de prima origine Augustissimae Domus Habspurgo — Austriacae, 1680, in »Genealogia famillae ab Aursperg« — Genealogia illustrissimae famillae principum, comitum, et baronum ab Auersperg, 1681. Njegovi spisi odražajo zgodovinopisje baročne dobe, ki je zanjo tipična ljubezen do polihistorije, genealogije, historične topografije in analitične kronologije.[37]

Podobna so bila tudi interesna področja Schönlebnovega prijatelja in sodelavca Janeza Vajkarda Valvasorja. Glede na to, da smo pred kratkim dobili monografijo o tem znamenitem možu, naj povzamem po njej le podatke o obeh delih, kí sta bili vključeni v smledniško knjižnico. »Crainische Kroniq« — delo v dveh zvezkih je z drugačnim naslovom zapisan naslov Valvasorjeve Slave Vojvodine Kranjske, ki je obsegala 15 tematskih knjig, opremljenih s številnimi slikami. Ker izvod ni ohranjen, ne moremo vedeti, ali je bilo na Smledniku integralno ali le posamezni zvezki. Avtor je delo izdal ob pomoči urednika Erazma Franciscija v letih 1686 do 1689. V njem je posegel na razna strokovna področja in z vseh vidikov opisal svojo domovino. Tako je s tem delom močno presegel Schönlebnove načrte.[38] Desetletje prej — 1679 je Valvasor izdal album z nad tristo bakrorezi mest, trgov, samostanov in gradov na tedanjem Kranjskem — »Topographia Ducatus Carniolae modernae«. Besedila je v tej knjigi bolj malo, pravzaprav so to le indexi. Več kot tretjino slik pa je kasneje uporabil za svoje glavno delo — Slavo.[39]

Cerkniško jezero s svojimi naravnimi pojavi je prineslo slavo tako Valvasorju kot nekaj desetletij mlajšemu Francu Antonu Steinbergu. Rodil se je 1684 na Kalcu pri Zagorju na Krasu, a se je družina, ko mu je bilo komaj tri leta, preselila v Cerknico. Na Kranjskem je deloval kot uradnik cesarske dvorne blagajniške in rudarske komisije, kasneje pa je bil imenovan za cesarskega upra-

vitelja idrijskega rudnika. Njegovo strokovno delo je pomembno na izumiteljskem področju. Iznašel je nov način izpiranja živega srebra in novo napravo za risanje. Še mnogo let po Steinbergovi smrti pa so veljala njegova navodila za gradnjo in ohranjanje cest, tako v Avstriji kot tudi v inozemstvu. Vse od mladosti ga je privlačil fenomen Cerkniškega jezera, a se je k njemu lahko vrnil šele po upokojitvi. Tako je leta 1758 izdal delo, ki temelji na petnajstletnem opazovanju — »Gründliche Nachricht von dem in dem Inner Crain liegenden Cirknizer See«. V knjigi razpravlja o naraščanju in upadanju jezera, o dotokih, popisuje jame. Imena krajev navaja vedno v slovenskem jeziku. Poleg tega obravnava tudi lov na polhe, ki je tod priljubljen. Delo je izšlo najprej v Ljubljani, leta 1761 še v Gradcu in istega leta v francoskem prevodu v Bruxellesu.[40] Na Smledniku so imeli njegovo prvo izdajo.

Prvo sistematsko zgodovino Hrvatov je objavil leta 1652 na Dunaju Jurij Ratkaj (1612—1666) — v katalogu Georg Rattkaij. Delo z naslovom »Memoria Regum et bannorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae« je pisano v hrvaškem in slovanskem duhu. Manjšo vrednost imajo poglavja o starejših obdobjih zgodovine, za 16. in 17. stoletje, kjer se je naslanjal na arhivalije oziroma je bil sodobnik dogajanj, pa je pomemben vir. S svojim delom Ratkaj ni doživel popolnega priznanja, v njem je namreč odločno izrazil tudi protireformacijsko stališče, zaradi česar so ga v Frankfurtu obsodili in celo sežgali, v Zagrebu pa so se trudili, da bi bilo prepovedano.[41]

»Carinthiae Annallia« — zapis brez navedbe avtorja nam daje možnost, da delo povežemo s Christalnik-Megiserjevo zgodovino Koroške Annales Carinthiae iz leta 1612. Gradivo zanj je zbral Mihael Christalnik v 16. stoletju, obsežnejšo redakcijo pa je opravil nemški humanist in protestant Hieronim Megiser. Pod vplivom nemške humanistične historiografije se je tu uveljavil poleg pokrajinskega tudi nemški koncept slovenske zgodovine.[42]

Zgoraj navedeni tako imenovani domoznanski literaturi iz smledniške biblioteke bi lahko prišteli še delo o Čedadu — Henric Palladij — Rerum Foro Iuliensium in Christiani Diplomataria Ducatus Stiiriae.

Prosvetljenska miselnost je narekovala tudi drugačno obravnavanje zgodovine. Med vodilnimi predstavniki tega obdobja je bil Voltaire, avtor prvih del, ki so poleg političnega razvoja obravnavala tudi širša vprašanja, tako zakonodajo, običaje, trgovino, finance, poljedelstvo in prebivalstvo.[43] S temi principi je prežeto tudi njegovo delo, ki so ga imeli na Smledniku »L'Histoire de Charles XII, roi de Suède«, 1731. V njem je podal zgodovino po vseh modernih postavkah — dokumentacija, kritično preučevanje ter jo izoblikoval s svojim značilnim dramatičnim pripovedovanjem.[44] Delno je posegel na ta področja, ki so jih prosvetljenci tako rekoč na novo odkrili, že Fontenel s svojo razpravo o zgodovini oraklov. Izšla je leta 1687; v naši biblioteki je bil nemški prevod tega dela.[45] Med pomembnimi predhodniki zgodovinopisja 18. stoletja, ki so jih imeli na Smledniku, omenimo še Huga Grotiusa ter Sammuela von Puffendorfa.[46] Oba sta bila tudi pravnika in smo ju obravnavali že v predhodnem poglavju. Čeprav je doživelo zgodovinsko delo Charlesa Rollina (1661—1741), janzenista in učitelja, kritiko, ki mu je očitala, da je hotel »antiko tako rekoč pokristjaniti«, je nedvomno njegova »Histoire ancienne« (1730—1737) velika stvaritev in je postala učbenik za to obdobje vse do vključno 19. stoletja, tako v Franciji kot izven nje.[47] Knjiga je bila vključena tudi v našo biblioteko. Prav tako pa tudi literarno delo »Arabian Nights«, ki pa je vendar neke vrste zgodovinski vir, vsaj s stališča prosvetljenskega pojmovanja zgodovine. Vključuje tudi etnološke prvine in je bilo verjetno zato sistematizirano v tem oddelku. To so štirje zvezki znanega dela Tisoč in ena noč, ki so bili najprej prevedeni v francoščino, nato pa v angleščino in Smledniški so kupili osmo (1. zvezek) oziroma sedmo (2. do 4. zvezek) izdajo tega dela, ki je izšlo v Dublinu leta 1747 oziroma 1728.

POLLITICA ET CAMMERALIA

Številčno skromna, a vsebinsko bogata je skupina knjig o politiki in upravi. Med avtorji del, ki so zastopana v tem oddelku, je za nas posebej zanimiv znameniti politični pisatelj Frnac Albert Pelzhoffer baron Schönauski, ki se je rodil 1645 (1643?) v Ljubljani. Tu je obiskoval tudi nižje šole, kasneje pa je študiral pravoznanstvo ter opravljal razne funkcije v deželni upravi. V zadnjih letih svojega življenja je izdal velika dela o politiki. V njih zagovarja stališče, da je politika sredstvo in ne smoter ter tako služi kot orodje za javno blaginjo. Da doseže ta namen pa zahteva predvsem etiko v politiki, in to ne avtonomno v smislu racionalistov 18. stoletja, marveč transcendentno v povezavi z vero. Tako zanika v nasprotju s kasnejšimi policeisti — prosvetljenci versko strpnost, ker vidi v njej žalitev Boga in politično nevarnost.

Obenem pa priznava, da so monarhi le upravitelji držav, ne njihovi gospodarji. Omejujejo jih zakoni treh vrst: naravni, božji in osnovni. V ostalem pa so vzvišeni nad zakonom, vendar to ne pomeni, da ga smejo kršiti. V naši knjižnici je bilo eno Pelzhofferjevih glavnih del »Arcanorum status libri decem«, a le njegov prvi del, ki je izšel leta 1709 v Mayerjevi tiskarni v Ljubljani. Ta še ni vseboval spornih štirih knjig, VII. do X., ki jih je šele po avtorjevi smrti izdala njegova vdova v Frankfurtu leta 1711 oziroma 1713. Pelzhofferjevi politični nazori, ki jih razgrinja v teh zvezkih, niso bili skladni s tedanjim vladnim državnopolitičnim pojmovanjem. Cenzura, ki se ji je knjiga izmuznila, glede na to, da ni bila tiskana v notranjeavstrijskih deželah, pa je prav zaradi nje spremenila svoje odredbe. Tako so Pelzhofferjeve v Frankfurtu tiskane knjige pri nas zelo redke.[48] V naši knjižnici imamo le prve tri zvezke znamenitega dela.

Nadaljnji razvoj miselnosti v 18. stoletju je prispeval svoje tudi na področju idej upravljanja, osvobodile so se teokratizma in monarhizma ter dobile značaj prosvetljenega absolutizma. Tipičen predstavnik te veje je baron Bielfeld. V svojih delih, med katerimi je najslavnejše Institutions politiques (1762), napisano v poduk pruskemu prestolonasledniku, zagovarja ideje, da ni »politika nič drugega nego poznanje sredstev, s katerimi lahko narediš državo močno in njene državljane srečne«, prav tako »podaniki niso ustvarjeni za suverena, marveč nasprotno, ker ga oni vzdržujejo in plačujejo«. Vendar obenem svari pred preveliko svobodo. Le v enem pogledu je Bielfeld širokogrudnejši kot Pelzhoffer, zavzema se namreč za svobodo vere.[49] Knjiga »Stadskunst«, ki je v smledniškem popisu izpod peresa obravnavanega avtorja, je verjetno nemški prevod tega slavnega dela.

V 18. stoletju se je poleg drugih mislecev rodil tudi Gottfried Achenwall (1719—1772), ki so mu nadeli vzdevek »oče statistike«. Gradivo za svoja preučevanja je črpal iz zgodovine in naravnega prava. Tako je s kombinacijo strok prišel do posrečenega rezultata, saj je videl v zgodovini razgibano statistiko, v statistiki pa otrplo zgodovino. Njegovo delo o naravnem pravu je bilo v Prusiji uradno odobreno in so se ga morali držati vsi predavatelji na univerzah. Kot zanimivost naj omenim, da je moral iz njega črpati tudi Kant, ko je predaval v Königsbergu.[50] V našem seznamu je Achenwallova knjiga »Grundsätze zur Pollitischen Känntniss der Statten«.

Druga specialna disciplina, ki se je izoblikovala skozi to stoletje iz kameralnih ved, je obravnava policije. Glavni avtoriteti na tem področju sta bila Justi in Sonnenfels. Obravnavala sta podrobnosti o policiji varnosti in blagostanja. Utemeljevala sta njeno vlogo tako v sklopu državne moči kot tudi odnos do podložnikov. Justijevo temeljno delo »Cammeral Wissenschaft« v dveh zvezkih je v našem seznamu. Ostale knjige v tem razdelku pa imajo precej splošne naslove. Največkrat avtorji niso navedeni, tako jih verjetno lahko uvrstimo v skupino priročnikov, ki le dopolnjujejo zgoraj navedena temeljna dela s področja politične uprave.

PHILOSOPHI ET MATHEMATICI

Na prvi pogled nenavadna kombinacija dveh strok, ki ju v sodobnem času pojmujemo daleč vsako sebi, je naslov enega izmed tematskih sklopov v smledniški knjižnici. Resnici na ljubo pa moramo povedati, da so vanj vključena še bolj raznovrstna dela, kot kaže naslov, saj sta tu poleg matematike tudi fizika in arhitektura. Kombinacija je verjetno nastala po eni strani povsem zavoljo praktičnosti, saj bi bilo nespametno komaj 13 naslovov deliti v še manjše grupe. Na drugi strani pa je tu besedna filozofija pojmovana v svojem prvotnem smislu, ljubezen do modrosti, znanja, kot so jo imenovali stari Grki.

Med deli, ki jih zajema ta oddelek, bi lahko naredili naslednji prerez: štiri pripadajo »čisti« filozofiji, vendar so to po naslovih sodeč le zelo splošna dela, pregledi manj znanih avtorjev. Tri lahko pripišemo matematiki, a to so le učbeniki — računstvo (»Rechnenkunst«), aritmetika in geometrija. Podoben je izbor del s področja fizike z mehaniko in astronomijo, ki zajema štiri knjige. Po svoji pomembnosti izstopata pravzaprav le obe knjigi o arhitekturi.

Giacomo Barozio da Vingolla je sredi 16. stoletja izdelal načrt za cerkev Il Gesù v Rimu. V tlorisu je združil prvine tako renesanse kot srednjega veka. Čeprav zasnova sama in tudi drugi elementi pri tej stavbi — na primer obravnava svetlobe ter notranjščine, niso nastali brez predhodnih vzorov, menijo, da je bil vpliv te zgradbe na nadaljnji razvoj sakralne arhitekture večji kot pri katerikoli cerkvi v zadnjih 400 letih.[51] Vingola je prispeval k temu tudi s svojimi teoretičnimi deli. Tako so jih v 17. in 18. stoletju arhitekti navdušeno prebirali, v tem obdobju so bila ponovno izdana oziroma prevedena.[52] Po-

memben je tudi Vignolov prispevek k razvoju iluzionističnega slikarstva. Verjetno se ne bomo dosti zmotili, če povežemo prisotnost njegove knjige v smledniški knjižnici s poslikavami, ki so jih v poslopju naredili v drugi polovici 18. stoletja.[53] Dejstvo, da je bila knjiga dodana k prvotnemu seznamu, torej dokupljena v letih 1771—1790, pa nam na eni strani ožje datira nastanek fresk, po drugi pa osvetljuje lastnika gradu in knjižnice kot človeka, ki ni le dal naročilo slikarju, temveč je tudi teoretično preštudiral njegovo ozadje. Poleg ene izmed izdaj Vignolovega dela o arhitekturi je bil v smledniški knjižnici tudi zvezek z enakim naslovom »Architectura« (1608) izpod peresa gradbenika iz Strassbourga Daniela Speckla.

GRAMATICI

Razdelek v sistematskem katalogu, ki je posvečen jezikoslovju, je številčno skromen, jezikovno pa najbolj pisan. Obenem lahko ugotovimo, da je bilo zbiranje dobro načrtovano, saj ima vsak jezik tako slovnico kot slovar. Tako imamo za štiri glavne jezike — nemščina je pač bila jezik lastnika — v knjižnici slovnice in slovarje, pisane v francoščini, angleščini, italijanščini in španščini. Seveda ni nujno, da so slovnice pisane v jeziku, ki ga obravnavajo. Poleg tega je tu še grška začetnica »Gretseri Rudimenta Graecae« ter »Kranjska Gramatka« izpod peresa patra Marka Pohlina. Namenjena je bila popotnim tujcem in pa zlasti nemško šolanim slovenskim izobražencem. Pohlin v slovenski književnosti sicer ni oral ledine niti kot slovničar niti kot sestavljalec slovarjev. Razen tega pa si je za svoje delo poiskal dokaj ponesrečen vzorec v čeških slovnicah. Srečne roke tudi ni imel, ko je poskušal v slovenski knjižni jezik vpeljati ljubljansko narečje, razen tega pa je še nerodno zapisoval šumnike in sičnike. Kljub tem napakam oz. pomanjkljivostim pa Pohlinovo delo vendarle predstavlja mejnik v zgodovini razvoja slovenske narodne zavesti. V Uvodu in še na več mestih poudarja, da ga boli, da slovenščino zaničujejo. Temu hoče narediti konec, ker je naš jezik prav tako častit in star kakor drugi omikani jeziki. Delo je izšlo v dveh izdajah, v naši knjižnici pa je bila prva iz leta 1768.[54] Ali lahko le na podlagi tega dela sklepamo, da je bil tudi smledniški graščak eden tistih, ki bi se radi naučili »slovenščine, da bi mogli govoriti s podložniki, ki so bili sami Slovenci, brez tolmača«, kot sta pisala borlski grof Frančišek Jožef Sauer in njegova soproga okoli leta 1735 Popoviču?[55]

Johann Christoph Gottsched, nemški teolog in filozof, ki je bil rojen v okolici Königsberga v Prusiji, je poleg del s področja govorništva napisal tudi nekaj temeljnih jezikovnih razprav. Tako imamo v naši biblioteki »Kern der Sprachkunst« ter »Handlexicon der schönen Wissenschaften« (1760) — citirano le »Handlexicon«. Dopolnitev k tem osnovnim knjigam predstavljajo večjezični slovar — »Annonimus de quatuor Linguis«, pa zbirka sinonimov — »Bischof Thesaurus Synonimorum« ter ne nazadnje zbirka fraz (»Wagner Phraseologia«) in dialogov (»Sobrino Dialogues«). Čeprav sta napisala knjigi uvoda v leposlovje tako v francoščini (»Rollin la Maniere d'enseigner les belles Lettres«) kot v nemščini (»Ramler Einleitung in die schönen Wissenschaften«) manj znana avtorja, naj ju tu vendar omenimo.

Nazadnje naj se ustavimo še pri zbranih spisih — »Gesamlete Schriften« enega najbolj cenjenih rokokojskih pesnikov C. F. Gellerta (1715—1769). Delo je za Slovence tem bolj zanimivo, ker je oče Marko Pohlin pripravil prevod njegovih Pisem. Z njim je hotel dati slovenski inteligenci poučno berilo in vzorce za slovensko dopisovanje. S tem pa je daleč prehitel svoj čas, kajti do tega, da bi si slovenski razumniki in meščani dopisovali slovensko in da bi si slovenščina v družbenem občevanju pridobila vso veljavo, je bila še dolga pot. Delo je žal ostalo v rokopisu.[56]

POETAE

V tem oddelku je združena vsa beletristika, ki so jo na Smledniku imeli, seveda če ne upoštevamo zgodovinskih del, ki večkrat presegajo zgolj znanstveni značaj in imajo tudi literarne vrednote. Ta smo že obravnavali na drugem mestu. Prav tako smo se že dotaknili antičnih avtorjev, katerim pripada kar tretjina leposlovnih del, predvsem lirike.

Razumljivo je, da med jeziki močno prevladuje latinščina, med modernimi pa italijaščina, saj so jo upravičeno imenovali jezik pesnikov. Mnogo je k temu slovesu pripomogel Francesco Petrarca, ki velja za prvega evropskega humanista. Med njegovimi deli je za razvoj renesančne književnosti gotovo najpomembnejša zbirka pesmi »Canzoniere«. Verjetno je bila v našo knjižnico vključena prav ena izmed njenih izdaj, ali pa njen izbor. To je namreč edino Petrarcovo delo v italijanščini, ki nam ga je zapustil, v katalogu pa imamo zapisano »Il Petrarcha«.

V drugi polovici 17. stoletja je objavil zbirko basni Jean de la Fontaine. Ni se podpisal ko njihov avtor, temveč le kot verzifikaor — »Fables choisies, mises en vers par M. de La Fonaine« ter se tako predstavil kot naslednik antičnih fabulistov — Esopa in Fedra. Kljub temu pa je z njimi doživel nedeljeno slavo ter vplival na nadaljnji razvoj te zvrsti v času prosvetljenstva.

La Fontainov sodobnik Molière, s pravim imenom Jean Baptiste Poquelin, se je posvetil odrskim delom ter s svojimi komedijami prikazoval človeške napake sodobnikov. Njegovi junaki so polni predsodkov in intrig, a vendar prevladuje v delih situacijska komika. Kot sporočilo Molièrovih del pa lahko razberemo boj za prirodnost, razumnost in strpnost, prav s tem pa se uvršča med predhodnike prosvetljenstva. V naši knjižnici je bilo kar osem zvezkov njegovih dram, žal pa v katalogu nimamo navedenih naslovov — »Comedie«.

V 18. stoletju je zaslovel s svojimi komedijami italijanski pisatelj Carlo Goldoni. Njegove stvaritve so posvečene sodobnim ljudem, ki jih slika v realističnem ambientu. V preko sto delih je prikazal vse družbene sloje rodnih Benetk ter z njimi izražal predvsem simpatijo do srednjega sloja in preprostega ljudstva. Goldonijeve drame so s svojimi naprednimi idejami in umetniško kvaliteto hitro prešle meje Italije. Kar trinajst zvezkov njegovih del je bilo vključenih v našo biblioteko. Od teh je le eno omenjeno z naslovom — »Der Ritter von den Federbushe«.

O Voltairu, enem vodilnih mislecev 18. stoletja, je Paul Hazard zapisal :»Ali bi stoletje imelo isti značaj, če bi njega ne bilo?«[57] Seveda si je pridobil sloves predvsem zaradi svojih filozofskih razprav, a tudi prek odrskih stvaritev je izpovedoval svoj nazor. Zato je zanimiv podatek, da je bilo kar pet zvezkov njegovih del tega žanra — »Oeuvres de Theatre« na smledniškem gradu. Temu mislecu postavlja ob bok Hazard tudi Gottholda Ephraima Lessinga, najpomembnejšega predstavnika nemškega prosvetljenstva, ki obenem velja za enega najborbenejših zagovornikov novih idej v Evropi nasploh. Je začetnik nemške meščanske književnosti, saj je predvsem v svojih dramah obrnil pozornost na probleme preprostega ljudstva. Zelo pomembne so tudi njegove basni »Fabellen«, ki so izšle 1759 in so bile v naši biblioteki. Knjigi daje posebno veljavo tudi uvodni esej »Abhandlungen über die Fabel«, v katerem je razgrnil vse karakteristike te literarne zvrsti. Tako ga lahko spoznamo tudi kot literarnega kritika in teoretika. Istim problemom je bilo verjetno namenjeno tudi Saranovo delo »Methodo dello studio de Poeti«, žal kaj več, kot nam pove naslov, o delu nismo mogli ugotoviti.

Poleg zgoraj omenjenih knjig imamo v ta del stvarnega kataloga vključenih še vrsto manj znanih avtorjev in del. Njihovo identificiranje pa bi preseglo okvire te obravnave.

ORATORES

Že pri obravnavi del antičnih avtorjev, ki so bila vključena v smledniško knjižnico, smo se dotaknili te literarne veje, ki so jo tedaj zelo negovali. Nekoč je slonela retorika le na prirodni nadarjenosti. Spomnimo se le Nestorja, ki ga Homer imenuje »čarovnik glasù, doneči govorec iz Pila, staremu slajša ko med z jezika je tekla beseda«.[58] Od petega stoletja pred našim štetjem naprej pa je postala veščina, ki so jo predavali v šolah. To tradicijo so kasneje prevzeli Rimljani. Klasična dela na področju govorništva sta nam zapustila tako Cicero kot Fabius Quintilianus. Poleg njunih del imamo še po eno Plinijevo in Iuventusovo, kar smo že omenili. Tem lahko prištejemo še manj pomembnega Aftonija, vendar je njegov spis »Progimnasmata« vse do 17. stoletja služil kot učbenik retorike.

Nemščina si je na tem področju šele utirala pot, tako da imamo tudi med osnovnimi priročniki — »Rhetoricae Candidatus« in »Rhetoricae Elementa« le dela v latinščini. Iz tega konteksta izstopata zvezka »Hand — lexicon Rede-Kunst« izpod peresa Johanna Christopha Gottscheda, ki smo ga že srečali med jezikoslovnimi teoretiki, tu pa naj poudarim, da je napisal kot univerzitetni učitelj vrsto učbenikov s področja govorništva, ki so doživeli tudi po pet izdaj že v 18. stoletju, torej obdobju, ko so tudi nastali.

MEDICI

Po hitrem razvoju teoretične medicine, ki je bil značilen za 17. stoletje, je v naslednjem obdobju prevladala v tej stroki eksperimentalna smer, ki je rodila daljnosežne posledice. Tako se je medicina v tem stoletju otresla skoraj vseh konservativnih in reakcionarnih teženj in postala pozitvna znanost.[59]

Družbene spremembe pa so narekovale tudi spremembe v organizaciji zdravniškega poklica. V 18. stoletju se je zelo osamosvojil.

Zdravniška praksa je prav v tem času izoblikovala nov tip zdravnika, tako imenovanega »hišnega zdravnika«, ki je imel nekako do 1. svetovne vojne veliko vlogo v evropski družbi.[60]

Tem splošnim težnjam po večjem poznavanju delovanja ustroja človeškega telesa lahko verjetno pripišemo precejšnje število medicinskih priročnikov, ki so bili vključeni v plemiške knjižnice. Pariški profesor kirurgije Dionis je izdal delo z naslovom »L'anatomie de l'homme, suivant la circulation du sang et les nouvelles découvertes.« Njegovo peto izdajo iz leta 1715 so kupili tudi Smledniški. Poleg tega naj navedem še Blanardijev »Lexicon Medicus«, pa »Opus medicus« brez navedbe avtorja. Seveda bi bilo nesmiselno ukvarjati se s teorijo o delovanju človeškega telesa, če ne bi poznali zdravil. Poznavanje zdravilnih rastlin sega že v najstarejša obdobja človeške zgodovine. Tako so logično obravnavali skupaj z medicino tudi botaniko ter farmacijo. Johann Schröderus je sestavil priročnika za obe področji. Eden nosi ime »De Plantis«, drugega pa naj navedem glede na to, da ga imamo ohranjenega, s podnaslovom vred: »Pharmacopolia medico-chymica sive Thesaurus pharmacologicus, quo composita quaeque celebriora, hinc Mineralia, Vegetabilia & Animalia Chymico opus non minus utile phisicis quam medicis.« Peta izdaja tega dela iz leta 1662 je v našem popisu. Vsa ta splošna priročna dela so služila verjetno bolj laikom kot pa zdravnikom, tako bi v njih lahko videli delno nadomestilo ali dopolnitev k »hišnemu zdravniku«, ki ga je izoblikovalo prav 18. stoletje, kot smo že zapisali.

Med deli z medicinskega področja v naši knjižnici izstopa po svoji specializiranosti zvezek, ki ga je napisal francoski kirurg François Mauricean (1637—1709). Ukvarjal se je predvsem z nosečnostjo in porodništvom ter svoja dognanja strnil v delu »Traité de Malladies des femmes grosses et de celles qui sont nouvellement accouchées.« Kakšno je ozadje nakupa te tako specializirane knjige, lahko le domnevamo, obenem pa prav ob njem vidimo prosvetljensko misel lastnika knjižnice, ki se kot laik skuša dokopati tudi do specialnih spoznanj, ki vplivajo na njegovo življenje.

OECONOMICI

Ekonomija je ena izmed znanosti, ki imajo zelo dinamičen razvoj. Dela v tej stroki zelo hitro zastarajo. Tako je razumljivo, da je prav to oddelek knjig v smledniški knjižnici, kjer ni bilo niti enega zvezka, ki bi bil napisan v klasičnem jeziku — latinščini. Prevladuje sodobna nemščina. Vpliv ekonomskih spoznanj se prenaša tudi na dogajanja na manjših posestvih, vse do njihove kuhinje, če nočejo ostati zaradi slabega gospodarjenja ob strani. Glede na to, da je število knjig v tem oddelku zelo skromno, nismo mogli pričakovati, da bi bila vanj vključena širše zasnovana teoretska dela, ki so nastala v 18. stoletju. Pač pa so tu priročniki s povsem splošnimi naslovi kot »Oeconomische Schriften«, »Haus Haltung und Landwissenschaft« pa »Landwirtschaft« — vsi brez navedbe avtorjev. Kot posebno skupino smo lahko izdvojili kuharske knjige. Uporabljali so tako nemške — »Koch Buch« kot tudi italijanske — »Maniera di Cucinare« recepte. Poleg tega so si priskrbeli priročnik o pripravi čaja in kave, poživilnih pijač, ki sta si šele v 17. stoletju utrli pot v Evropo. Tako dobimo stoletje kasneje v naši knjižnici delo, ki hoče razbliniti dvome o njunih škodljivih učinkih — »Unschuld des Thee und Caffe Getranks«.

Že v predhodnih oddelkih smo naleteli na dela, ki povsem izstopajo iz koncepta po svoji specializiranosti in zanje večkrat nismo našli odgovora, kako so »zašla« na Smlednik. Na tem mestu bi torej hoteli opozoriti na podobno uganko, ki nam jo predstavlja knjiga o granatnih jabolkih — »Granat Apfel«. Ali so jo kupili zgolj iz zanimanja za to mediteransko rastlino ali pa so imeli morda celo kakšne ambiciozne načrte, da bi jo gojili na robu Ljubljanske kotline, ne bomo mogli ugotoviti. Pač pa lahko za delo o vrtovih, ki ga je kupil Frančišek Smledniški — seznamu je bilo namreč pripisano — trdimo, da ga je uporabljal, ko je dal leta 1779 urediti okolico gradu. Kot teoretična osnova je služilo njegovemu naročilu. Knjigo »Die Gartneren, in ihrer Theorie oder Betrachtung, aus Praxis oder Übung Beschriben« je napisal Alexander Blond, iz francoščine pa ga je prevedel v nemščino Franz Anton Danreitter, visok uradnik, zadolžen za salzburške vrtove, ter ga izdal leta 1731 v Augsburgu. Ta izdaja je bila v naši biblioteki.

MORAL

Tudi moralna načela, ki so si jih postavili misleci 18. stoletja, so bila na novo izoblikovana. Treba je bilo preseči tista, ki jih je narekovala cerkev, saj bi bilo v nasprotnem primeru vse zgrešeno.

Smledniška knjižnica ima sicer majhno število knjig s tega področja, še manj pa je takih, ki smo jih lahko identificirali, saj so večinoma navedena le po naslovih. Načela predhodnih stoletij izvirajo iz pisem »Lambert Lettres«, ki jih je Madame de Lambert naslovila svojemu sinu in hčerki. Povsem drugačen pristop k tem vprašanjem pa izvira iz Grazianovega (Gratianovega) dela »L'homme Detrompé«. Verjetno je to eden izmed kar petnajstih francoskih prevodov del španskega jezuita in moralista Baltasarja Graciána, ki so nastali v letih 1685 do 1716, ko so ponovno odkrili njegova dela, nastala v prvi polovici 17. stoletja. V njih se je posvečal predvsem preučevanju človeka ter oblikovanju njegovega ideala.[61] Čeprav bi lahko predvidevali, da so knjige kot »Historia Sapientiae et Stultitiae«, »Manier de bien Penser« in »Conseil de la Sagesse« povsem splošnega značaja, pa že njihovi naslovi kažejo novo, prosvetljensko miselnost. Med literaturo s področja morale naj omenim še serijo »Spectator«, angleško zbirko osmih knjig s prispodobami raznih situacij, na podlagi katerih skuša avtor ovrednotiti ljudi ter njih ravnanje. V uvodu poudarja, da se ne ukvarja z dejstvi, ki so ljudem dana glede na rojstvo, osebo, premoženje, na odlike, ki jih pač človek ima ali ne, ampak s tistimi, za katere se mora sam potruditi, da jih pridobi. Kot zanimivost naj navedem, da so imeli na Smledniku dvanajsto izdajo tega dela, ki je izšla leta 1737 v Dublinu (prva je bila zaključena 1714. leta).

ASCETA

Teologija, fakulteta, ki je vse od nastanka univerz predstavljala enega izmed temeljnih študijev, je bila v vseh laičnih knjižnicah plemiških rodbin močno zastopana. Tako tudi smledniška ni izjema. V grupo knjig z religiozno tematiko so vključene osnovne verske knjige: »Alletz Cathechisme«, »Bericht aus der Heil. Bibel« pa izbrane pridige »Prieres Choisies«. Temelji krščanske religije so izpovedani tudi v delih kot so »Triompho della Religione«, »Perfectio Christiana«, »Veritates aeternae«, vsakdanji rabi pa so namenjeni »Exercitium spirituale quotidianum« in »Medicina mentis & Corporis«. Prispodobe iz življenja svetnikov so bile od nekdaj priljubljeno čtivo. Tako so imeli tudi v naš biblioteki nekaj del tega žanra, npr. »Grosse Giornale de Santi«, »Novena Sacra Sancti Raphaelis«. Težko presojamo o izboru tekstov manj znanih mislecev, ki so uvrščeni v tematsko grupo asceta ter o njihovem pomenu. Med avtorji je pomembnejši le Raij, ki bi ga morda lahko enačili z Johnom Rayem (1627—1705), pobožnim puritancem, ki se je med drugim odlikoval tudi pri raziskovanju zoologije in botanike ter si prizadeval za razumevanje božjega stvarstva skozi knjigo narave.[62] Žal nismo mogli identificirati, katero od njegovih del bi lahko imelo nemški naslov »Wiegel der Bedacht«.

Naj na koncu tega odstavka izločim še delo, ki sicer nima širšega pomena, a je glede na to, da obravnava oglejsko diecezo, teritorialno vezano na naš prostor — »Proprium Dioces (Diocaes) Aquilejn a parte Imperii.«

VEZAVA KNJIG

Raziskovanje vezav je v bibliotekarstvu gotovo ena najmlajših ved, saj se je njeno preučevanje do nedavnega omejevalo zgolj na izdelke, kjer so bili uporabljeni dragoceni materiali — slonova kost, zlato ali drago kamenje.[63] Čeprav je bila ta misel zapisana že pred tremi desetletji, lahko ugotovimo, da se stanje ni bistveno spremenilo. Izvzamemo lahko le nekaj razstav, ki so bile posvečene bodisi knjižnim vezavam v celoti[64] ali le posameznim materialom, ki so jih pri tem uporabljali.[65] Naj na tem mestu opozorim še na kompleksno študijo, ki je spremljala prireditev v sosednji Gorici leta 1986.[66]

Smledniška knjižnica je, vsaj kolikor lahko sklepamo po identificiranih kosih, ki so danes v knjižnici Narodnega muzeja, enotno vezana, dve varianti sta le pri okrasju na hrbtu knjig. Enako kot tiskani zvezki je povezan tudi katalog.

Med naslovnico in platnicami so vstavili notranji ovojni papir. Smledniške knjige imajo dve različici tega materiala. Za katalog so uporabili tako imenovani marmorirani papir, ki ga včasih imenujejo tudi turški papir, kajti Turčija je njegova domovina in od tam so ga v začetku uvažali. Konec 17. in v 18. stoletju pa so njegovo izdelavo osvojile tudi evropske delavnice. Tako lahko zdaj marmoriran papir razlikujemo po raznih provenienčah, in sicer od švedskega, italijanskega do grškega in španskega. Smledniški katalog je bil povezan s papirjem okrašenim z vijugami in krogi rdeče, oker, modre ter bele barve. Podoben papir je bil zelo priljubljen v 18. stoletju, najboljšo paralelo pa smo našli v goriški knjižnici.[67] Tudi za drugo varianto, kjer je bil uporabljen le bordo rdeče barvan papir, smo našli najbližjo paralelo v sosednji Gorici.[68] Vendar to ne pomeni, da je bil pa-

pir uvožen iz italije, niti da ga je izdelala ista delavnica. Bržčas je to le stanje raziskav, ki daje tako, lahko tudi popačeno sliko. Vzorec je bil narejen s pomočjo glavnika in čopiča, s katerim so razbili enotno barvno površino.

Smledniške knjige so bile vezane v temnejše rjavo usnje. Platnice niso imele posebnih okraskov, le robovi so poudarjeni z enojnim ali dvojnim slepim okvirom. Hrbti knjig so bili sešiti, kar je od sredine 18. stoletja najpogostejši knjigoveški način. Kljub temu pa so poudarjeni robovi na hrbtih, glede na velikost jih imajo knjige štiri ali pet. Ti okraski, ki imitirajo nekdanje šive, so bili namreč moda.[69] V metopah, ki so tako nastale, so nato s pomočjo plošč odtisnili okras. Knjige v smledniški knjižnici so bile okrašene z zlato barvanimi vzorci, ki so jih naredili tako, da so odtiskovali vzorec prek zlate folije, kar imenujemo zlati odtis ali zlatotisk. Vzorec v prekatih ima dve varianti. Pri eni so uporabili le rastlinske motive — dve cvetlici ter jagoda in okras vitic, medtem ko ima druga poleg stiliziranega rastlinja v sredini tudi krono. Na zgornjem delu hrbta knjige je navadno skrajšano zapisan naslov na rdečem ali zelenem polju. Spodaj pa se nam je pri nekaterih knjigah še ohranila signatura, ki je bila na hrbet naknadno prilepljena.

Podoben način vezave knjig je bil razširjen predvsem v nemških deželah v 17. in 18. stoletju.[70] Glede na elemente, ki smo jih zgoraj navedli, pa ga lahko ožje datiramo v drugo polovico 18. stoletja. S tem da smo smledniške kose povezovali z izdelki mojstrov, ki so delovali v severno ležečih deželah, pa nismo hoteli odkloniti možnosti, da so bile povezane prav v ljubljanskih delavnicah, kar je najverjetnejše. Tu so namreč v drugi polovici 18. stoletja delovali po štirje knjigovezi, imeli pa so tudi pomočnike — leta 1792 npr. pet ter učence. Iz ohranjenih cehovskih knjig lahko dobimo podatek, da je bilo več mojstrov tujega porekla, enako velja za pomočnike. K nam so knjigovezi prihajali z Dunaja, Gradca, Beljaka, Bremna in Aachena,[71] in je zato razumljivo, da se njihovi izdelki niso dosti razlikoval od tistih iz nemških dežel.

Ko smo načeli vprašanje, kje so bile smledniške knjige povezane, se moramo dotakniti še tega, kje so jih kupili. Skoraj istočasno z izumom tiska in prvimi knjigotržci so se namreč pojavili tudi potujoči prodajalci knjig. Ti so po sejmih, samostanih, gradovih in univerzah prodajali svoje blago. Glavna oblika prodaje pa so vse do 18. stoletja ostali sejmi, med katerimi je bil najbolj znan frankfurtski. Ljubljana je v 18. stoletju imela tiskarsko in knjigotrško podjetje naslednikov Janeza Krstnika Mayerja, ki je tu deloval od leta 1678. Primerjava smledniškega gradiva s knjigotrškim katalogom, ki so ga izdali ob prihodu v naše mesto, ni dala nobenih rezultatov, kar je glede na obravnavo v predhodnem poglavju o vsebini knjig razumljivo, bile so pač večinoma zelo aktualne, tako po datumih izdaj, kot tudi po vsebini.

x x x

Naj torej na koncu povzamemo še nekaj misli, ki smo jih sicer delno že izrekli pri obravnavi posameznih poglavij. Knjižnica z gradu Smlednik, ki jo poznamo po katalogu iz leta 1771, je bila enotno opremljena v stilu druge polovice 18. stoletja. Čeprav nam majhno število identificiranih knjig iz tega fonda, ki so danes v knjižnici Narodnega muzeja, ne predstavlja neizpodbitnega vira, pa je vendar pomembno dejstvo, da jih je komaj pet za sto let starejših od nastanka seznama, druge pa so tako rekoč sodobne, saj datirajo v sredino 18. stoletja. Enako podobo nam daje tudi vsebinski pregled gradiva, ki smo ga podali po posameznih strokah. Namenoma smo se tu držali sistematskega dela kataloga, čeprav so dela večkrat nerodno razvrščena.

Človeka spoznamo po tem, kar ga zanima, kar bere. Slednja misel velja toliko bolj za stoletja, ko je imela pisana beseda monopol na področju informacij. Tako lahko tudi o interesih in nazorih lastnika smledniške knjižnice govorimo na podlagi pregleda del, ki jih je imel. Na njegovih policah so bila tako rekoč dela vseh glavnih mislecev dobe prosvetljenstva. Glede na to, da kljub vsemu nimamo trdnega dokaza, da je knjižnico ustvaril šele Frančišek Smledniški, si oglejmo še strukturo dokupljenih del, ki so bila vanjo vključena v obdobju med 1771 ter okoli 1790, in ki neizpodbitno odražajo njegove interese (tabela 2). Knjig razen s področja zgodovine tako rekoč ni kupoval. Med novitetami je bil priročni atlant, nekaj najnovejših shematizmov, nekaj manj pomembnih del ter Rollinova »Histoire anciene«, Voltairovo delo »Histoire de Charles XII, roi de Suède« ter eno izmed del novelista in zgodovinarja Gregoria Letija, ki je živel na prelomu 17. in 18. stoletja, to je knjiga »Theatro belgico«. Da pa ni zbiral le tujih del, dokazuje nakup Valvasorjeve »Topographiae Ducatus Carniolae modernae«, s katero je dopolnil skromno število knjig o

domači deželi. Poleg teh omenimo še obe knjigi, ki jih je uporabljal kot napotke, ko se je lotil obnovitvenih del na gradu. To sta bili Vignolovo delo o arhitekturi ter Blondovo o urejanju vrtov.

Skromnejša je knjižnica le na področju domoznanske literature. Tako bi jo verjetno lahko dopolnil še z nekaterimi zgodovinskimi kot tudi jezikoslovnimi deli.

Prek knjižnice torej spoznamo duhovni svet moža, ki ga je leta 1765 portretiral neznan slikar, Janez Potočnik pa ga 1789 preslikal.[72] Živel je v dobi prosvetljenstva, ki pa nikakor ni obšla njegovega posestva na robu Ljubljane, trdil bi lahko celo, da se je za to novo strujo zelo zanimal.

Baroni Flödniggi (Smledniški) ne sodijo med zelo pomembne tedanje plemiške družine, čeprav so imeli v lasti deželskosodno gospostvo, Frančišek pa tudi visok naslov dvornega svetnika. V sestavku smo torej obravnavali knjižnico povprečnega graščaka 18. stoletja pri nas. Res je sicer, da je prav to obdobje, ko postane knjiga tudi prestiž,[73] vendar pa nam struktura del kaže, da je bil njen lastnik široko razgledan intelektualec ter privrženec prosvetljenske miselnosti.

OPOMBE

1. Na tem mestu se dr. B. Reispu najlepše zahvaljujem, da mi je dal na razpolago še neobjavljen tekst o smledniškem gradu, ki bo izšel v seriji »Kulturni in naravni spomenki Slovenije«, kakor tudi za številne napotke pri mojem delu. — *2.* V letih 1929 in 1930 je Slovenec prinesel dražbene oklice, kjer se med gradivom omenjajo tudi knjige za naslednja posestva: grad v Gornji Radgoni (št. 106, 11. 5. 1929, str. 8; št. 113, 19. 5. 1929, str. 12; št. 290, 20. 10. 1929, str. 16), Krekov trg št. 10 — I. nadstropje (št. 89, 14. 4. 1930, str. 8), Strahlova graščina v Stari Loki (št. 91, 19. 4. 1930, str. 32; št. 107, 11. 5. 1930, str. 16), Cesta na Rožnik št. 1, (št. 167, 24. 7. 1930, str. 2) in Szaparyjev grad v Murski Soboti (št. 176, 3. 8. 1930, str. 18 in št. 227, 4. 10. 1930, str. 3). — *3.* Arhiv SR Slovenije, uvod v Gr. A XIV. — *4.* M. Pivec-Stelè, Srednjeveške knjižnice v Sloveniji, Knjižnica 15, Ljubljana 1971, str. 94. — *5.* Gr. A XIV, Familiaria, št. 46. — *6.* Prav tam. — *7.* B. Reisp, o. c. (v tisku). — *8.* J. Thompson, A history of the principles of librarianship, London 1977, str. 164. — *9.* o. c., str. 27. — *10.* M. Pivec-Stelè, o. c., str. 93. — *11.* E. Verona, Form Haedings in Catalogues of the Past and Present, Library Resources & Technical Services 6, nr. 4, 1962, str. 299. — *12.* B. Reisp, Mayrjev Catalogus librorum, prvi v Ljubljani tiskani knjižni katalog, spet v evidenci, Kronika 10, Ljubljana 1962, str. 59 sl. — *13.* A. Pirjevec, Knjižnice in knjižničarsko delo, Celje 1940, str. 82. — *14.* B. Reisp, Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor, Ljubljana 1983, str. 103. — *15.* A. Pirjevec, o. c., str. 84. — *16.* M. Pivec-Stelè, o. c., str. 93. — *17.* F. Kidrič, Zgodovina slovenskega slovstva, Ljubljana 1929—1938, str. 169 sl. — *18.* o. c., str. 212 in sl. — *19.* Dušan Ludvik, Čopov zapuščinski akt in Čopova knjižnica, Slavistična revija 2, Ljubljana 1949, str. 151 in sl. — *20.* J. Šorn, Starejši mlini za papir na Slovenskem, Zgodovinski časopis 8, Ljubljana 1954, str. 94 in sl. — *21.* E. Verona, A historical approach to corporate entries, Libri: International Library Review and IFLA Communications 7, Copenhagen 1956, str. 3. — *22.* J. Tompson, o. c., str. 162. — *23.* E. Verona, Form Headings in Catalogues of the Past and Present, Library Resources & Technical Services 6, nr. 4, 1962, 304 in sl. — *24.* Cfr. faksimile, Ljubljana 1966. — *25.* A. Gspan, Razsvetljenstvo, v: Zgodovina slovenskega slovstva 1, Ljubljana 1956, str. 356. — *26.* M. Smolik, Semeniška knjižnica v Ljubljani, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 54, Ljubljana 1975, str. 12. — *27.* J. Thompson, o. c., 146 in sl. — *28.* A. Pirjevec o. c., str. 82. — *29.* B. Reisp, o. c., 103 str. — *30.* D. Ludvik, o. c., str. 153. — *31.* B. Reisp, o. c., 124 in sl. — *32.* K. Gantar, Rimska lirika, Ljubljana 1968, str. 52. — *33.* P. Hazard, Evropska misel v XVIII. stoletju, Ljubljana 1960, str. 6. — *34.* o. c., str. 141 in sl. — *35.* S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 201 in sl. — *36.* M Golia — M. Miklavčič, Sprug Oton, Slovenski biogr. leksikon 10. zv, Lj. 1967, 427 in sl. — *37.* I. Miklavčič, Schönleben Janez Ludvik, Slovenski biografski leksikon 9. zv. Ljubljana 1967, str. 236 in sl. — *38.* B. Reisp, o. c., str. 259. — *39.* o. c., str. 120 in sl. — *40.* I. Rakovec, Steinberg Franc Anton, Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1967, str. 460 in sl. — *41.* M. Kurelac. Ratkaj Juraj, Enciklopedija Jugoslavije 7, Zagreb 1968. str. 49. — *42.* B. Grafenauer, Struktura in tehnika zgodovinske vede, Ljubljana 1960, str. 218 in sl. — *43.* o c., str. 78 in sl. — *44.* E. Fueter, Geschichte der Neueren Historiographie, München — Berlin 1911, str. 354 in sl. — *45.* o. c., str. 334 in sl. — *46.* o. c., str. 204 in sl. — *47.* o. c., str. 290. — *48.* J. Polec, Pelzhoffer Franc Albert, Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1956, str. 293 in sl. — *49.* E. Spektorskij, Zgodovina socijalne filozofije I, Ljubljana 1932, str. 221 in sl. — *50.* o. c., str. 267 in sl. — *51.* N. Pevsner, Oris evropske arhitekture, Ljubljana 1966, str. 208 in sl. — *52.* J. — C. Moreux, Histoire de l'architecture, »Que sais-je?«, Paris 1968, str. 102. — 53. M. Cimperman Lipoglavšek, Iluzionistične slikarije v dvorani gradu Smlednik, Zbornik za umetnostno zgodovino 10, Ljubljana 1973, str. 117 in sl. — *54.* A. Gspan, o. c., 356 in sl. — *55.* F. Kidrič, o. c., str. 136. — *56.* A. Gspan, o. c., str. 360. — *57.* P. Hazard, o. c., str. 373. — *58.* Sovretov prevod Ilijade I: 248—249. — *59.* P. Borisov, Zgodovina medicine: poskus sinteze medicinske misli, Ljubljana 1985, str. 215. — *60.* o. c., str. 225. — *61.* P. Hazard, Kriza evropske zavesti, Ljubljana 1959, str. 301 in sl. — *62.* Zgodovina človeštva: Temelji sodobnega sveta, 2. zv., Ljub-

ljana 1974, str. 329. — *63.* Geldner, Buchein-bände aus elf Jahrhunderten, 2. Aufl., München 1958—1959, str. 7. — *64.* npr. H. Egger, Das Handwerk des Buchbindens in Vergangenheit und Gegenwart, Schriften der Bibliothek des Österreichischen Museums für angewandte Kunst 22, Wien 1980. — *65.* npr. Europäische Buntpapiere, Schriften des Österreichischen Museums für angewandte Kunst 26, Wien 1984. — *66.* Prodotto Libro: l'arte della stampa in Friuli tra il XV e il XIX secolo, Gorizia 1986. — *67.* o. c., str. 159, nr. 44, sl. na str. 164. — *68.* o. c., str. 159, nr. 47, sl. na str. 165. — *69.* E. Diehl, Bookbinding — its background and technique, 1. zv., New York 1979, str. 39 in sl. — *70.* H. Egger, o. c., str. 13 in sl. — *71.* I. Slokar, Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od leta 1732 do leta 1860, V: Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Ljubljana 1977, Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana: razprave 4, str. 26 in sl. — *72.* V. Steska, Slikar Janez Potočnik, Zbornik za umetnostno zgodovino 4, Ljubljana 1924, str. 79. Hrani Narodna galerija, inv. št. 329. — *73.* S. Dahl, Geschichte des Buches, Leipzig 1928, str. 165 in sl.

KMEČKI UPOR V OKOLICI VIŠNJE GORE ZA ČASA ILIRSKIH PROVINC LETA 1813

JANEZ ŠUMRADA

Slovenski kmet, torej velika večina slovenskega ljudstva, je sprejel novico o nastanku sicer kratkotrajnih Napoleonovih Ilirskih provinc (1809—1813) na naših tleh z nezaupanjem. V dolgotrajnem obdobju avstrijsko-francoskih vojn je bil namreč kar trikrat (1797, 1805, 1809) pobliže spoznal francosko vojsko, saj je prodrla v slovenske dežele in jim zlasti ob tretji okupaciji naložila tako visok vojni davek, prisilno posojilo in druge obveznosti (rekvizicije živil in živine, oblačila za vojsko in njena nastanitev), da se je gospodarsko izmozgano prebivalstvo na Kranjskem deloma že poleti, zlasti pa oktobra 1809 dvignilo v pravem kmečkem uporu, ki so ga zmogli Francozi zatreti le z vojaško silo.[1] Tako skaljene odnose bi bila lahko francoska oblast po ustanovitvi Ilirskih provinc popravila le z radikalno rešitvijo poglavitnega družbenega vprašanja, z odpravo fevdalizma, kar je kmet od režima-dediča francoske revolucije pač upravičeno pričakoval; tega se je balo tudi plemstvo.[2] Toda nova oblast se je lotila agrarnega vprašanja z obotavljanjem, rešitve, ki jih je navsezadnje uveljavila, pa so bile samo polovičarske. Kmalu po ustanovitvi Ilirskih provinc je razglasila, da ohranja do nadaljnjega stare družbene razmere iz avstrijskih časov: v veljavi da so še vnaprej stari davki in fevdalne obveznosti »po stari navadi«.[3] Razmere so so trenutno obrnile na bolje, ko je generalni guverner maršal Marmont v odloku z dne 16. julija 1810 razglasil, da se zmanjšajo urbarialne in desetinske obveznosti podložnikov do zemljiških gospodov za eno petino, kar je potrdil tudi cesarski osnovni ustavni dekret iz 1811, ki je pa hkrati odpravljal brez odškodnine le »robote strogo osebnega značaja« in določal, da je mogoče vse pravice fevdalnega značaja, »izvirajoče iz nekdanje prepustitve zemljišča«, odkupiti. V praksi je to pomenilo, da je bila dejansko odpravljena le tlaka gostačev in kajžarjev brez zemlje, ki je bila pa na Kranjskem že od reform Jožefa II. naprej omejena le na 12 dni na leto. Za vse ostale fevdalne obveznosti pa so bile v bistvu le povzete določbe avstrijskega patenta iz 1798, saj je že ta uvajal možnosti njihovega odkupa.[4] Takšna rešitev agrarnega vprašanja seveda pričakovanj slovenskega kmečkega podložnika ni mogla zadovoljiti, temveč je povzročila med najširšimi plastmi prebivalstva silovito nezadovoljstvo, ki je prišlo do izraza zlasti potem, ko so začeli januarja 1812 v Iliriji veljati nekateri francoski zakoni (tako Code Napoléon) in se je zaostrilo protislovje med hkrati obstoječim sodobnim buržoaznim državnim aparatom ki je ukinil in prevzel nase upravne in sodne funkcije zemljiških gospodov ter vpeljal v provincah francoski davčni sistem, in le nekoliko omiljenimi v bistvu pa neokrnjenimi in v privatnopravno sfero potisnjenimi fevdalnimi odnosi. Paralelno sta namreč obstajala dva nasprotujoča si gospodarska, družbena in pravzaprav tudi miselna sistema: oba, tako sodobni fiskalni sistem buržoaznega francoskega cesarstva kot stari sistem fev-

dalnih obveznosti pa sta istočasno pritisnila na slovenskega kmeta in bistveno poslabšala njegov položaj, ki je bil že tako težak (splošen gospodarski zastoj, neprestane vojne in z njimi povezana bremena, zlasti konskripcije ljudi in živine). V takšnih razmerah se je začelo med kranjskimi kmeti leta 1812 širiti mnenje — njegovi avtorji so bili po prepričanju francoske policije »ljudje s slabimi nameni« (hommes mal intentionnés), kar utegne biti namigovanje, da so bili sovražniki francoske oblasti, dejansko pa je bilo njihovo ravnanje le globoko protifevdalno in torej načeloma ni moglo biti proavstrijsko — da so z uveljavitvijo francoske zakonodaje odvezani tlake in fevdalnih dajatev.

Še več, med ljudmi so krožili celo ponarejeni vladini dokumenti, ki so opravljanje fevdalnih obveznosti izrecno prepovedovali. Kmetje so temu pač rade volje nasedli, začeli so se zbirati, kar bi lahko postalo precej resno, toda vlada je dala nekaj posameznikov aretirati, generalni guverner Bertrand pa je objavil svoj odlok z dne 4. junija 1812, s čimer sta bila ponovno vzpostavljena red in mir.[5] Bertrandov odlok pravzaprav natančneje tolmači osnovni ustavni dekret iz 1811: podložniki morajo še vnaprej odrajtovati za petino zmanjšane fevdalne dajatve; tiste, ki bi tega ne hoteli, bo oblast prisilila z eksekucijo in nastanitvijo vojakov. Bertrand pri tem izrecno poudarja, da je od tlake odpravljena le že navedena delovna obveznost gostačev in kajžarjev in da je v izključni cesarjevi pristojnosti odločitev, kako in po kakšni ceni bo moč odkupiti posamezne služnosti.[9] Določila osnovnega ustavnega dekreta so ostala v veljavi do konca francoske vladavine na naših tleh. Toda niti s tolikšnimi koncesijami Francozi niso pridobili simpatij plemstva, kar je generalni intendant grof Chabrol proti koncu francoske dobe tudi izrecno priznaval,[7] obenem pa so zapravili možnost, da bi postale množice kmečkih podložnikov steber režima, kar je poleg Chabrola upravičeno ostro kritiziral zadnji ilirski generalni guverner Joseph Fouché v svojem pismu Napoleonu že po propadu Ilirskih provinc.[8] To pa seveda ne pomeni, da se vrhovi francoske uprave v Iliriji niso zavedali nevzdržnosti sistemske — dvojnosti, saj je mogoče iz poročil intendantov posameznih provinc o stanju uprave konec 1812 — poslali so jih generalnemu intendantu, ta pa kasneje kopije notranjemu ministru v Pariz — razbrati, da so dovolj realno dojemali kritičnost obstoječih razmer in da so nanje še pravočasno opozarjali.[9] Chabrol, ki je bil sier po prepričanju in poreklu konservativec, se je tudi sam zavzemal za odpravo fevdalizma in je na temeljno sistemsko protislovnost večkrat opozoril cesarsko vlado.[10] Čeprav je obstajala med francoskim visokim uradništvom struja, ki je zagovarjala odpravo fevdalnih odnosov brez odškodnine — pripadal ji je vsaj v zadnjem obdobju francoske vladavine tudi Chabrol sam[11] — je pripravil glavni komisar za pravosodje Ilirskih provinc osnutek cesarjevega dekreta o *odkupu* fevdalnih obveznosti,[12] ki je predvideval rešitve, kakršne so bile uveljavljene v hanzeatskih departmajih. Celo ta povsem nerevolucionarna varianta razrešitve agrarnega vprašanja je obležala v dolgi razpravi v pariškem Državnem svetu,[13] zdi se, da predvsem zato, ker se je, kot piše Chabrol generalnemu guvernerju Junotu, samemu Napoleonu zdelo primerno, da *»v tem trenutku v ničemer ne spreminja v provincah uveljavljenega sistema«* (Sa Majesté ayant jugé á propos de *ne rien changer dans ce moment au système établi dans les provinces*, podčrtal J. Š).[14]

Slovenski kmetje seveda niso le pasivno čakali, kako bodo nove oblasti razrešile vprašanje odprave fevdalizma, ampak so jasno izražali svoje nezadovoljstvo z uveljavljeno francosko politiko. To se je kazalo tako v posamičnih dejanjih, katerih storilcev oblasti povečini niso odkrile — npr. jeseni 1812 požig gospodarskih poslopij, v katerih sta hranila letino smledniški gospod baron Lazarini in tamkajšnji mêr[15] — kot tudi v pravih, množičnih kmečkih gibanjih. Že konec leta 1811 je izbruhnilo nezadovoljstvo med kmeti v novomeškem okrožju, očitno zato, ker zemljiška gospostva niso hotela upoštevati določil Marmontovega odloka o zmanjšanju dajatev za petino. Francoska oblast je »sprejela ukrepe za zagotovitev izvajanja zakonov« in je torej zaščitila interese podložnikov. Istočasno je prišlo v območju boštanjskega sodišča (pri Grosupljem) v isti kresiji do neredov ob izterjevanju kontribucije, zaostale od 1809. Kmetje so žalili vojake, ki so kontribucijo pobirali, navsezadnje so jih celo pregnali, upirali pa so se tudi poravnati obveznosti do zemljiških gospodov in pobiranju desetine. Ilirska vlada je poslala v Boštanj oddelek žandarjev, ki so aretirali sedem kmetov in ostali v kraju, dokler se razmere niso uredile. Uporniško vzdušje pa je tedaj gotovo prevevalo tudi druge predele Dolenjske in Notranjsko, kajti intendant Kranjske je »zaradi uvedbe novih predpisov, izterjeva-

nja zaostale kontribucije, približevanja vojaške konskripcije in še posebej zavoljo vsakodnevnih prepirov med zemljiškimi gospodi in njihovimi podložniki« (discussious journalières entre les seigneurs et leurs vassaux) zahteval, naj nastani vlada v Novem mestu in Postojni po eno pehotno četo. Dejansko so v Novo mesto poslali celo, v Postojno pa pol čete, vendar je za ohranitev reda zadostovala prisotnost nekaj orožnikov.[16]

Junija 1813 je zavrelo v višnjegorskem kantonu. Generalni intendant Chabrol je sredi meseca pisal generalnemu guvernerju Junotu, da v nekaterih dolenjskih občinah, še zlasti pa v Stični, prebivalstvo nepotrpežljivo prenaša pezo fevdalnih dajatev. »Dobivam mnogo pritožb in ne prikrivam si, da kmet, ki mora istočasno plačevati tako zemljiški davek kot dajatve, ki jih je dolžan zemljiškemu gospodu, le s težavo preživlja sebe in družino, potem ko je te raznovrstne obveznosti poravnal«. Chabrol nadaljuje, da je v splošnem poročilu o upravi Ilirskih provinc na to opozoril notranjega ministra, in seznanja Junota s cesarjevim mnenjem, naj se v tem trenutku uveljavljenega sistema ne spreminja. »Pomembno je, da sprejmemo vse potrebne ukrepe za ohranitev (uveljavljenega sistema), dokler se mu (cesarju) ne bo zdelo primerno odpraviti fevdalnih dajatev ali pa ponuditi tistim, ki jih morajo prenašati, možnost, da jih odkupijo«. Chabrol opozarja, da je prišlo prejšnje leto zaradi godrnjanja in protestov do nekakšne opozicije in da utegne imeti uprava skrbi, če bi se to nadaljevalo. Iz poročil kranjskega intendanta in novomeškega poddelegata je generalni intendant sicer dobil vtis, »da vzrok nezadovoljstva ni toliko teža fevdalnih dajatev, temveč ščuvanje nekaterih nemirnih duhov, ki ne oznanjajo le, da se ni treba pokoravati zakonom in odklanjati plačevanja fevdalnih obveznosti ampak da se je treba zoperstavljati tudi davkom, ki so jih dolžni vladi«. Kranjski intendant je označil Chabrolu kot najnevarnejše agitatorje Jožefa Marinčiča, Marka Kozlevčarja in Matevža Urbasa, ki so bili prebivalci stiške komune. Chabrol je prosil guvernerja, naj jih da aretirati, kar je Junot 17. junija dejansko tudi ukazal storiti.[17]

Toda na terenu so se stvari odvijale po svoje. Lokalni orožniki so že v noči s 16. na 17. junij aretirali poleg Marinčiča še Jožefa Skušo, doma iz višnjegorske merije, nameravali pa so prijeti tudi Franca Galeta, a ga niso našli doma. Ujetnika so odpeljali v žandarmerijsko postajo v Višnji gori. Sosedje so sicer skušali aretacijo preprečiti, sredi noči se jih je nekaj zbralo in so hoteli žandarje napasti. Brigadir jih je večkrat opomnil, da bo ukazal uporabiti orožje, kar je eden od žandarjev povedal tudi po slovensko (en langue carniole), toda jasno je, da ga kmetje niso poslušali, saj so žandarji zatem enega od njih ranili. Ko se je po vaseh razvedelo, kaj se je ponoči zgodilo, je med ljudmi zavrelo. Približno šesto kmetov je brez orožja prišlo v Višnjo goro in zagrozili so, da bodo mesto zažgali, če oblasti ne bodo izpustile prijetih tovarišev. Da bi se izognil večjim neredom, je dal višnjegorski mer oba izpustiti. Lokalne oblasti so o dogodkih naglo obvestile Ljubljano, od koder so poslali v Višnjo goro kapetana Andreja Petkoviča, komandanta cesarske žandarmerije na Kranjskem, ki je prišel z orožniki, kolikor jih je mogel na hitro zbrati, in oddelkom 50 italijanskih lovcev. Kranjski intendant je poslal h generalnemu guvernerju, ki ni bil v Ljubljani, hitrega sla. Junot je ukazal, naj takoj krene v vasi okoli Višnje gore 220 hrvatskih huzarjev in zadostno število orožnikov, ponovno naj primejo oba kmeta, poleg njiju pa še deset premožnih posestnikov, ki so sodelovali v uporu, vse skupaj pa naj zatem odvedejo v tržaške zapore.[18] Vojaki pa v Višnjo goro niso prišli pred 21. junijem, zato so oblasti skušale zlepa.

Višnjegorski mêr Ignac Krompolj, kantonalni mirovni sodnik Ignac Uršič in kapetan Petkovič so pozvali na zaslišanje 13 kmetov, ki so jih postavili ljudje za svoje zastopnike. Dogovorjeno je bilo, da pridejo v Višnjo goro prostovoljno 18., ker pa tega niso storili, so jih dali naslednji dan privesti. Matevž Urbas, Marko in Anton Kozlevčar so zastopali merijo Stična, Andrej Planinšek, Jožef Finec, Lovrenc Zupančič, Jernej Skalnik in Jurij Sadar merijo Višnja gora, merijo Šmarje Lovrenc Rus, dobrepoljsko merijo Martin Zupančič in Pavel Rus, turjaško Martin Jeraj, Miha Smrekar pa je bil izvoljeni zastopnik merije Veliki Gaber. Na vprašanje, zakaj je prišlo v Višnjo goro toliko ljudi, so jasno odgovorili, da so prišli zahtevat, naj izpustijo njihova tovariša ali pa da mora ista usoda doleteti vse, ker da so vsi krivi. Rade volje so obljubili, da bodo Marinčiča, Skušo in Galeta odvedli sami v Ljubljano pred kranjskega intendanta, na ponovljeno vprašanje o vzroku »zborovanja, ki je imelo značaj upora« pa so v bistvu ponovili prejšnji odgovor in dodali, da niso poznali vzroka aretacije in da so menili, da prijeta nista kriva. Na tretjič postavljeno vprašanje so dobili zasliševalci sicer druga-

čen, a še vedno izmikajoč odgovor, da je prišlo v deželi do nemirov zato, ker je bil pri aretacijah nekdo ranjen. Šele na neposredno postavljeno vprašanje, če ni morda glavni vzrok njihovega nezadovoljstva, da nočejo plačevati zemljiškim gospodom njihovih pravic, kakor to ukazuje zakonita oblast, so predstavniki upornih kmetov odgovorili, »da splošno nezadovoljstvo dejansko izhaja iz tega, ker ne sodijo, da bi bili še dolžni plačevati zemljiškemu gospodu njegove pravice; nameravajo se obrniti do višjih oblasti, če naj dajatve obstanejo; če je takšen ukaz vlade, so pripravljeni plačati, kar bo zemljiški gospod zahteval« (qu'effectivement le mécontentement général provient de ce qu'ils ne se croyent plus obligés de payer le droit du seigneur, que leur intention est de s'adresser à l'autorité supérieure pour demander si cet impôt doit encore exister et que si c'est un decret émané du gouvernment ils sont près (sic) à payer ce que le seigneur exigera). Ko so jih vprašali, kakšne utemeljene razloge imajo, da lokalnim oblastem ne zaupajo, so odgovorili, »da so pod avstrijsko vlado njihovi zemljiški gospodje počeli, kar so hoteli, da pa ima nj. vel. Napoleon drugačen sistem, da sicer redno plačujejo davke in da jim je povrh naložena še tlaka za popravilo glavne ceste ter da ne morejo izpolniti, kar njihov zemljiški gospod zahteva« (que sous le règne d'Autriche leurs seigneurs faisaient ce qu'ils voulaient, mais que S. M. Napoléon avait un autre système, que d'ailleurs ils payent régulièrement leurs contributions, qu'en outre ils étaient encore surchargés des corvées de grande route et qu'ils ne pouvaient pas suffir à ce que leur seigneur voulait exiger d'eux). Na vprašanje, če poznajo odlok generalnega guvernerja Bertranda z dne 4. junija 1812, kakor jim ga je v kranjskem jeziku objavil pred oltarjem njihov župnik, so kmetje odgovorili, da med njimi ni nikogar, ki bi tega dekreta ne poznal, da pa se mu nočejo podrediti, »ker jim ni treba biti podložen dvema gospodarjema, ker morajo plačevati ali cesarju ali zemljiškemu gospodu, ne pa obema« (par ce qu'ils ne doivent pas être tributaires à deux maîtres, qu'ils doivent payer à l'empereur ou à leur seigneur mais non à tous les deux) in da se pri tem sklicujejo na prejšnji odlok maršala Marmonta z dne 16. julija 1810. Komisija jih je pozvala, naj prisežejo, da bodo spoštovali zakone, se podredili vladi in njenim organom, se mirno vrnili na svoje domove in počakali na odločitev najvišje oblasti. Vse to so bili zastopniki podložnikov pripravljeni storiti, vendar s pogojem, da bo člen, ki jih obvezuje plačati zemljiškemu gospodu, pri tem izvzet (à condition que l'article qui nous oblige de payer à notre seigneur sera exclu). Predstavnik oblasti jih je zatem ostro pokaral in jim povedal, da med suvereno oblastjo in njenimi podrejenimi ni mogoče postavljati pogojev, pod katerimi bi ubogali vladine zakone, in jim je dal nekaj časa, da bi spremenili zadnjo izjavo. Kmetje so na to odločno odgovorili, da ne morejo plačevati zemljiškega in premoženjskega davka pa še gospoščinskih pravic obenem. Ko so bili tretjič pozvani, naj popravijo svojo izjavo, so podložniki rekli, da si pridržujejo dati odgovor kranjskemu intendantu ali pa predstavniku vlade Ilirskih provinc, hkrati pa da prosijo, naj jih do dokončne odločitve ne silijo k plačevanju z nastanjanjem vojakov (par voie garnisaires).[19] Zasliševalcem so kmetje obljubili, da se bodo odpravili v Ljubljano pred intendanta že naslednji dan 20. junija. Dejansko je prišlo 21. junija v Ljubljano 12 odposlancev; intendantu so predali, kakor so bili obljubili, tri može, ki so jih hotele oblasti nekaj dni poprej aretirati. Tudi pred intendantom so vztrajali pri svojih stališčih o plačevanju fevdalnih dajatev. Vrnili so se domov; ker pa je intendant medtem prejel ukaz generalnega guvernerja, da jih je treba prijeti, jih je ponovno poklical v Ljubljano, jih dal zapreti in 29. junija s spremstvom odvesti v tržaške zapore, kamor so zatem premestili tudi tiste tri, ki so jih bili 21. junija pripeljali v Ljubljano. Oblasti so začele s preiskavo, kdo je bil poglavitni organizator gibanja; upor se je medtem namreč razširil tudi v okolico Litije in Novega mesta. Proti fevdalnim obveznostim so se začeli upirati kmetje tudi drugod na Kranjskem (tako okoli Podkorena na Gorenjskem) in v drugih deželah. Prišlo je tudi do spopadov in pretepov (rixes), kranjski policijski komisar Toussaint pa sklepa, da bi utegnile biti posledice resne, če bi bile oblasti, tako kot so bile v Višnji gori, uporabile le nenasilne ukrepe.[20] Žal o razpletu dogodkov v Višnji gori in njeni okolici ter drugod, koder so se kmetje upirali, ne vemo ničesar. Sklepamo pa lahko, da so Francozi deželo naglo pomirili, kjer ni šlo drugače tudi z vojaško silo. Vsekakor so bile razmere do 1. julija že povsem urejene, saj Toussaint kakšnih nemirov v svojem poročilu sploh ne omenja več.[21] Izvoljeni kmečki predstavniki merij višnjegorskega kantona pa so še v začetku avgusta 1813, ko se je francoska vladavina na naših tleh že začela naglo približevati svojemu koncu, čepeli v tržaških zaporih. Tedaj jih omenja v svojem rednem poročilu komisar

Toussaint in priporoča, naj o primeru obvestijo generalnega guvernerja Fouchéja, da bo odločil o njihovi usodi. Zanje da se je zelo zanimal tudi Séguier, francoski konzul v Trstu.[22] Fouché je dal jetnike izpustiti, kmetom in zemljiškim gospodom pa je hkrati priporočil, naj bodo strpni.[23]

OPOMBE

1. O uporniškem gibanju 1809 prim. August Dimitz, Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813, IV. Theil, Laibach 1876, str. 293—304; Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejša doba, Celje 1928 sl., 61—64; o uporu pri gradu Hošperk in v Bistri na Notranjskem Stane Granda, Notranjski kmet in Francozi, Notranjski listi III/1986, str. 61—66. — *2.* Prim. Zoisovo pismo Erbergu z dne 14. aprila 1810, v: France Kidrič, Zoisova korespondenca II, Ljubljana 1941, str. 149 do 152. — *3.* J. Mal n. d., str. 106. — *4.* Prav tam; Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda V, Ljubljana 1961, str. 116 oz. Ljubljana 1974 str. 186. — *5.* Archives Nationales, Paris (naprej: AN), F[7] 6553, Extrait des rapports de police de la 1ere quinzaine de juin 1812, dto. 20. junij 1812: Des hommes mal intentionnés avaient suggéré aux paysans de la Carniole que par la mise en activité des lois françaises, ils étaient dispensés de payer les corvées et redevances seigneuriales; on avait répandu de faux actes du gouvernement qui en défendaient le payement. Les paysans ayant ajouté foi à ces suggestions, il y avait eu des rassemblements qui auraient pu prendre un caractère sérieux. Mais un arrêté pri par le gouverneur général et l'arrestation de quelques individus ont rétabli l'ordre et tout porte à penser que ce moment d'erreur n'aura aucune suite. — *6.* J. Mal. n. d., str. 108. — *7.* Chabrolovo pismo notranjemu ministru, dto. 29. april 1813, AN, F1E 61, objavila Monika Senkowska-Gluck, Gradivo za zgodovino agrarnega sistema v Ilirskih provincah, ZČ XXVII /1973 str. 16. *8.* Fouchéjevo pismo Napoleonu, dto. 13. oktober 1813, AN, AF IV, 1713, objavila Senkowska-Gluck, n. d. str. 17—18. *9.* AN, F[1E] 62 hrani kopije poročil petih intendantov. Manjka le poročilo o provinci Kranjski, ker je bil novi intendant v njej le drugo polovico leta 1812. Zanimivo je, da je Chabrol poslal poročila v vednost notranjemu ministru šele 23. julija 1813, po tem, ko je že dobro vedel, da tudi cesar sam v danih razmerah nasprotuje odpravi fevdalizma v Iliriji (prim. spodaj). Poročila je objavila Senkowska-Gluck, n. d., str. 6 sl. *10.* Prim. Chabrolovo pismo generalnemu direktorju računovodstva občin pri francoskem notranjem ministrstvu, dto. 29. september 1812, AN, F[1E] 67 in Chabrolovo pismo notranjemu ministru, dto. 29. april 1813, AN, F[1E] 61. Obe je objavila Senkowska-Gluck, n. d., str. 15, 16. *11.* Citirano Chabrolovo pismo notranjemu ministru, kot v op. 10. *12.* Osnutek dekreta (projet de décret) omenja večkrat v svoji korespondenci Chabrol, tako npr. v odgovorih, ki jih je poslal na poročila o stanju uprave v provincah leta 1812 (prim. op. 9) intendantom Istre (dto. 8 maj. 1813), civilne Hrvatske (dto. 12. maj 1813) in Koroške (dto. 26. maj 1813). Ti dokumenti, ki jih avtorica ni objavila in jih ne omenja, jasno dokazujejo, kako vztrajno in obsežno akcijo za odpravo fevdalizma je v tem času vodil generalni intendant Ilirskih provinc. Hranijo jih v AN, F[1E] 62. Osnutek dekreta sicer omenja tudi J. Mal, n. d., str. 106. — *13.* Tako omenjeno Fouchéjevo pismo cesarju, gl. op. 8. — *14.* Chabrolovo pismo generalnemu guvernerju Junotu, dto. 15. junij 1813, spodaj v celoti objavljam, ker je v neposredni zvezi s kmečkim uporniškim gibanjem v višnjegorskem kantonu (gl. op. 17). Senkowska-Gluck le površno povzema del vsebine (n. d., str. 16). — *15.* Prim. Extrait des rapports des police de la seconde quinzaine de septembre 1812, dto. 14. oktober 1812, in poročilo generalne inšpekcije cesarske žandarmerije policijskemu ministru, dto. 9. oktober 1812, oboje v AN, F[7] 6553. — *16.* Extrait des rapports de police du 1er octobre au 1er décembre 1811, s. d., Bertrand ga je poslal policijskemu ministru v Pariz z dopisom dto. 18. december 1811, AN, F[7] 6553. — *17.* Arhiv SR Slovenije, Ljubljana (naprej: AS), Glavni intendant Ilirskih provinc (1809—1813) (naprej: GI), f. 41, pp. 876—877, Chabrolovo pismo generalnemu guvernerju Junotu, dto. 15. junij 1813: »Dans quelques communes de la basse Carniole, notamment dans celle de Sittich, les habitants souffrent impatiemment le poids des redevances seigneuriales. De nombreuses réclamations me parviennent et je ne me dissimule pas que le cultivateur qui a à payer en meme temps et la contribution foncière et la redevance qu'il doit à son seigneur, trouve avec peine les moyens de pourvoir à sa subsistance et à celle de sa famille après avoir satisfait à ces différentes obligations. Dans un rapport général sur l'administration de ces provinces que j'ai adressé à M. le Ministre de l'Intérieur, je lui ai présenté ces considérations, mais S.[a] M.[ajesté] ayant jugé à propos de ne rien changer dans ce moment au système établi dans les provinces, il importe de prendre toutes les mesures propres à le maintenir jusqu' à ce qu'il lui ait paru convenable ou d'abolir les prestations féodales, ou d'offrir à ceux qui ont à les supporter, les moyens de les racheter. Dans le courant de l'année dernière, les murmures avaient mis un caractère d'opposition qui pouvait donner à l'administration des craintes sur leurs suites. Mais j'ai eu lieu de m' appercevoir par les rapports de M. l'Intendant et de M. le Subdélégué de Neustadt, que le mécontentement n'avait pas tant pour cause le poids des redevances, que les instigations de quelques esprits inquiets qui prêchent la désobeissance aux loix et le refus du payement non seulement des redevances féodales, mais encore des impôts dus au gouvernement. M. l'Intendant me signale comme les plus dangereux les nommés Joseph Marintschitsch,

Marc Kosleutschar, et Mathieu Urbas, tous trois habitants de la commune de Sittich. Votre Excellence pensera sans doute qu'il est important de prévenir les suites que pourraient avoir l'influence de ces individus sur l'esprit du peuple; et Elle croira peut être devoir les faire arrêter par mesure de haute police«. Na p. 876 marginalna beležka guvernerja Junota: »Le 17 juin rép. à M. l'Int. Gal et donné au Commre Gal de police de la Carniole l'ordre d'arrêter les trois instigateurs de la désobéissance aux lois«. — *18.* Pismo generalnega inšpektorja cesarske žandarmerije notranjemu ministru dto. 3. julij 1813, AN, F7 6553. Priložena mu je kopija zapisnika zaslišanja 13 kmečkih zastopnikov v Višnji gori, dto. 19. junij 1813; Extrait des divers rapports à soumettre à S. E. le Ministre de la police générale de l'Empire, s. d., AS, GI, f. 39, pp. 272—279. — *19.* Zapisnik zaslišanja v Višnji gori, kot v op. 18. — *20.* Extraits des divers rapports, kot v op. 18; pismo generalnega inšpektorja cesarske žandarmerije notranjemu ministru, kot v op. 18. — *21.* Rapport de police pour la première quinzaine du juillet 1813, s. d., AS, GI, f. 39, p. 268. — *22.* Rapport de police, dto. 4. avgust 1813, AS, GI, f. 39, pp. 304—307. — *23.* J. Mal, n. d., str. 109.

PREBIVALCI SENOŽEČ V PREJŠNJEM STOLETJU

ERVIN DOLENC

Senožeška kotlina velja, kot Kras sam, za staro naselitveno področje, na kar nas opozarjajo že razmeroma gosti prazgodovinski ostanki desetih gradišč. Prvotna razdelitev polja na grude kaže prav tako na najstarejšo slovensko kolonizacijo med šestim in devetim stoletjem. Ime Senožeče se verjetno nanaša na obsežne senožeti v okolici, Valvasor pa po Laziusu omenja tudi možnost poimenovanja po Senotih, keltskem plemenu, ki se je tu nekaj časa zadržalo na poti v Italijo.[1]

Prvič se Senožeče v listinah omenjajo leta 1217 v zvezi z neko tukajšnjo posestjo stiškega samostana.[2] Iz tega časa nam je v Senožečah znana tudi mitnica na pomembni poti iz zaledja proti morju.[3] Kolikor je mogoče slediti nazaj lastnikom, je bilo senožeško ozemlje oglejsko.[4] Leta 1275 ga je patriarh podelil v fevd grofoma Kononu in Vodalriku iz Momjana v Istri.[5] V skladu z oporoko iz leta 1295 je posest po izumrtju Momjanskih prevzel Hugo Devinski.[6] Devinci so se poleg Goriških kot odvetniki mnogih oglejskih posesti v 14. stoletju dvignili do močne politične vloge v tem prostoru. Kot gospodje važnih prometnih področij Krasa in ob morju (Devin, Reka, Kastav, Moščenice, Prem, Senožeče) so odločno vplivali na trgovino v Tržaškem zalivu in bili zaradi nje v stalnih sporih s Trstom in oglejskimi patriarhi. Najmočnejši in najvplivnejši izmed Devincev, Hugo VIII., se je leta 1366 z vsemi posestvi samovoljno razglasil za vazala avstrijskih vojvod Albrehta III. in Leopolda III. Habsburških, kar mu je položaj le še izboljšalo in utrdilo.[7] Po smrti Hugojevih sinov leta 1399 je posest po pogodbi prevzel Hugojev svak Rudolf von Walsee, sicer deželni maršal na Avstrijskem. Za gospodovanja Walseejev so pridobili kraški vikariati Dornek, Jelšane, Košana in Senožeče status župnij, patronat nad njimi pa je po polstoletni pravdi prevzel njihov fevdalni gospod,[8] za Walseejem tudi vsi drugi, v Senožečah do leta 1911, ko je bilo gospostvo prodano in je patronat nad župnijo prevzela ljubljanska škofija.[9] Verjetno so pod okriljem Walseejev dobile Senožeče tudi tržne pravice, ki jih prvič zasledimo v urbarju iz leta 1460.[10] Vsekakor moramo nastanek trga postaviti v pozni srednji vek, ko je nastalo podobno še precej deželnoknežjih in privatnih trgov, nekateri gotovo tudi zaradi ambicije svojih zemljiških gospodov.[11] Omenjeni urbar razlikuje trg in vas Senožeče (Senasetschach aus dem markcht und aus dem dorff),[12] kar pomeni, da uživa tržne pravice le manjši del naselja, ki ima tudi znatno manj prebivalcev, ostalo pa je navadna vas. Trg je bil po poročilu iz leta 1694 v primerjavi z ostalim naseljem zavarovan z obzidjem.[13] Tržne pravice je leta 1532, že daleč po izumrtju Walseejev, potrdil še Ferdinand I. in tržanom zagotovil pravico do tedenskega sejma v ponedeljkih in letnega sejma na dan sv. Helene (18. avgusta), ko je veljala svoboda trgovanja osem dni pred in prav toliko tudi po tem dnevu.[14] Zadnji Walsee

je umrl leta 1492 in takrat je posest prešla neposredno v roke Habsburžanom. Cesar Friderik III. je naslednje leto prenesel kraške župnijske patronate na sina Maksimilijana, ta pa je leta 1509 senožeški grad daroval Mihaelu Frankopanu, ki ga je osvobodil kratkotrajne beneške zasedbe.[15] Verjetno po Mihaelovi smrti je grad s posestjo prešel na družino Lamberg.[16] Po nepreverjenih podatkih so Lambergi pustili grad v dokaj bednem stanju, tako je nova družina, ki si je posest pridobila z ženitvijo konec 16. stol., zgradila novo, sodobnejšo graščino ob vznožju hriba, na katerem je stala stara.[17] Novi gospodje, stara furlanska plemiška rodbina Porcia,[18] je tu ostala skoraj do prve svetovne vojne. Z Magdaleno von Lamberg naj bi se konec 16. stoletja oženil Hermes di Porcia in tako pridobil gospostvo.[19] Iz naslednjega stoletja je znan grof, pozneje knez Janez Ferdinand Porcia, najvišji dvorni mojster in vzgojitelj cesarjeviča Leopolda.[20] Janezu Ferdinandu je kot gospod Senožeškega sledil sin Karel, njemu Franc Anton, Hanibal, Alfonz, Serafin, Leopold in Ferdinand Porcia.[21] Leta 1911 so graščino prodali in odšli v Italijo.[22]

Kot že rečeno, je fara sorazmerno stara. Prejšnjo vikarijo so povzdignili v župnijo leta 1463. Tako po številu podružničnih cerkva kot po številu prebivalstva je majhna. Združuje vernike šestih vasi v senožeški kotlini ali njeni neposredni bližni. Leta 1694 jih je bilo okrog 1400, poleg župne cerkve pa sta župnik in kaplan upravljala še osem podružničnih, in sicer tri v Senožečah ter po eno v vsaki od petih manjših vasi.[23]

Leta 1687 je požar uničil skoraj cele Senožeče s starim župniščem vred, zato se župnijski arhiv začenja šele s temi leti. Najstarejših je nekaj urbarjev podružničnih cerkva iz srede 17. stol. Za nas pomembnejše cerkvene matice se začenjajo z letom 1684 (rojstne oz. krstne in poročne knjige).[24] Prva mrliška knjiga se začne z letom 1718, najpomembnejše, družinske knjige (status animarum) pa šele leta 1769.[25]

Ker se je prva družinska knjiga dopolnjevala in popravljala celih 21 let, torej do leta 1790, in bi bila za štetje prebivalcev enega po enega zaradi nečitljivosti dvomljiv in gotovo netočen vir, sem skušal z upoštevanjem samo prvotne pisave in barve črnila izločiti stanje iz prvega leta. Na tak način lahko preštejemo leta 1769 v Senožečah 118, v celi fari pa 245 družin, kar bi preko zelo približnega izračuna s pomočjo povprečne družine iz leta 1810 pomenilo v Senožečah 660, v celi fari pa okrog 1370 prebivalcev. Glede na netočnost takega izračuna se to število grobo ujema tudi z oceno številnosti slabih sto let prej.

Druga družinska knjiga je bila napisana leta 1810 in dopolnjevana naslednjih osem let. V času od prve se je očitno opravila numeracija hiš, kajti v prvi knjigi se naštevajo družine po obratnem vrstnem redu, kot v vseh ostalih. Na zadnjih straneh druge knjige imamo poleg tabele o številu hiš in prebivalcev po vaseh, ki si ne zasluži vsega zaupanja, tudi indeks hiš in družinskih glavarjev po vrsti v posameznih vaseh in skupno po abecedi. Nezaupanje izhaja iz neujemanja med številom hiš v tabeli in v indeksu kot tudi v samem knjižnem seznamu.

Podatki veljajo za januar leta 1810.

	Hiše	Družine	Prebivalci	Povprečna družina
Senožeče	132	142	827	5,82
Dolenja vas	49	55	191	3,47
Gabrče	19	24	114	4,75
Laže	26	30	171	5,70
Potoče	16	17	110	6,47
Senadole	25	28	139	4,96
Skupaj	267	296	1652	5,58

Na prvi pogled velike razlike med povprečnimi družinami posameznih vasi bi lahko utemeljili z majhnim številom primerov, pri čemer se takoj pozna npr. nekaj več velikih družin v eni in nekaj več majhnih v drugi vasi. Zato je tudi družinsko povprečje Senožeč kot največjega naselja bližje povprečju cele fare. Števila, ki jih dobimo pri takem merjenju povprečij, pa nas ne smejo motiti pri naši predstavi o družini tistega časa. Posamezne senožeške družine so imele od nič vse tja do deset in več otrok. Kot družino sem upošteval vsako samostojno gospodinjstvo, kar pomeni, da družino večkrat predstavlja tudi en sam član. Večina staršev ima sicer od tri do pet otrok, torej večinsko nuklearno družino sestavlja od pet do sedem članov, prav tako družine z več člani niso redkost.

V isti knjigi zasledimo pripisano, kljub časovnemu neujemanju, tudi tabelo o številu prebivalcev 18. januarja 1821, ki govori o njihovem nekoliko hitrem vzponu. Naslednja družinska knjiga je bila napisana leta 1819, ažurirana pa do leta 1830. Očitno je to pisala za statistiko še bolj skrbna roka kot prejšnjo, saj najdemo tu tabele o številčnem stanju prebivalstva, delane sproti, vsakih nekaj let.

Leto	1821	1824	1825	1826	1828	1830	1831
Senožeče	1027	955	1001	1018	1018	1064	1118
Dolenja vas	347	366	352	360	360	377	363
Gabrče	124	143	135	140	148	146	147
Laže	211	185	187	188	186	196	199
Potoče	119	113	111	115	121	123	125
Senadole	185	188	174	180	180	181	170
Skupaj	2013	1950	1960	2001	2013	2087	2122

Zelo opazni so podatki za leto 1821,[26] še posebej ob upoštevanju naravnega gibanja. V letih 1810 do 1821 je prebivalstvo v senožeški fari naravno naraslo za okrog 130 ljudi. Prav tako v letih 1821 do 1824 naravno ni padlo, temveč naraslo za 94 ljudi.[27] To pomeni, da znaša naravni prirastek realno od leta 1810 do 1824 okrog 225 ljudi, dejanski prirastek pa bi bil v okviru realnih možnosti lahko okrog 300. Če torej zaokrožimo, bi bilo sprejemljivo število prebivalcev leta 1821 nekje med 1800 in 1900, ne pa 2013. Če pa na tem negotovem podatku vztrajamo, pomeni za desetletje 1810—1820 nejasen visok selitveni prirastek (okrog 220 ljudi) in v letih 1821 do 1824 še manj jasen negativni selitveni prirastek (skoraj 60 ljudi). Pa čeprav leto 1821 odmislimo, je očitnost naraščanja, ki presega naravno, prevelika, da bi jo mogli prezreti. Predvsem to velja za največje naselje, upravno, gospodarsko in geografsko središče skupnosti, ki leži ob tedaj najbolj prometni cesti v imperiju.

Poleg petih tabel o številu prebivalcev po vaseh za leta 1824, 1825, 1826, 1828 in 1830 najdemo v tretji družinski knjigi še zanimivejšo tabelo iz leta 1831, na podlagi katere lahko izračunamo tudi takratno povprečno družino, kar bo zanimiva primerjava s stanjem pred dvajsetimi leti.

	Hiše	Družine	Prebivalci	Povprečna družina
Senožeče	146	165	1118	6,77
Dolenja vas	49	55	363	6,60
Gabrče	19	19	147	7,73
Laže	30	31	199	6,42
Potoče	16	16	125	7,81
Senadole	27	27	170	6,29
Skupaj	287	313	2122	6,77

Nenehna rast prebivalstva na Senožeškem vsaj od srede 18. stol., kljub temu, da se populacijski razvoj na Slovenskem do leta 1818 označuje kot stacionaren,[28] občuten porast števila družinskih članov v dvajsetletju 1810 do 1831, kot tudi očitna stanovanjska stiska v obeh primerih, čeprav naselja vseskozi rastejo, vzroke vsemu temu lahko seveda najprej iščemo v gospodarskem razvoju.

Izrazit prehodni položaj je prometu omogočal močan vpliv na senožeško gospodarstvo že od nekdaj. Fevdalcem, ki so tu gospodovali, je vsaj od začetka 13. stoletja prinašala pomembne dohodke mitnica na eni glavnih poti iz zaledja proti morju.[29] Tak položaj je omogočal tudi močno razvito kmečko trgovino, ki pomeni eno poglavitnejših gospodarskih udejstvovanj prebivalcev. Po najpomembnejših artiklih srednjeveške trgovine tj. žitu, soli in vinu je v novem veku začela pridobivati na pomenu predvsem trgovina z lesom, ki je s pospešeno gradnjo avstrijskega vojnega in trgovskega ladjevja zlasti od 18. stol. dalje v Senožečah doživela višek z velikimi lesnimi sejmi v prvi polovici 19. stoletja. Vzporedno s trgovino se je krepilo prevozništvo oziroma furmanstvo ter vse vzporedne obrti in dejavnosti, v prvi vrsti gostinstvo. Po izročilu je bilo sredi 19. stol. v Senožečah hkrati 27 gostiln. Podobno lahko štejemo še po dve v Lažah, Doleni vasi in Gabrčah, po eno v Potočah in Senadolah ter Bajto nad Senadolami. Skupno bi bilo takrat na Senožeškem torej 36 gostiln. Večina jih

je prav gotovo služila skoraj izključno furmanstvu in potniškemu prometu. Kot pa vsaka ljudska govorica rada zapade pretiravanju, so verjetno tudi te številke nekoliko pretirane. V četrti družinski knjigi, napisani leta 1831, ki je prva pisana na za to tiskan formular, imamo poleg družinskega glavarja prvič označeno tudi njegovo dejavnost. V Senožečah najdemo tako 9 krčmarjev (caupo), iz enakega vira za naslednje obdobje (1842 do 1849) pa 17. Od teh sedemnajstih sta se poleg krčmarstva dva ukvarjala tudi s kmetijo, eden s prevozništvom in eden s trgovino. Ker tudi ta vir ni povsem zanesljiv, saj npr. ne označuje dejavnosti vseh družinskih očetov, bo resnica verjetno nekje vmes. Tako razvito gostinstvo nam bo doumljivejše ob ocenah, da je šlo v najboljših letih furmanstva samo v eno smer tudi po 600 in več voz na dan ali po 1000 voz v obe smeri in da se je v časih pred železnico na znanih lesnih sejmih, katerih vlogo je zatem prevzel Rakek, ponujalo po 50 do 60 težkih voz najrazličnejšega lesa, ki so ga tu skoraj vsega pretovorili. Samo štiri največje gostilne v Senožečah so skupaj lahko prenočile do 100 parov konj, računajo pa, da je v vsej vasi lahko prenočilo do 250 parov konj hkrati.[30]

Sorazmerno dobro so bile razvite tudi druge obrti. Med najbolj znanimi so bili vsekakor tesarji, kovači in kolarji. V tridesetih letih so bili v Senožečah vsaj štirje kovači, v naslednjem desetletju so omenjeni le trije, v petdesetih letih spet štirje, v šestdesetih pa število, najverjetneje zaradi drastičnega zmanjšanja prometa, pade na dva omenjena kovača. Prav tako imamo tudi po ostalih vaseh konec prve polovice stoletja še najmanj 4 kovače, skupaj torej osem, medtem ko nam po dvajsetih letih ostaneta le še dva.[31] V vasi oz. trgu je bilo vedno najti tri do pet kolarjev ali bognarjev. Nikoli ni manjkalo krojačev (sartor) in čevljarjev (sutor), ki jih v četrtem desetletju najdemo kar po enajst iz vsake stroke. Bila pa je tu še vrsta zanimivih obrtnikov. Skozi vsa leta prejšnjega stoletja so delovali dva do trije tkalci (textor), v tridesetih letih en barvar (tinctor), sedlar (satler), pa celo krznar ali usnjar (pellis). Od tridesetih do šestdesetih let je bilo tu vedno najmanj do pet trgovcev, vseskozi se pojavljajo škrinjarji. V trgu je živel in delal tudi kirurg oz. zdravnik, kot je označen pozneje.[32]

Na drugi strani pa Senožeče kljub močni trgovini in trasportu z vso spremljajočo obrtjo ostajajo ves čas pretežno agrarno naselje. Večina ljudi, ki se neposredno ukvarja s trgovino v najširšem smislu besede, obdrži tudi pristen stik z zemljo in tako z večjo težo tu ali tam dopolnjuje eno dejavnost z drugo. Ne nazadnje je kos zemlje ob nenehnem nihanju razmer na trgu še vedno nekakšna rezerva za hude čase, ali pa so njeni produkti močno dopolnilo k artiklom čiste trgovine.

V zapisnikih franciscejskega katastra iz leta 1823 najdemo v samih Senožečah 144 zemljiških lastnikov z različno strukturo in obsegom zemljišča. Če zaradi pravilnejše slike izvzamemo gospostvo kneza Porcie (182 parcel), še nerazdeljeno srenjsko zemljo (100 parcel) in šest vpisanih lastnikov, ki to niso, saj nimajo vpisanega niti kosa zemlje, pride povprečno na lastnika 22 parcel. Potrebno je poudariti, da ima npr. osem lastnikov samo po eno parcelo oz. da ima večina lastnikov premalo zemlje za samostojno preživljanje z njo. Šestim naključno izbranim in po številu parcel enakomerno parazdeljenim lastnikom sem izračunal velikost posestva.

	Število parcel	Površina ha	Njive %	Povprečna parcela ha
1. lastnik	69	39	6,95	0,56
2. lastnik	67	18,65	61,18	0,33
3. lastnik	41	11,16	9,11	0,27
4. lastnik	39	9,3	15,81	0,24
5. lastnik	27	3,73	26,93	0,14
6. lastnik	20	2,28	8,81	0,11
			31,96	0,33

Razvidna je izrazita majhnost, predvsem pa razdrobljenost posameznih parcel, kar je zaradi skoposti kraške zemlje za te kraje značilno, vendar upoštevajmo, da se dostikrat dve do tri parcele istega lastnika držijo skupaj, saj je npr. njiva z dvema kosoma travnika na vsakem koncu za obračanje vprege vpisana s tremi zaporednimi številkami in se tako šteje za tri parcele. Odstotek njiv nepredvidljivo niha, medtem ko velikost parcel zelo skladno pada z velikostjo posestva. Po laični oceni bi za preživljanje številnejše družine potrebovali najmanj 8 do 10-hektarsko kmetijo, čemur v senožeški ka-

tastrski občini ustreza posestvo z okrog 35 do 40 parcelami. Lastnikov s 35 in več parcelami pa je bilo leta 1823 le 34.[33]

Kmetijstvo torej ni moglo prehraniti vsega vaškega prebivalstva, ki je v prvi polovici prejšnjega stoletja ob prenehanju lakote in izboljšanju zdravstvenih razmer še neprestano naraščalo. Kmet, posebej na Primorskem ni mogel živeti brez dodatnega zaslužka. Zato se je, kot pravi Miroslav Pahor, z enim očesom oziral v gozd, z drugim pa v Trst, ki je bil nenasiten kupec vsega, kar mu je lahko ponudil.[34]

Razvoj prebivalstva ob pozitivnih naravnih gibanjih, v Senožečah pa konec 18. in v prvi polovici 19. stol. tudi selitvenih, gotovo kaže na gospodarsko, predvsem pa demografsko prosperiteto, ki se ne bi mogla predolgo nadaljevati. Ob gospodarskem prelomu sredi 19. stoletja ne moremo več govoriti o dejanskem prirastku. Poslabšanje položaja kajžarjev po zemljiški odvezi in propadanje domače obrti, na Senožeškem predvsem prevozništva in spremljajočih neagrarnih dejavnosti, je ob dograditvi južne železnice povzročil v petdesetih letih absoluten padec prebivalstva. Delno je ta padec prav gotovo tudi posledica hude epidemije kolere pri nas leta 1855. Senožeče so bile tej ujmi še posebej izpostavljene. Bolezen se je na Kranjsko širila iz Italije preko Trsta in Reke. Samo do srede julija je pribežalo iz Trsta na Kranjsko 25.000 beguncev (Novice). V sodnem okraju Senožeče, ki je poleg šestih vasi domače zajemal še 21 vasi vremske in hrenoviške fare, je od 7963 prebivalcev zbolelo 1065, umrlo pa 328 ljudi. Poleg tega je po istih virih v senožeškem okraju umrlo tudi 24 delavcev, ki so gradili železnico in en vojak, skupaj torej 353 umrlih.[35] Podatek govori o več kot štirih odstotkih prebivalcev, umrlih zaradi bolezni. V mrliški knjigi župnije v Senožečah je v tem letu vpisanih 123 umrlih, ker pa nimamo podatka o številu prebivalcev iz teh let, ne moremo izračunati smrtnostnega odstotka še posebej za Senožeče. V tem desetletju je v celi fari umrlo povprečno 62,6 ljudi na leto, če pa izvzamemo izjemno leto 1855, pade ta povpreček na 55,9 umrlih letno. To bi pomenilo od 60 do 70 ljudi umrlih zaradi kolere, kar je nedvomno višji odstotek od tistega za ves sodni okraj.

V drugi polovici 19. stoletja imamo zanesljive podatke o številu prebivalcev šele iz uradnih štetij od leta 1869 naprej, za vsakih deset let.[36]

Leto	1869	1880	1890	1900	1910	Indeks na leto 1869
Senožeče	943	953	820	820	753	80
Dolenja vas	358	336	298	306	297	83
Gabrče	148	148	117	96	91	61
Laže	230	209	196	168	187	81
Potoče	115	108	92	81	84	73
Senadole	160	163	162	157	163	102
Skupaj	2024	1979	1760	1702	1625	80

Število prebivalcev v drugi polovici stoletja drastično pada. Pravo sliko o tem padcu si lahko samo predstavljamo, kajti zanesljivih podatkov nam zmanjka že 20 let pred njegovimi vzroki. Na podlagi števil iz leta 1831 (Senožeče 1118, fara 2122) bi si lahko s takim tempom rasti, kot je veljal do tedaj, v petdesetih letih zamislili vsaj nekaj čez 2200 prebivalcev v celi fari in okrog 1200 v Senožečah kot specifično občutljivem in izpostavljenem kraju. Večji vpliv na senožeški demografski razvoj lahko pripišemo zemljiški odvezi, verjetno pa je nanj še bolj vplivalo leto 1857 z dograditvijo južne železnice in močno okrnitvijo lokalnih gospodarskih dejavnosti. Toliko bolj pride ob taki sliki do izraza razlika, ki jo kažejo že podatki za leto 1869 in se proti dvajsetemu stoletju še vztrajno veča.

Obdobje brez zanesljivih podaktov od leta 1831 do 1869 je črtkano in ne pomeni realnega padanja ali naraščanja, temveč le povezuje sliko. Kot je razvidno iz grafikona, število prebivalcev v Senožečah precej hitreje raste oziroma pada kot v manjših, okoliških vaseh, kar je glede na velikost in položaj vasi tudi povsem razumljivo. Manj razumljiva je neobčutljivost demografske krize cele druge polovice stoletja v Senadolah, čeprav je od leta 1831 vseeno rahlo padlo. Prav táko izostajanje od demografskih gibanj v ostalih vaseh lahko vidimo pri Senadolah v dvajsetih letih, ko navkljub ostalim število celo pade.

Za obdobja, ko nam ni znano število prebivalcev, žal ne moremo računati selitvenega in dejanskega prirastka, temveč le naravnega po rojstnih in mrliških knjigah. Ker smo

GRAFIKON
ŠTEVILČNEGA GIBANJA PREBIVALSTVA
PO VASEH 1810—1910

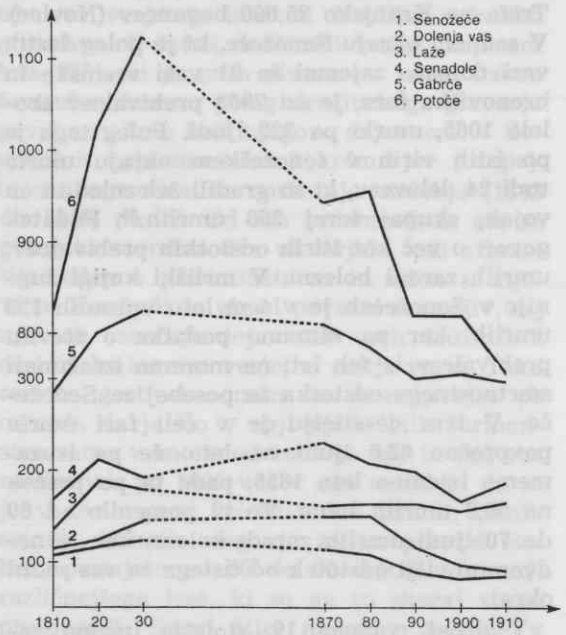

prej postavili pod vprašaj podatek o prebivalstvu za leto 1821, ostaja pod njim tudi zdaj in z njim vsi prirastki, ki se nanj navezujejo.

Ob primerjavi z ostalim ozemljem današnje SR Slovenije ugotovimo, da se v letih 1780—1818 naravni prirastek na Senožeškem močno razlikuje od povprečnega slovenskega, saj je slednji celo negativen.[37] V obdobju 1818—1846 ta razlika izgine in se senožeški naravni prirastek, tako kot slovenski, giblje okrog + 8 ‰. Zato pa pozitivno presega slovenskega dejanski, ki velja na Senožeškem za obdobje 1810—1830 kar + 14 promile, medtem ko je slovenski za dobo 1818—1846 + 8,7 promile. To pomeni za Senožeče sorazmerno visok pozitivni selitveni prirastek, ki ga je mogoče od srede 18. stol. dalje utemeljevati s hitro rastjo Trsta, njegovega pomena in seveda prometa z njim, kar prinaša prosperiteto tudi njegovim komunikacijam.

Slika se v drugi polovici stoletja povsem obrne. Za slovensko ozemlje imamo v obdobju 1870—1910 naravni prirastek + 8,37 promile, na Senožeškem pa le + 2,37 promile. Kot bi ljudi poleg ekonomske zajela tudi moralna kriza. Jasno je občutiti demografsko staranje vasi, z odseljevanjem predvsem mlajših namreč pada rodnost in raste smrtnost. Dejanski prirastek za isto obdobje na ozemlju današnje Slovenije ostaja pozitiven (+ 3,82 promile), medtem ko na Senožeškem pade na okrog — 5 promile. Od leta 1869 naprej se je največ ljudi odselilo v osemdesetih letih, v naslednjem desetletju beg ljudi rahlo pojenja, vendar mogoče le zato, ker so v teh letih, po naravnem prirastku sodeč, vasi demografsko najstarejše. S prvim desetletjem novega stoletja se starostna struktura, kot kaže, bistveno popravi, vendar se spet razmahne odseljevanje.

Propadanje je prav tako občutno tudi v gospodarskih dejavnostih. Od šestintrideset krčmarjev, ki smo jih na Senožeškem našteli sredi stoletja, jih leta 1909 zasledimo le še 19. Celotno število se je torej skrčilo skoraj na polovico. To je posledica skoraj popolne prekinitve potniškega prometa in

ŠTEVILO PREBIVALSTVA IN NJEGOVA GIBANJA V FARI SENOŽEČE ČEZ 19. STOL.

Čas	Število prebivalcev	Naravni prirastki			Prirastki (absolutno)	
		realni	‰	absolutni	selitveni	dejanski
1785—1790		+ 11,5		+ 69		
1791—1800		16,1		161		
1801—1810		17,5		175		
1810	1652					
1811—1820		12,6	7,66	126	235 ?	361 ?
1821	2013 ?					
1821—1830		25,1	12,46 ?	251	— 142 ?	109 ?
1831	2122					
1831—1840		18,1	8,53	181		
1841—1850		20,1		201		
1851—1860		13,9		139		
1861—1869		5,1		51		
1869	2024					
1870—1880		3,9	1,93	43	— 88	— 45
1880	1979					
1881—1890		3,8	1,92	38	— 257	— 219
1890	1760					
1891—1900		1,6	0,90	16	— 74	— 58
1900	1702					
1901—1910		8,1	4,75	81	— 158	— 77
1910	1625					

počasne, vendar polstoletne krize prevozništva. Vloga furmanov in furmanstva se je po izgradnji železnice zmanjšala, a so domači furmani po tem šoku še vedno našli dovolj dela. Ostalo je še toliko tovora, ki ga železnice niso mogle prevzeti, da so ostali še dolgo nenadomestljivi. Prevoz jamborov je npr. ostal v njihovi domeni do konca. Potem, ko je bilo furmanstvo že daleč v zatonu, v zadnjih desetletjih Avstro-ogrske, je bilo v Senožečah še 12 stalnih furmanov, v Dolenji vasi in Lažah po 6, v Potočah in Gabrčah po 4 in v Senadolah 5, skupno 37.[38]

Delež prebivalstva, ki se v družinskih knjigah označuje kot agricola (kmet z najmanj eno osmino hube), je bil v tridesetih letih, torej v času pozitivnih gibanj, v Senožečah 47 %, najemnih delavcev (mercenarius) 13 %. V naslednjem desetletju ostaja delež kmetov bisveno nespremenjen 48 %, število delavcev pa naraste na 18 %. V ostalih vaseh je po pričakovanju delež kmetov mnogo višji 75 % in manj delavcev 5 %. V petdesetih letih že občutimo padec kmečkega prebivalstva v Senožečah na 43 % in porast proletariata preko 21 %. V desetletju 1862 do 1872 pade delež kmetov že na 38 %, prav tako pa tudi delež delavcev spet na 13 %, medtem ko se v ostalih vaseh delež kmetov ne spreminja, se število mezdnih delavcev skrči na 3 %. Kot je lepo vidna proletarizacija prebivalstva po zemljiški odvezi, tako očitno se začne množično izseljevanje revnejših slojev po odprtju južne železnice.

Zanimiva je primerjava katastralnega stanja med leti 1823 in 1900. V katastrski občini Senožeče, ki sicer obsega 2400 ha, je bilo leta 1823 98 ha (4 %) njiv, 892 ha (37,1 %) travnikov in 1084 ha (45,1 %) gozda.[39] Leta 1900 pa imamo le še 82 ha (3,4 %) njiv, 902 ha (37,5 %) travnikov in 1092 ha (45,5 %) gozda.[40] Porast površin gozda in travnikov na račun njiv pomeni v sedemdesetih letih razvoja seveda zapuščanje zemlje. Ob predpostavki, da je bil ta razvoj do srede stoletja pozitiven, se stopnja propadanja v drugi polovici stoletja še poveča. Razliko v zdravstvenih razmerah konec 18. in konec 19. stoletja lahko poskusimo prikazati s starostno strukturo umrlih, kot nam jo razkrivajo mrliške knjige.

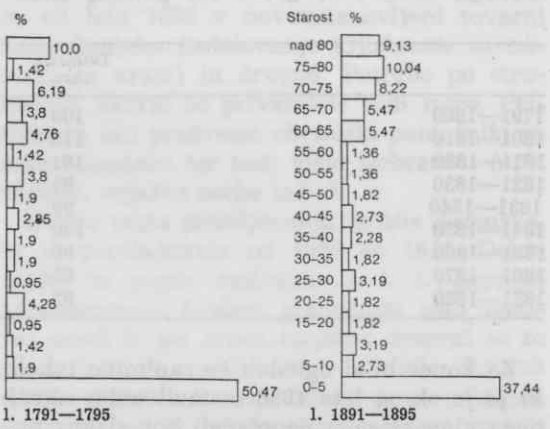

Smrtnost otrok do petega leta starosti se je v sto letih precej zmanjšala. Temu so gotovo vzrok boljše zdravstvene in higienske razmere. Stolpec iz 18. stol. je bolj valovit, kar je posledica pogostih epidemij in lakote. Od leta 1785 imamo do leta 1817 kar sedem izjemnih smrtnostnih letin, in sicer v letih 1788, 1796, ko je variola pobrala 49 otrok do osmega leta starosti, leta 1801, 1811, 1813 in 1814, ter leto lakote 1817. Od tu dalje je vidnejše število smrti le še v letih 1827, 1836, 1849 in 1855.

Dober vpogled v način življenja, predvsem družinskega, nam dajejo poročne knjige. Priznati moramo, da bistvene razlike v starosti ženinov in nevest z današnjimi navadami ni. Velika večina ljudi je vstopala v zakon med dvajsetim in tridesetim letom. Pri moških je zgornja starostna meja za kakšno leto potegnjena čez trideseto, ker so praviloma starejši od svojih družic. Te ugotovitve veljajo nekoliko bolj za konec 18. kot za konec 19. stol. V desetletju 1874 do 1883 prihaja do večjih starostnih razlik med zakoncema in so te tudi pogostejše, kot slabih sto let prej.

	Starejši mož		Starejša žena		%	Vseh skupaj
	10 in več let razlike			10 in več let razlike		
1785—1794	12	83	17	2	17	114
1874—1883	28	69	24	1	20	122

ekstremi:	M	Ž		1874—1883	M	Ž
1785—1794	26	13			31	15
	28	40			23	38
	21	32			53	24

Po poročnih knjigah lahko do določene mere ugotavljamo tudi neke vrste ljudsko mobilnost, mogoče odprtost neke skupnosti kot celote in ljudi kot posameznikov. S tega zornega kota nas, glede na položaj Senožeč, poroke s tujci nekoliko razočarajo. Upoštevati pa moramo, da tu niso vštete ženitve fantov zunaj domače fare, kajti poročni obred se po navadi opravlja v nevestini domači cerkvi.

	Domača fara	%	Sosednje fare	Daleč
1791—1800	109	78	31	—
1801—1810	118	82	23	3
1811—1820	101	72	35	4
1821—1830	81	74	28	1
1831—1840	99	73	35	1
1841—1850	130	78	36	—
1851—1860	86	78	22	2
1861—1870	65	68	27	3
1871—1880	85	77	23	2

Za konec bi si ogledali še zanimivo tabelo, ki jo je okrog leta 1890 sestavil notar okrajnega glavarstva v Senožečah kot »Izkaz pričujočega domačega in tujega, ter nepričujočega prebivalstva in pa domačih koristnih živali v sledečih krajih«, žal le v Dolenji vasi, Lažah, Senadolah in Potočah, torej brez Senožeč in Gabrč. Razen v najmanjši vasi, Potočah, povsod močno prevladujejo moški. Razmerje je 397 : 351 v njihovo korist. Po stanu med samskimi prav tako močno prevladujejo moški (252 : 198). Poročenih je 124 parov, med vdovelimi pa imamo 23 moških in 30 žensk. 11 % od vseh je neprisotnega prebivalstva. Pismenih je le 43 % ljudi, 7 % jih zna samo brati, 50 % je povsem nepismenih. Pri pismenih in nepismenih rahlo prevladujejo moški (nepismenih 57 %), tistih, ki le berejo, pa je precej več žensk.

Leta 1900 je živelo v senožeški fari dobrih 1700 ljudi, skoraj samih Slovencev in katoličanov. Poleg teh je bilo še pet Judov, en protestant in eden neke druge vere. Razen Slovencev je bilo tudi 17 Nemcev in dva neznane narodnosti, najverjetneje pa Italijana.[41]

OPOMBE

1. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain. — *2.* F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev V. 277; M. Mikuž, Topografija stiške zemlje. — *3.* F. Gestrin, Trgovina primorskih mest z zaledjem od 13. do konca 16. stol., str. 201; M. Kos, Urbarji slovenskega Primorja II. str. 51. — *4.* Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev II. str. 120. — *5.* Postojinsko okrajno glavarstvo, Postojina 1889, str. 116. — *6.* F. Kos, Iz zgodovine devinskih gospodov, str. 99, RZDHV 1923. — *7.* F. Kos, Iz zgodovine..., B. Benussi, Nel medio evo, stran 362. Atti e memorie XI., Parenzo 1895. — *8.* Postojinsko okrajno glavarstvo; Župnijska kronika, Senožeče 1856. — *9.* Župnijska kronika, Senožeče 1920. — *10.* M. Kos, Urbarji slovenskega Primorja II. — *11.* F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929. — *12.* glej opombo 10. — *13.* P. Rossetti, Corografia di Trieste, suo territorio e diocesi, scritta nell'anno 1694, Archeografo Triestino NS III. — *14.* ASRS F I. 64, XXXVII./4. — *15.* M. Kos, Urbarji slovenskega Primorja II., Postojinsko okrajno glav., D. Gruber, Povijest Istre, Zagreb 1924. — *16.* Postojinsko okrajno glavarstvo, V. Steska, O Lambergih, Carniola NV 6 1915. — *17.* L. Foscan, E. Vecchiet, I castelli del Carso medioevale F 3 Trieste 1985. — *18.* L. Rusconi, Un documento marmoreo dei Porcia, Archeografo Triestino vol. XI. S III. Trieste 1924. — *19.* glej opombo 17. — *20.* J. Gruden, Zgodovina slovenskega naroda. — *21.* Postojinsko okrajno glavarstvo. — *22.* Župnijska kronika 1920. — *23.* P. Rossetti, Corografia di Trieste... — *24.* isto. — *25.* Župnijski arhiv Senožeče. — *26.* Status animarum 1810. — *27.* Rojstne in mrliške knjige župnije v Senožečah. — *28.* Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I. Kolonizacija in populacija. — *29.* F. Gestrin, Trgovina primorskih mest..., M. Kos, Urbarji slovenskega Primorja II. — *30.* M. Pahor, Senožeče, slovenska pomorska postojanka, Slovensko morje in zaledje I., Koper 1977. — *31.* Status animarum 1831, 1842, 1850, 1862. — *32.* Chyrurgus v statusih 1831 in 1842, medicus v statusih 1850, 1862. — *33.* ASRS franciscejski kataster A 171 Senožeče. — *34.* M. Pahor, Senožeče... — *35.* O. Janša, Kolera na Kranjskem leta 1855, Kronika XII./1. — *36.* Krajevni leksikon Slovenije I. DZS 1968. — *37.* Ozemlje današnje SR Slovenije 1780—1818 ‰: rojstva 34, smrti 35,6, naravni prirastek — 1,6, dejanski — 1,7, selitveni — 0,1 (GDZS). — *38.* M. Pahor, Senožeče... — *39.* Ausweis über die Benützungsgsart des Bodens für die Gemeinde Senosetsch, Laybach 1823. — *40.* Gemeindelexikon der im Reichsrate vertretenen königreiche und Länder 31. 12. 1900, Wien 1905. — *41.* isto.

IZ ŽIVLJENJA IN DELA KAMNIŠKIH ČEHOV IN MORAVCEV

ZORA TORKAR

S sestavkom o Čehih in Moravcih v Kamniku od leta 1850 do druge svetovne vojne sem poskušala osvetliti še en delček kamniške zgodovine, o kateri še ne vemo veliko, čeprav so bili ravno Čehi in Moravci najpogostejši kamniški priseljenci do druge svetovne vojne.[1]

PRISELJEVANJE

a) Stalno in sezonsko

V celotni predstavitvi moramo razlikovati dva načina priseljevanja: stalno in sezonsko.

Stalno priseljevanje je prevladovalo v obdobju od 1850 do 1900 in pa po prvi svetovni vojni. Vzroke prvega priseljevanja lahko iščemo v razmerah takratnega hitrega gospodarskega razvoja čeških dežel. Industrijska revolucija je doživela svoj vrhunec. Tovarniška proizvodnja je v nekaterih panogah začela pridobivati premoč nad manufakturo in drobnoobrtno proizvodnjo. To je pripeljalo do proizvodne konjunkture, ki se je pokazala tudi v hitri rasti blagovne izmenjave. Razvoj notranje in zunanje trgovine je izsilil leta 1876 v vsej Avstro-Ogrski uvedbo enotnih mer in uteži.

Takšen kapitalistični razcvet seveda ni mogel biti trajen pojav. Kopičenje izdelkov in s tem povezano premajhno povpraševanje je nujno pripeljalo do gospodarske krize. Prva je izbruhnila leta 1873. Povzročila je propad nekaterih nekonkurenčnih industrijskih podjetij, pri drugih pa bistveno zmanjšala proizvodnjo. Kriza je trajala do leta 1879. Že v sredini 80. let se pojavi nov krizni val, ki se je vlekel vse do začetka 90. let. Seveda pa se te krize ne omejujejo le na področje Češke in njene industrije. Naletimo nanje tudi v kmetijskih predelih Moravske in Slovaške. Industrijski razvoj je imel še druge posledice, npr. preseljevanje in zaposlovanje obrtnikov, hišnih delavcev in malih kmetov iz manj razvitih predelov v industrijskih centrih, rudnikih in velepo-sestvih. Krize so povzročile v tej množici delovne moči nezaposlenost in številni med njimi so si poskušali najti zaposlitev v drugih deželah oz. krajih avstrijskega dela monarhije.[2]

Eden takšnih krajev je bil tudi Kamnik. Tu so nastajale nove možnosti za zaposlovanje, npr. od leta 1855 v keramični delavnici Florijana Konška, od leta 1870 v smodnišnici, od leta 1896 v novoustanovljeni tovarni Jana Špaleka (izdelovanje ključavnic in nasadil na vrata) in drugod. Potrebe po strokovnih kadrih so privabljale tudi tujce. Prišleki so bili predvsem obrtniški pomočniki in mali rokodelci ter tudi višje izobraženi (npr. učitelji, vojaške osebe ipd.).[3]

Druga vrsta priseljevanja je bila sezonska, ki je prevladovala od 1900 do 1918. Delno lahko ta pojav razložimo s t. i. pojmom »frentarstva«. Izučeni pomočniki niso namreč ostali le pri enem mojstru, temveč so se izpopolnjevali predvsem v drugih deželah Avstro-Ogrske. S tem delom so si pridobili novo znanje in izkušnje, obenem pa so bili tudi raznašalci novic pred prvo svetovno vojno. Tak »frentar« se je svojega poklica temeljito naučil, saj je nenapisano obrtniško pravilo zahtevalo, da mora vsak mojster sprejeti potujočega pomočnika. Ponuditi mu je moral nekaj mesecev delo in svoje izkušnje. Če pa pomočnika ni mogel sprejeti, mu je moral v skladu z dogovorom podariti denar in hrano.[4] To trditev potrjuje tudi zapisnik izdanih delavskih in poselskih knjižic v letih 1883—1941, kjer naletimo na številne primere obrtniških pomočnikov, ki so se izpopolnjevali pri kamniških mojstrih.[5]

Ostali primeri sodijo v pravo kategorijo sezonskih delavcev. Ti so bili izučeni oz. samo priučeni za določeno delo v tovarni. Tudi ta prihod čeških, moravskih in slovaških delavcev lahko povezujemo s krizami v češkoslovaških deželah med leti 1900 do 1903, ki so zlasti prizadele težko industrijo in gradbeništvo ter med leti 1911 do 1913, ko so bile zaustavljene z mrzlično proizvodnjo orožja.

b) Čas in obseg priseljevanja

Kot smo že v prvem delu omenili, lahko ločimo tri obdobja v priseljevanju Čehov, Moravcev in Slovakov: 1. obdobje je od leta 1850 do 1900. Imamo sicer nekaj primerov priseljevanja že pred letom 1850, npr. obrtniki Halla, Hajek in Watzak, toda večina priseljencev je dobila domovinsko pravico v 80. in 90. letih 19. stoletja.[6] Značilna je obrtniška struktura prišlekov.

Drugo obdobje sega v leta 1900 do 1918, ko je prevladovalo sezonsko priseljevanje, 3. obdobje pa je povezano s časom med prvo in drugo svetovno vojno. Tedaj zasledimo večji dotok češkega kapitala, ki ustvarja v

naših deželah nove tovarne (npr. tekstilna tovarna v Jaršah, tovarna gumbov v Kamniku, mehanična tkalnica Čech & Nemec v Kamniku, tovarna obutve Tomaža Bate v Borovu ipd.). Te tovarne ostajajo odvisne od domače češke industrije, saj jim npr. pošiljajo določene surovine oz. stroje, domač trg pa jim daje dobre možnosti za prodajo teh izdelkov.

Kakšne so bile razmere v drugih področjih glavarstva Kamnik oz. v drugih področjih Slovenije in Jugoslavije? Prve statistične podatke, ki so zaobsegali popis prebivalstva po materinem jeziku, sem dobila šele za leto 1921. Tedaj smo imeli v okrajnem glavarstvu Kamnik 63 Čehoslovakov. Od tega jih je največ v Kamniku (20), kjer so se zaposlovali v različnih vrstah industrije; na drugem mestu so Jarše z močno tekstilno industrijo (9) ter Mengeš z 8 priseljenci (razvito slamnikarstvo, izdelovanje kvasa in piva).[7] Domžale sodijo s tremi Čehoslovaki v nekakšno povprečje.

Na drugačno vlogo kamniškega glavarstva (glede na kvaliteto priseljevanja) pokažejo podatki za ostala slovenska mesta in okrajna glavarstva. Kamnik zavzema šele 7. mesto (deli z Novim mestom).[8] Vodilni položaj na tej lestvici imajo večja mesta, npr. Ljubljana (605) in Maribor (397) ter okrajni glavarstvi Ptuj (585) in Celje (236). Skupno imamo priseljenih 2941 Čehoslovakov.

Na voljo so nam tudi podatki za celotno jugoslovansko ozemlje v letu 1921:

Kraljevina SHS je imela skupno 115.532 Čehoslovakov, od tega jih je živelo v:

Hrvatski, Slavoniji, Međimurju in na otoku Krku z občino Kastav	54.344
Banatu, Bački, Baranji	48.666
BiH	6.377
Sloveniji s Prekmurjem	2.941
Srbiji	2.801
Dalmaciji	363
Črni gori	40[9]

Vzroke za tako gostoto priseljencev v panonskih predelih Jugoslavije lahko iščemo v samih značilnostih pokrajin. Npr. Bačka je imela v začetku 20. stoletja 90 % rodovitne površine. Kmetijstvo je bilo ekstenzivno in zemlja ni obrodila toliko, kot bi lahko. Več kot ena tretjina zemlje je bila skoncentrirana v rokah majhnega števila lastnikov, zato je bilo tu večinsko kmečko delavstvo, ki ni imelo nikakršne lastnine. Gostota prebivalstva je bila zaradi teh pogojev globoko pod optimumom. Delno gospodarski, delno pa tudi politični vzroki so bili tisti, ki so omogočali naseljevanje zlasti Slovakov (Slovaška je imela namreč agrarni značaj in je bila obenem tudi sestavni del Ogrske) v Bačko, Banat, Baranjo, Hrvatsko in Slavonijo.[10]

c) Sestava priseljencev

Sestavo priseljencev lahko razdelimo na več komponent: starostno, spolno, narodnostno. Če si kot prvo razložimo starostno in spolno komponento, lahko ugotovimo naslednje:

Priseljenci v vseh treh obdobjih so bili predvsem samski moški. Le v dobi 1918 do 1940 imamo enakovredno zasedbo obeh spolov. Pri kamniških Čehih in Moravcih najdemo le 8 primerov, ko se je v celoti preselila vsa družina (to pomeni oba zakonca z otroki) oz. 3 primere, kjer je prišlo do češkonemške zveze. Samski priseljenci so se v glavnem poročali z domačinkami (23 primerov), v sedmih primerih pa s Slovenkami iz drugih pokrajin.[11]

Drugačno stanje je bilo pri ženskih priseljenkah. Če so se le-te poročile z domačinom, so obenem pridobile s poroko tudi domovinsko pravico. Lahko pa si domovinsko pravico izgubil brez odselitve iz domačega kraja, npr. s poroko domačinke s tujcem (tudi njuni otroci so podedovali domovinsko pravico po očetu). V Kamniku se je 6 priseljenk poročilo s Kamničani in 4 z drugimi Slovenci.[11]

Starostna sestava priseljencev v letih 1850 do 1900 in 1918 do 1940 je nekoliko starejša. Prevladujejo prišleki med 25. in 45. letom, medtem ko so v obdobju 1900 do 1918 številnejši mlajši ljudje. Veliko je osemnajstin devetnajstletnikov, ki so se kot pomočniki izpopolnjevali v tovarnah in pri obrtnikih. Sledijo priseljenci med 20. in 30. letom.[11]

Narodnostno sestavo bomo lažje razumeli, če si najprej razložimo razmere v čeških, moravskih in slovaških deželah. Češka je spadala med industrijsko najbolj razvita področja habsburške monarhije, Slovaška in Moravska pa sta še naprej ohranjali agrarni značaj. Hitro napredujoča industrializacija Češke v drugi polovici 19. stoletja je te razlike še povečevala. Obenem pa so se s takim razvojem tudi močno zaostrila družbena nasprotja. Nezaposlenost, ki je postala v kriznih časih kroničen pojav, je spremljalo še naglo naraščanje prebivalstva, zlasti v čeških deželah (npr. od srede 19. stoletja do začetka 20. stoletja se je število prebivalstva povečalo za 3,5 milijona). Češka industrija kljub velikemu razcvetu ni mogla zaposliti vseh mladih ljudi. In ti so si poskušali najti za-

poslitev drugod. Medtem ko je za Češko in delno Moravsko značilno izseljevanje v druge evropske dežele, pa je na Slovaškem prevladovalo izseljevanje čez morje. V četrt stoletja (od leta 1890 do 1914) se je izselilo v ZDA nad pol milijona Slovakov.[12] Tudi Kamnik v tem pogledu ni odstopal, saj je več kot dve tretjini priseljencev češkega rodu, približno ena tretjina pa je prihajala iz Moravske.[11]

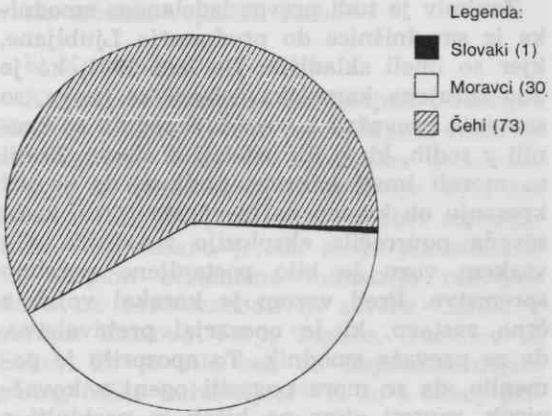

GOSPODARSKE DEJAVNOSTI

Glavni vzrok priseljevanja je bilo torej delo oz. zaslužek. Zato si oglejmo, katere so bile tiste gospodarske panoge, ki so najbolj zaposlovale češke in moravske delavce v prvih dveh obdobjih:

a) Kemična industrija

Začetki segajo v čas nastanka tovarne smodnika v Kamniku. Do 18. stoletja se je črni smodnik uporabljal le pri strelnem orožju, kasneje pa tudi za rudarske potrebe. Zato so imele nekatere industrijsko razvite dežele številne tovarne smodnika (npr. Češka).

V času prodiranja avstrijske armade leta 1849 v mesto Mantovo (v Lombardiji) je bila zaplenjena tamkajšnja tovarna smodnika. Demontirane stroje so prepeljali v Kamnik, kjer je avstrijski državni erar odkupil stare Andreolijeve fužine in jih preuredil v tovarno smodnika. Obrat je začel z delom sredi 1852. leta. Kamničani so tej novi tovarni rekli »praharna«, prav tako tudi izdelkom »prah«.

Avstrijska vojna oblast je izbrala Kamnik, ker je tu našla že obstoječo industrijsko zgradbe v poljubni oddaljenosti pa tudi, ker je menila, da je to mesto zemljepisno središče na poti med Dunajem in Lombardijo.

Karol Neřima, oficial 2. razreda v državni smodnišnici v Kamniku. Slikan okoli leta 1911. Fotografijo hranita Ivanka in Majda Neřima, Rozmanova 7, Kamnik

Kamničani oz. nasploh civilno prebivalstvo ni imelo dostopa v tovarno. V njej so delali le vojaki (specializiran vojaški vod za izdelavo smodnika). Tudi obrtniki, kolikor jih je tovarna potrebovala za lastne namene, so bili vojaki na odsluženju vojaškega roka. Le-ti so po končanem služenju odšli. Po narodnostnem izvoru so bili vojaki večinoma Čehi, deloma pa tudi Moravci in Madžari. Vojaška uprava je kmalu uvidela, da s stalno menjavo delavcev delu v tovarni precej škoduje. Zato se je leta 1870 odločila, da sprejme v tovarno civilno prebivalstvo iz Kamnika in okolice, ki bo tu stalno zaposleno. Obenem pa so ponudili delo tudi zadnji skupini vojaških delavcev, češkim mobilizirancem, ki jih je pripeljal v Kamnik major Wenzel Holeček.[13] Del je to ponudbo sprejel, predvsem obrtniki (npr. Zika, Ficker, Neřima, Kučera, Richter, Panek, Filetz ipd.).[11] Ti so nato učili nove delavce in jih uvajali v delo, uprava pa jih je povišala v preddelavce in mojstre.

V prvem obdobju tovarniškega obratovanja (do leta 1912) je bilo zaposlenih okoli

80 delavcev. Delavci so dnevno izdelali komaj 300 kg smodnika. Delali so samo pri dnevni svetlobi. Vrstni red izdelave smodnika je bil tak kot danes. Imeli so ogljarno, mešalnico, sejalnico, zrnilnico in sušilnico. Smodnik so sušili na soncu, toda le kot polizdelek in v primeru, če je vseboval preveč vlage. Leta 1912 je bila zgrajena vodna električna centrala, ki je zamenjala vodni pogon.

V času prve svetovne vojne je bila tovarna že v začetku 1915. leta preseljena v Trofaje pri Leobnu. Prestavljeni so bili vsi stroji za predelavo smodnika. V Kamniku je ostalo le nekaj stražarjev in vratarjev, delavci pa so se v tem obdobju skupinsko preselili v novi kraj. Upravno poslopje je bilo spremenjeno v bolnišnico. Ko se je po porazu Italije pri Kobaridu fronta premaknila s Soče na Piavo, so stroje in delavce vrnili. Pripeljali so nove stroje iz Donawitza, stari so večinoma ostali v Avstriji.

Leta 1918 je smodnišnico prevzel Slovenski narodni odbor v Kamniku. Srbski vojaki, bivši avstrijski ujetniki, pa so postali stražarji.

Zaradi specifičnosti proizvodnje in vojnega značaja podjetja je veljal v smodnišnici poseben red notranje in zunanje varnosti. Za zagotovitev varnosti in reda so bile postavljene stalne straže, ki so nenehno krožile: podnevi ob zunanji strani zidu, ponoči ob notranji. Prva leta po ustanovitvi so stražili madžarski vojaki, nato pa so jih (zaradi nesreče in malomarnosti pri delu) zamenjali Čehi. Leta 1870 so te vojaške stražarje in vratarje zamenjali domačini. Stražar je opravljal službo 6 ur: 3 ure je sedel v stražarnici ob srednjih vratih, v preostalih treh urah pa je obšel tovarno. Bili so oboroženi s sulicami, leta 1914 so dobili revolverje. Nosili so usnjene kape s ščitnikom in napisom »Wache« ter civilno obleko.

Delavci so imeli na delovnem mestu posebno delovno obleko in obutev z nenakovanimi podplati. Pravi ponos vsakega delavca je bila kapa z napisom »K. u. K. Pulverfabrik-Stein«. S to obleko so hodili tudi domov. Vendar so to kmalu prepovedali. Neki delavec se je namreč ob domačem ognjišču vžgal, saj je imel obleko polno smodnikovega prahu. Ravno tako so prepovedali tudi nošnjo vžigalnih snovi, železnih predmetov in nepredpisanega orodja.

Delavska garderoba se je hranila sredi tovarne. Pred začetkom dela so se vsi delavci razvrstili pred upravo (pozneje pri ribniku ali »bajarju«), kjer je potekal glavni pregled ob navzočnosti preddelavcev in mojstra. Vsak preddelavec je pregledal svojo skupino in o tem poročal mojstru, le-ta pa dežurnemu mojstru tovarne. Prav tako so preddelavci opravljali kontrolo tudi pred začetkom dela v delavnicah (predvsem na strojih). Pogosto je posebna kontrola obiskovala delavnice in preiskovala delavce, včasih tudi mojstre. Vsak delavec se je lahko zadrževal med delovnim časom samo na področju svojega delovnega mesta. Odmor za malico je trajal 1 uro. Tedaj so smeli delavci zapustiti tudi tovarno.[13]

Zanimiv je tudi prevoz izdelanega smodnika iz smodnišnice do predmestja Ljubljane, kjer so imeli skladišče. Do leta 1891, ko je bila zgrajena kamniška železniška proga, so smodnik prevažali z vozovi. Smodnik so hranili v sodih, ki so jih izdelali iz slame. Konji so morali imeti bakrene podkve, da se pri kresanju ob kamen ne bi vžgala iskra, ki bi seveda povzročila eksplozijo smodnika. Ob vsakem vozu je bilo postavljeno posebno spremstvo. Pred vozom je korakal vojak s črno zastavo, ki je opozarjal prebivalstvo, da se prevaža smodnik. To opozorilo je pomenilo, da se mora pogasiti ogenj v kovačnicah, zapreti okna po hišah in prekiniti s kajenjem na cesti. Voz so spremljali štirje vojaki, dva z leve in dva z desne strani. Takšni sprevodi so si sledili na štirinajst dni. Z izgradnjo železnice so smodnik prevažali s posebnimi vagoni, ki so bili na obeh straneh opremljeni s črnimi zastavicami in črko »P«, ki je označevala tovor.[14]

Smodnišnica je bila vedno zelo režimska. V avstrijskem obdobju cesarska, v kraljevini Jugoslaviji kraljevska. Ker pa Slovenci v prvem obdobju nismo imeli številčno razvite lastne inteligence, so nas na vodilnih mestih zamenjavali tujci. Tako je bilo tudi v upravi smodnišnice. Večino upraviteljske inteligence so predstavljali Nemci, tehnične pa Čehi.[15]

Prvi upravnik smodnišnice je bil polkovnik Achacius, njemu so sledili polkovnik Aleksin, Schwab, Holeček, Günter in Dolaček. Žal ni veliko podatkov o njihovem delovanju. Znano je le, da je v času Holečkove uprave prišlo do vpeljave civilnega delavstva (Holeček je umrl leta 1908 v Kamniku s tukajšnjo domovinsko pravico).[11] Bolj odmevno pa je bilo upravljanje tovarne pod vodstvom Dolačka. Leta 1909 je samovoljno podaljšal delovni čas za 1 uro, tako da se je delovni dan začel že ob 6. uri zjutraj. Zaradi te samovolje so se delavci 1. maja 1909 uprli. Upor sta organizirala delavca Rogelj in Ivan Mächtig. O uporu je bil obveščen tudi poslanec Krek in ta je pri ministru na Dunaju

dosegel, da so delavci dobili denarno povračilo. Plačati je moral sam Dolaček. Po tem dogodku so ga upokojili. Naslednji upravniki so bili spet nemškega rodu: major Gajer, podpolkovnik Jekel, Rösner (pod njegovo upravo je bila tovarna preseljena v Trofaje). Po vrnitvi strojev in delavcev je mesto upravnika prvič dobil Slovenec, generalmajor Černe. Nasledil ga je polkovnik Semerak, ki je v Kamniku tudi dočakal konec prve svetovne vojne. V novi državi je mesto zavzel slovenski major Vidmar, za njim pa vrsta srbskih vojaških oseb.[13]

b) Keramična industrija

Kamniški okrajni predstojnik Florijan Konšek je leta 1855 s precejšnjimi denarnimi težavami ustanovil keramično delavnico. V njej je delalo okoli 30 delavcev. Prvi delavci so bili izurjeni in za to obrt usposobljeni Čehi (znano je, da se je porcelanasta in nasploh keramična industrija razvijala zlasti na severozahodu in severu Češke, v okrajih Karlové Vary, Teplice, Duchnov in Loket. To je bila ena od najkvalitetnejših panog češke industrije).[16] Ti so s seboj prinesli vse znanje in izkušnje slovite češke porcelanaste in keramične industrije.

Zato kamniška keramika ni bila robato, kmečko lončarstvo, ampak fin in lep izdelek. Izdelke so delali iz najboljšega materiala, saj so večino surovin uvozili iz Češke. Poleg posode za vsakdanjo rabo so izdelovali še najrazličnejše specialne posode. To so bili predvsem v različnih oblikah izdelani krožniki, okrašeni s cvetličnimi motivi. Najbolj znana posebnost češko-kamniških keramikov je bil globok ovalni krožnik za zajca v omaki, na robu in v sredini okrašen z motivi maka in vrtnice.

Izvor kamniških keramičnih izdelkov je bil označen na zunanji strani z začetnicami proizvajalca in nemškim imenom Kamnika: »F. K. Stein«.

Konškovo podjetje je leta 1864 kupil Karl Polley iz Sežane, od njega pa 1875. leta Hiacint Ribana. Vendar ga je ta že tri leta kasneje prodal Blažu Schnablu s Koroškega.

Že v času Konškovega lastništva je deloval v keramični delavnici izredno uspešen upravnik in risar na keramiko, Čeh Oscar Skuta (roj. 1827, umrl leta 1874 v Kamniku).[11] Skuti je uspelo doseči, da so kamniško keramiko spoznali tudi zunaj lokalnih meja. V tej dobi je bila namreč izredno v modi stara dunajska keramika. Da bi razširili proizvodnjo in si utrli pot na večje tržišče, so tudi v Kamniku začeli izdelovati posnetke dunajskih izdelkov. Pri tem so bili tako natančni in kvalitetni, da so lahko konkurirali tudi drugim tovarnam, celo dunajskim. Pridobivali so si kupce v Istri, Furlaniji, Trstu, na Koroškem in Štajerskem.

Pri risanju motivov je Skuta obogatil kamniško keramiko z lastno izvirnostjo. Sestavljal je cvetlične motive, pri katerih je prevladoval rdeč nagelj v raznih oblikah.

Leto 1911 je očetovo podjetje prevzel Rudolf Schnabl. Na Češkem je dokončal keramično šolo in tam opravljal nekajletno prakso.[17] Toda zaradi uvoza češkib porcelanastih izdelkov je moral proizvodnjo praktičnega posodja krčiti in delo preusmeriti v okrasno keramiko (npr. v izdelavo majolik).[18]

c) Železarska industrija

Tudi v železarski industriji je opazen visok odstotek čeških in moravskih delavcev. Kot prvi je bil celo ustanovitelj današnje tovarne Titan Čeh Jan Špalek. Na letnem dopustu, ki ga je Špalek preživljal v Kamniku, se mu je močno priljubila delavnica Franca Bučarja na Perovem. Bučar je zaradi konkurence sosednjega mlina svoj mlin najprej preusmeril v proizvodnjo zemeljskih barv in mletje čistilnega praška, nato pa v izdelavo čevljarskih potrebščin. Vendar je delavnica kljub vsem poizkusom slabo napredovala in Bučar jo je nameraval prodati. Špalek se je medtem poročil z bogato Dunajčanko Margaretho Folrath in z ženinim denarjem kupil 30. aprila 1896 Bučarjevo delavnico.[19] Enak denar je vložil tudi v povečanje in moderniziranje obrata. Opustil je izdelovanje praška in čevljarskih potrebščin in se preusmeril v kovinarski obrat. Proizvodnja je tedaj zajemala stavbne ključavnice, za katere so dele izdelovali strojno in dolga križna nasadila, ki so jih delali ročno. V obratu je bilo zaposlenih 50 delavcev. Mnogi med njimi so bili češkega izvora, kar nam dokazujejo tudi zapisniki izdanih delavskih in poselskih knjižic med leti 1883 in 1941.[5]

Pred osamosvojitvijo je Špalek služboval v tovarni gradbenega okovja »Arndt«. Ta je začela, skupaj s tovarno Lapp iz Gradca, izvajati ostro konkurenco.[20] Ta nevzdržni konkurenčni boj in istočasni spor z ženo, ki mu je z Dunaja ustavila kreditiranje, sta Špaleka prisilila, da je 9. februarja 1907 prodal tovarno bratoma Fass z Dunaja.[21] Nova lastnika sta razširjala podjetje in zgradila skladišče in stiskalnico za surovine. Pri tem sta zašla v finančne težave in obrat prodala 11. oktobra 1909 dunajski družbi »Kreinische Eisenwarengesellschaft«. Toda

tovarna je še naprej nazadovala in dve leti kasneje prišla v stečaj.[22] 4. maja 1912 se je delo ustavilo in 50 delavcev so preusmerili (med njimi tudi Josipa Broza) v češko mesto Jince Čenkov, kjer je bila velika kovinarska tovarna, ki je izdelovala blagajne in druge podobne izdelke. Toda že na kolodvoru v Čenkovu se je izkazalo, da jih je kamniška tovarna poslala z namenom, da bi stavko zadušili kot stavkokazi. Ker tudi kamniški delavci niso hoteli sodelovati z upravo, je le-ta morala popustiti zahtevam stavkajočih.[23]

V nadaljnji zgodovini tovarne smo imeli še eno obdobje, kjer je bil vpliv češkega kapitala odločujoč. Januarja 1925 je kupila propadajočo tovarno »Osiječka livarnica i tvornica strojeva« (OLT) iz Osijeka, ki pa je bila delniška družba. Večji del delnic OLT je imela Jugobanka, katero je nadzorovala Živnostenska banka na Češkoslovaškem. Tovarna je imela po dolgem času končno nekoliko trdnejšo finančno podlago.[24]

Če pogledamo celotno poklicno strukturo priseljencev, potem nam podatki povedo, da so bili najbolje zastopani v vseh treh obdobjih izučeni ključavničarji (16), priučeni tovarniški delavci (12) in med ženskimi priseljenkami gospodinje (14). Višje izobraženi prišleki so bili v manjšini (npr. imamo 2 uradnika, 1 učitelja, 3 kapelnike, 1 finančnega nadzornika, 4 vojaške osebe ipd.).

Zanimiva je predstavitev zaposlenosti priseljencev po posameznih gospodarskih panogah. Izvemo, da se je največ prišlekov zaposlovalo v industriji in obrti (60), na drugem mestu so zaposlitve v prometu, gostinstvu, trgovini in osebnih uslugah (25). Nekoliko manj je tudi višje izobraženih (15), ki so si poiskali delo kot uradniki, učitelji, kapelniki ipd. Ni pa nobenega primera zaposlitve v kmetijstvu, gozdarstvu ali rudarstvu.[25]

Tretje obdobje priseljevanja je doba med leti 1900 do 1918. Ta čas ima v gospodarskem delovanju določene posebnosti. Takoj po prvi svetovni vojni so bile gospodarske vezi med kraljevino SHS in ČSR zelo razvite, vendar so še tesnejše sodelovanje preprečevali številni vzroki (npr. neuravnane gospodarske razmere v državi SHS; od leta 1928 vse pogostejše zahteve evropskih držav po državni avtarkiji, kar je pomenilo uvajanje številnih visokih carin in deviznih omejitev; negotovost denarne vrednosti v posameznih državah). Posledica vsega tega je bila, da je med leti 1928 in 1934 padla vrednost svetovne trgovine za 2/3. Poleg tega pa je obmejne predele Jugoslavije prizadela tudi uvedba sankcij Zveze narodov proti Italiji leta 1936. Tako krizno stanje je povzročilo povečan interes za gospodarsko sodelovanje z »bratskimi slovanskimi narodi«, zlasti še s Češkoslovaško. ČSR se je tudi zanimala za gospodarsko izmenjavo. V začetku je izvažala izgotovljeno tekstilno blago, sladkor, steklene in porcelanaste izdelke ipd. V 30. letih pa se je začela uvajati drugačna politika: udeležba češkega kapitala. Češki kapital, ki je v celoti znašal 300 milijonov dinarjev oz. 7,5 odstotkov vsega tujega kapitala, se je usmerjal v sladkorno, tekstilno (50 odstotkov), kemično, čevljarsko industrijo ter nadalje v hotelirstvo, strojno in stekleno panogo. Npr. »Jugočeška« in »Ju-

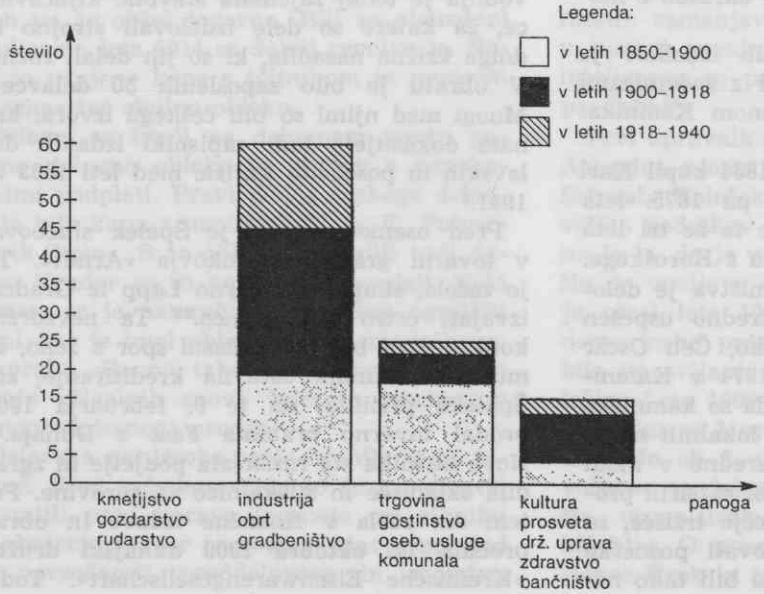

Zaposlenost priseljencev po posameznih gospodarskih panogah

gobruna« — tekstilni tovarni v Kranju, tekstilna tovarna v Mariboru, tovarna čevljev Tomaža Batè v Borovu, steklarska tovarna v Pančevu, tovarna razstrelin v Rušah, strojne tovarne v Osijeku.[26]

Tudi na kamniškem področju so bile razmere podobne. Tudi tu je prišlo do uporabe češkega kapitala. Tak tipičen primer je npr. »Jugopamuk«, mehanična tkalnica v Kamniku, ki je bila protokolirana 23. avgusta 1936 (vpisana že 27. avgusta 1933). Lastnika sta bila dva Čeha, Josef Čech in Jiři Němec. Mesečna proizvodnja te »javne trgovske družbe« je bila 3000 (leta 1936) komadov brisač. Imela sta 11 statev, ki sta jih pripeljala iz ČS, medtem ko sta surovine, tj. bombažno prejo dobivala iz Maribora in Škofje Loke. Leta 1938 sta imela zaposlenih 16 delavcev (od tega je bila 1 oseba v upravi, 1 vajenec in 14 nekvalificiranih pomožnih delavcev). Vsi so bili slovenske narodnosti. Leta 1948 je bil obrat nacionaliziran.[27] Podobno je bilo s tekstilno tovarno v Jaršah, kjer je češki lastnik ravno tako pripeljal s seboj stare češke stroje, ki so jih v Induplati uporabljali še v 50. letih. Medtem ko so v teh dveh primerih uporabljali naše surovine (npr. lan, bombažno prejo), pa so jo drugod uvožali iz ČS. V tovarnah so le tkali. S tem je bila seveda dosežene odvisnost od češke industrije in njene proizvodnje.[28]

Ravno takšno stanje je bilo tudi v drugih gospodarskih panogah. Na primer v izdelovanju gumbov. V Kamniku je to podjetje leta 1932 ustanovil Čeh Nivelt, ki se je kasneje preselil v Domžale. Nasledil ga je Miloš Kramar in leta 1938 Franjo Hrdlička (tudi po rodu Čeh). Industrija gumbov je bila ena od najstarejših čeških industrijskih panog, ki se je začela razvijati v deželi v 60. letih 19. stoletja. Sprva le kot ročno delo po domovih, nato kot strojno po tovarnah. Češka industrija gumbov je bila do prve svetovne vojne predvsem izvozna panoga, ki je zaposlovala dobro kvalificirane delavce.[29]

Kot lahko povzamemo mnenje informatorja, so bili Čehi zelo pridni in delovni lastniki, obenem pa tudi bolj izkoriščevalski v odnosu do delavcev. Npr. tudi plače v čeških tekstilnih tovarnah na Slovenskem so bile nižje od nemških.

»Češka mentaliteta je bila takšna, da so Židje med njimi težko delovali.«[30]

NAČIN ŽIVLJENJA ČEŠKIH IN MEŠANIH DRUŽIN

Način življenja čeških in moravskih priseljencev je tisto, kar najbolj izdaja njihov izvor v novem okolju. Zlasti so opazne značilnosti pri tistih družinah, ki so se v celoti preselile oz. pri tistih mešanih družinah, kjer je bila mati Čehinja ali Moravka.

Katere so bile te posebnosti?

a) vera:

Veroizpoved je bila ena izmed tistih posebnosti, po kateri so se prišleki razlikovali od domačinov. Toda ne vsi. Večina slovaških in moravskih priseljencev je pripadala evangeličanskemu nauku, medtem ko so bili Čehi rimskokatoličani.[31]

Slovaški in moravski evangeličani so bili po veroizpovedi direktni potomci reformacijskih cerkva, Husove in »bratske«. Kasneje pa so svojo vlogo odigrale tudi nemška (luteranska) in druge (npr. kalvinska).[32]

Kako so prišleki opravljali bogoslužje? Možni sta dve razlagi. V prvem in drugem obdobju priseljevanja, ko smo imeli relativno visoko število evangeličanskih družin, so le-te lahko opravljale božjo službo na način, kot ga opisuje Frida Kovač v ekumenskem zborniku: »V času protireformacije ni bilo evangeličanskih Cerkva, zato so bili verniki prisiljen nadomestiti javno božjo službo z domačimi pobožnostmi. Hišni gospodar je prebral odlomek iz Svetega pisma, ga skušal svoji družini razložiti, nato pa je vsa družina skupaj zapela in molila. Od takrat je dobila evangeličanska Cerkev vzdevek »pojoča Cerkev«. Sveto pismo je bila edina literatura in vsak evangeličanski vernik je vsebino moral poznati. To domače bogoslužje se je na Slovenskem ohranilo še vsa stoletja, tudi potem, ko so evangeličani že dobili svoje cerkve. Šele v zadnjih desetletjih in malo pred drugo svetovno vojno je izumrla ta navada domačih božjih služb.«[33]

Drugi način, ki je prevladoval v mešanih češko-slovenskih oz. evangeličansko-katoliških družinah pa je bil ta, da se je posameznik preprosto prilagodil katoliškemu obredu. Po besedah informatorja je njegova mati, ki je bila po verski opredelitvi husitinja, hodila v katoliško cerkev ob vseh cerkvenih praznikih (tudi evangeličani praznujejo božič, veliko noč in druge verske praznike, le posebnih Marijinih praznikov nimajo, čeprav priznavajo Marijo za božjo mater in ji izkazujejo spoštovanje), tudi pokopal jo je katoliški duhovnik.[34]

Tudi cerkvene poroke in krsti novorojenih otrok so bili različno izvedeni. Lahko trdimo, da so bili zakonci, ki so se skupno priselili v Kamnik, poročeni po protestantskem obredu (npr. Novotny—Mazalova, Kobližek—Kodela). Žal pa ne vemo, kako je to potekalo pri mešanih zakonih, verjetno

je prevladoval katoliški obred. Npr. Alojz Čebulj, rimski katolik in Frančiška Krupala, husitinja, sta se poročila leta 1913 v Švici najprej civilno, nato pa še po protestantskem obredu.[35] Tudi krsti otrok so bili izvedeni na katoliški način, to namreč potrjujejo vpisi v krstne knjige župnije Kamnik.[11] Imamo pa nekaj primerov (npr. Kučera, Huttař), kjer so otroci ponovno prestopili v protestantsko vero.

b) jezik in izobraževanje:

Večina priseljencev je v novem kraju ohranila češki, moravski ali slovaški dialekt. Sicer je prišlo do prilagajanja oz. učenja slovenskega jezika, vendar se tudi potem niso mogli rešiti naglasa pri izgovorjavi slovenskih besed.[36]

Navadno so tudi njihovi otroci (npr. pri mešanih zakonih) znali oba jezika, slovenskega in češkega. Vendar težav pri sporazumevanju s sosedi, po besedah informatorja, ni bilo.[37]

V izobraževanju ni bilo razlik. Leta 1869 je država z osnovnošolskim zakonom odvzela osnovno šolo nadzoru duhovščine in uvedla obvezno osemletno šolanje. Zakon je zaostalim deželam, med katere je spadala tudi Kranjska, dovolil, da prilagodijo obveznost svojim posebnim razmeram. Kranjski deželni zbor je sprejel osemletno obveznost le za mestne in trške otroke, za deželo je zadoščala šestletna šola.[38]

Na kamniški osnovni šoli so pouk v celoti prevzeli posvetni učitelji leta 1882.[39] Prvi učitelji so bili Stefančič, Tramte in Ljudevit Stiasny, čigar oče je bil češki priseljenec.[40]

Za dobo 80. let 19. stoletja naletimo na prve podatke o šolanju otrok češko-moravskih priseljencev. Na primer, letno poročilo dvorazredne dekliške ljudske šole »s poldnevnim podukom«, ki poroča o uspehih ob koncu šolskega leta 1883—1884:[41]

Uvrstitev učenk:

IV. oddelek: od 38 učenk sta z odliko končali Suchy Marija, Richter Alojzija;

III. oddelek: od 32 učenk je z odliko končala Neřima Katarina; prav dobri sta bili Detiček Marija, Zika Ivana;

II. oddelek: od 41 učenk je z odliko končala Suchy Neža; s prav dobrim Huttař Genovefa;

I. oddelek: od 63 učenk so šolo izdelale Panek Ivana, Kučera Ivana, Huttař Jožesa.

Znano je, da so Čehi dosegli v začetku 20. stoletja v merilu pismenosti največji uspeh. Na tem področju so bili pred vsemi drugimi slovanskimi narodi kakor tudi pred Nemci v avstrijski državi. Uradna statistika za leto 1908 to potrjuje, saj je bilo med Čehi 93,77 odstotka pismenih, pri Nemcih 91,84 odstotka in pri Slovencih 68,53 odstotka prebivalstva.[42]

c) imena in število otrok:

Naravni prirastek pri čeških in nemških priseljenih družinah je mnogo manjši kot pa pri mešanih češko-slovenskih. Delno je vzrok težak položaj družine, ki je narekoval njeno selitev iz domačega kraja, delno je to značilnost Čehov nasploh. Pri Čehih je bil naravni prirastek ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja v primerjavi z ostalimi slovanskimi narodi najnižji. Toda dosežena je bila višja starost. Po podatkih, ki jih navaja Niederle, je znašal absolutni prirastek v letih 1891—1900 pri Čehih 8,82 odstotka, v Avstriji pa v istem času 9,4 odstotka. Tudi pri Moravcih je bilo razmerje po uradnem štetju drugačno, kot pravi tradicija.[43]

Če to potrdimo še s kamniškimi primeri: v povprečju se je rodilo v čeških oz. moravskih družinah 2,6 otrok, v nemško-čeških 3, v slovensko-čeških celo 4,8 otrok.[44] Pri tem je bila pri slednjih tudi umrljivost mnogo večja. Najpogostejši vzroki so bili: božjast, griža, srčno »otrpnenje«, tetanus in škrlatinka.[45]

Imena priseljencev in njihovih otrok so pogosto češkega izvora oz. veliko je tudi takih imen, ki so prevladujoča v katoliških deželah (npr. Frančišek, Ivan, Jožef, Marija, Anton, Terezija ipd). Po drugi strani obstajajo tudi tipična češka imena, npr. Karol, Pavel, Jaroslav, Ljudmila, Miroslav, Vaclav, Zdenka, Božena, Bedriška.[11]

č) prehrana:

Hrana je bila tudi ena od čeških in moravskih posebnosti. Vpliv domače kuhinje je bil velik predvsem v priseljenih družinah, kjer je bila gospodinja Čehinja ali Moravka. Češke specialitete se niso kuhale le pri prvih priseljencih v preteklem stoletju, temveč so bile žive še dolga desetletja po prvi svetovni vojni.[46] Kot najbolj tipično hrano lahko vzamemo češke cmoke ali »knedle«, ki so nadomeščali kruh. Kuhali so različne vrste: od kruhovih »knedlov« iz kvašenega testa, ki so jih polnili z marmelado iz suhih sliv, do cmokov iz krompirjeve osnove, polnjene s sirom, mesom ali marmelado. Vsekakor so poznali najmanj 8 vrst.

Nasploh je med tednom prevladovala močnata prehrana, le ob koncu tedna so si

Družina Zika, fotografirana leta 1894: oče Jožef Zika, čevljar in glasbenik (roj. 1838), mati Rozalija r. Benkovič (roj. 1845) ter otroci: Marija (roj. 1866), Ivana (roj. 1873), Jožef (roj. 1877), Antonija (roj. 1880), Ivan (roj. 1882), Angela (roj. 1884) in Frančiška (roj. 1886).Fotografijo hrani Francka Zika, Novi trg 6, Kamnik

privoščili meso. V mesu ima vodilno vlogo goskino. Gosi so imeli navadno doma ali pa so jih po prvi svetovni vojni kupovali od Slavoncev. Ti so v dnevih pred veliko nočjo gonili jate gosk in puranov kar po kamniških in okoliških cestah. Prodajali so jih za staro obleko ali denar. Te kupljene gosi so nato domači pitali s svaljki do določene teže. Poleg goskinega mesa so uporabljali tudi gosjo mast kot namaz na kruh.

Seveda ni smelo manjkati pivo, po katerem je Češka zaslovela po svetu. Npr. Jan Ulman, češki kapelnik mestne godbe in občinski pisar, je bil znan po tem, da se je nasitil šele, ko je pojedel eno gosko in popil nekoliko kozarcev piva (v Kamnik prišel 1926. leta).[47]

d) stanovanja in posest:

Reambulančna mapa in seznam lastnikov v franciscejskem katastru za leto 1868 nam povesta, da sta bila med priseljenimi Čehi in Moravci lastnika hiše le Jožef Zika in Franc Hajek. Ta dva sta bila tudi edina lastnika posestev.[48] Vsi ostali so živeli kot najemniki oz. so si hišo pridobili s prižnitvijo. Tudi v kasnejšem obdobju zasledimo številne družine, ki so podnajemniške in ki zelo pogosto menjajo svoja bivališča. Npr., Franc Ficker, krojač iz Moravske ter njegova žena in 4 otroci so stanovali kot podnajemniki v hiši gospodarja Janeza Levičnika, ki je imel tudi sam ženo in 7 otrok. Poleg Fickerjev je imel še eno stranko, Antona Letnarja, delavca, njegovo ženo in 7 otrok.[49] V Statusu mesto — gostači 1815 do 1912 pa že najdemo Franca Fickerja kot gospodarja hiše na Grabnu št. 38.[50]

Čehi oz. Moravci, ki so postali lastniki hiše, so pogosto imeli svoje podnajemnike. Delno so bili to novi češki priseljenci, delno so bili to ljudje iz kamniške okolice ali drugih slovenskih krajev, delno tudi vajenci in pomočniki, ki so jih imeli mojstri na stanovanju (npr. brivec Karl Huttař je imel v hiši Franca Poderžaja, brivskega pomočnika iz Grosuplja, in Jožefa Carlija, brivskega učenca iz Škofje Loke).[51]

V prvem obdobju priseljevanja je tudi smodnišnica poskrbela za svoje delavce in njihove družine. Na tovarniškem področju so zgradili stanovanjsko poslopje, kjer so

oddajali sobe oz. stanovanja. Namenjena so bila tako za samske delavke in delavce, kot za družine. Npr. Karol Neřima in žena Katarina r. Pirc sta stanovala v t. i. »pulfrfabrik 1« do leta 1893. Tega leta sta si kupila lastno hišo na Grabnu št. 14.[52]

Poleg nakupa so si hišo pridobili tudi s poroko. V takih primerih je šlo predvsem za poroke višje izobraženih Čehov in Moravcev (npr. profesor, organist, prokurist) z bogatimi Kamničankami. Tipična primera sta poroka Frančiška Honzaka, inženirja c. kr. nadporočnika v rezervi, in Marijo Orožnovo, hčerko notarja[53] ali poroka med Robertom Koprinskym, profesorjem kr. višje gimnazije, in Angelo Prohinar, lastnico hiše in prejšnje Mollinejeve tovarne.[54]

Ali so bila kakšna posebna naselja oz. deli mesta, kjer so živeli priseljenci? Z dobljenimi podatki, ki pa ne zaobsegajo vseh sem dobila naslednje podatke: na področju Šutne je živelo 14 družin, na Zapricah 1, na Perovem 4, v Mestu 16, v Novem trgu 6, na Grabnu 20 (med temi všteto tudi stanovanjsko poslopje smodnišnice) in v Podgori 1. Prevladujoče mesto imajo priseljenci v predmestju Graben, kar je razumljivo, saj so bili večinoma delavci v tovarni smodnika. Kljub visokemu številu priseljencev v Mestu in Šutni moramo poudariti, da sta to najpogosteje naseljena predela Kamnika. Tu prišleki med seboj niso bili povezani. Medtem ko v Novem trgu, Grabnu in na Perovem (ob današnji tovarni Titan) vidimo večje sklenjene skupine priseljencev. Vzrok je obstoj številnih tovarn v teh delih mesta, npr. na Grabnu tovarna smodnika, na Perovem železarska industrija, v Novem trgu pa bližina in povezanost z že naseljenimi priseljenci (npr. Jožef Zika, ki je bil lastnik dveh hiš v Novem trgu, št. 6 in 29, je stanovanja tudi oddajal).[55]

VLOGA PRISELJENCEV V DRUŽBI

a) politična vloga:

Zanimivo je vprašanje *volilne pravice* priseljencev. Žal imamo o tem samo podatek iz leta 1907. Tedaj smo imeli med priseljenci in njihovimi potomci 26 takih, ki so bili volilni upravičenci za volitve v državni zbor. Skupno smo imeli tedaj 601 volilnega upravičenca v mestu Kamniku.[56]

Porotniki na sodiščih so bili navadno ljudje, ki so bili dokaj imoviti in pošteni ljudje v mestu. Med njimi so tudi tujci, npr. leta 1874 najdemo v »Imeniku za porotnike sposobnih mož v občini« Josefa Suchyja, trgovca in posestnika (plačal je 42 goldinarjev davka).[57] Skupno število kandidatov je bilo 32. Ali pa v listi porotnikov pri ljubljanskem deželnem sodišču v letu 1898 Karla Skalo, trgovca iz Mesta št. 68. Tedaj smo imeli 276 porotnikov, od tega 11 Kamničanov. Status porotnikov je bil precej visok. To so bili hišni lastniki in trgovci obenem, trgovec z lesom in špediter, krčmarji, davčni kontrolor, usnjarski mojster.[58]

Iz političnega življenja priseljencev sta znani samo še dve vesti: prva je o *begunskem shodu* v Kamniku. Vendar o tem, kakšna je bila udeležba in vsebina tega sestanka, ni podatkov. Shod je bil 30. novembra 1919 v gostilni Rode. »Pripravljalni odbor za Narodni svet za zasedeno ozemlje v Ljubljani« je ob tej priložnosti vabil vse »begunce in izseljence vseh stanov in strank iz zasedenega ozemlja, kateri bivajo v kamniškem okraju. Zadeva je važna! Pridite vsi, ker se mora vsaki vpisati. Prinesite seboj tudi izkaze o begunstvu.«[59] Druga novica je kasnejšega datuma, iz *januarja 1938*. Tedaj je umrl češkoslovaški predsednik Masaryk. Kamniški Čehi in njihovi potomci ter mesto Kamnik so se poklonili njegovemu spominu z veliko svečo, ki jo je ponesel v Lane občinski uradnik Jan Ulman. Na sveči je bil napis: Na hrob svèmu tatìčkovi T. G. M. Čehoslovaci Kamnik - Jugoslavija.[60]

b) gospodarska vloga:

O vlogi in pomenu čeških in moravskih priseljencev v obrti, sezonskem delu in kot lastnikov kapitala smo že govorili. Razložimo samo še njihovo mesto v kamniški meščanski korporaciji.

Meščanska korporacija je združevala posestnike, obenem so morali biti tudi dolgoletni meščani Kamnika, ki so bili pripravljeni plačati določeno letno vsoto za članstvo. V zameno pa so dobivali les (drva in hlode) iz gozdov, ki so bili last korporacije. Gozdove je imela večinoma na desnem bregu Kamniške Bistrice, v Stahovici (na mestu današnjega rudnika kalcita) pa so imeli člani žago za svoje potrebe. Drva so potrebovali v gospodinjstvu, medtem ko so les največkrat prodajali.

V »Imeniku volilcev za volitev odbora meščanske korporacije v Kamniku 1890. leta« izvemo, da smo imeli od skupno 166 volilcev tudi 4 priseljence. To so bili posestniki Franc Hajek, Jože Filec, Jože Richter in Jože Zika.[61] Na volitvah odbora leta 1893 se je njihovo število povečalo še za dva, Rziho in Karla Neřima,[62] leta 1903 pristopi posestnik in trgovec Karol Skala.[63] V povojnem obdobju je število zopet upadlo, saj so bili leta

1937 včlanjeni 4 potomci priseljencev.[64] Meščansko korporacijo so ukinili Nemci ob zasedbi mesta.

c) kriminal:

Na tem področju je veljalo pravilo, da so te v primeru, če nisi imel domovinske pravice v tukajšnji občini, izgnali v domovinsko občino. Samo na osnovi desetletnega bivanja v kraju ali s posebno prošnjo je prišlek dobil tudi domovinstvo. Tedaj ga občina ni mogla več izgnati. Isto pravilo je veljalo tudi za tim. »občinske ubožce«. To je sprožilo številne spore, saj se je premnogokrat zgodilo, da je izgnane ubožce njihova domovinska občina poslala nazaj oz., da ni plačevala oskrbnih, prevoznih in zdravniških stroškov občine, kjer je oskrbovanec živel. Tako ravnanje je povzročilo hud odpor oblasti, leta 1936 pa so celo izdali okrožnico, v kateri so ostro obsodili in zahtevali delo po zakonskih predpisih.[65]

Kateri pa so bili tisti kriminalni prekrški, zaradi katerih so te že lahko izgnali? Našla sem štiri primere:

1. Johann Zika, star 26 let, mesarski pomočnik, je bil obsojen januarja 1877 zaradi kraje. Po prestani kazni so ga odgnali v domovinsko občino.

2. Franz Suchy, gostilničar, je utajil davke. Ko so ga pripeljali na sodišče, je ušel. Po izjavi matere, naj bi se zadrževal v okolici Reke, v kraju Denica (oktobra 1870).

3. Josef Wlassak, dninar, je bil izgnan zaradi »pohajanja po deželi« (beračenja). Pred izgonom je bil že osem dni zaprt. Izgnali so ga v rodno vas Roggendorf (decembra 1880).

4. Karel Zejda, izgnan zaradi »postopanja po deželi«. Po poklicu je bil čevljarski pomočnik. Čevljarski ceh v Kamniku je hranil njegovo potovalno knjižico, ki bi jo dobil šele čez osem dni. Zejda se je že pred tem rokom odpravil peš v Ljubljano. Nazaj grede ga je zaustavila policija. Ker ni imel dokumentov, so ga za pet dni zaprli in nato izgnali v domovinsko občino avgusta 1880.[66]

DRUŽABNO IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

a) družabno življenje:

Zbirališče kamniških Čehov in Moravcev je bilo v hotelu Fischer (na mestu današnje sodnije). Hotel je imel v najemu Čeh Jože

Udeleženci »žurfiksa«, fotografirani leta 1902 v gostilni Kenda. Od leve proti desni sedijo: advokat Alojzij Kraut, hotelir Fischer, sodnik Regally, lekarnar Josip Močnik, poštar Martin Novak. Stojijo: lastnik tiskarne Anton Slatnar, učitelj Tramte in Čeh Jan Spalek, lastnik železarske tovarne na Perovem pri Kamniku. Fotografija je last Nika Sadnikarja, Kidričeva 33, Kamnik

Zika.[67] Ob koncu 19. stoletja se je sestajališče premaknilo v Novi trg, kjer je Zika odprl gostilno.

Pomemben delež pri oblikovanju družabnega življenja so imeli »petkovci«. To so bili visoki uradniki, advokati, učitelji, tovarnarji, davkarji, ki so se ob petkih sestajali v gostilnah (do prve svetovne vojne). Njihovo snidenje se je imenovalo »žurfiks«. Med temi pomembnimi kamniškimi osebnostmi so bili tudi priseljeni Čehi, ki so imeli višjo izobrazbo ali vsaj nekaj kapitala (npr. tovarnar, kapelnik godbe, učitelj, višji finančni nadzornik ipd.).

Taki »moški večeri« so bili zelo zabavni. Pogovarjali so se o sodobnih političnih temah, igrali karte, peli in seveda jedli in pili. Po besedah informatorke, gostilničarke, je bil spored naslednji: Najprej so jedli telečjo glavo s hrenom in telečjo juho (ali pa purana, napolnjenega z žemljami in jabolki oz. odojka). O polnoči je sledila kava. Pogovore in zabavo so nadaljevali do jutranjih ur. Tedaj so šli na skupni sprehod. Po sprehodu so se vrnili v gostilno, kjer jih je že čakal golaž, po tem okrepčilu so odšli direktno v službo.[68]

Josip Suchy (rojen 1869) nam razkrije še eno sliko iz družabnega dogajanja, ki je povezano s Čehi oz. Moravci. V spominih opisuje tim. »moritatlerje«:

»Moritatlerji so se nazivali tisti zagoreli in raztrgani sejmski kričači, ki so na pripravnem prostoru, navadno pred okrajnim sodiščem, razobešali veliko platneno tablo, čezinčez poslikano z različnimi prizori, ki so kazali krvav umor in njegove posledice ter kaznujočo roko pravice.

Kolikor se še spominjam, so bili ti potujoči kričači moravskega porekla. Pred tablo je stalo majhno, suhljato človeče, ki je s palico kazaje na sliko, z vidnim naporom pelo: »Hört, ihr Leute mit Entsetzensenn dem grossen Postraubmord, der sich erst neulich hotte zugetrogen in dem Lord Krobotien!« Hraščavi glas starke je privabil dokaj radovednega in radogledega ljudstva. Ob koncu je po 5 krajcarjev delila liste, kjer je bila natanko popisana krvava moritat.«[69]

b) društveno življenje:

Začnimo s pregledom najstarejših društev v 60. letih 19. stoletja, kjer so priseljenci sodelovali.

Narodna čitalnica je ena izmed organizacij, na katero se je oprlo nacionalno gibanje v 60. letih 19. stoletja. Narodne čitalnice, ki so se ukvarjale z raznimi oblikami kulturne dejavnosti, so bila poleg tega tudi središča političnega dogajanja. Organizirali so razne prireditve, igre, recitacije, koncerte, predavanja, s katerimi so budili in utrjevali narodno zavest.

V Kamniku so organizirali čitalnico marca 1868. Za prvega predsednika so izvolili Janeza Debevca, za podpredsednika dr. Valentina Prevca in za tajnika Simona Jenka.[70] Znan je seznam tajnikov, ki so sledili Jenku do leta 1919. Med njimi je tudi učitelj Ljudevit Stiasny. Tudi med knjižničarji kamniške čitalnice tega obdobja sta bila dva potomca češkiih priseljencev, Fran Hajek in Ljudevit Stiasny.[71]

Mnogo pogosteje srečamo Čehe in Moravce na glasbenem področju, saj je bilo splošno znano, da so bili Čehi najboljši glasbeniki.

»Če se bodo otvorile še kakšne tovarne, bodo prišli tujci. Pa se bo našlo dovolj muzikantov.«[72]

V okviru čitalnice sta delovali dve glasbeni skupini: pevski zbor in salonski orkester. Čitalniški pevski zbor, ki je prvič nastopil avgusta 1868 na čitalniških recitacijah, je vodil Josip Filetz (češki priseljenec). Sprva je bilo le 12 pevcev. Nastal je iz moškega pevskega zbora, ki so ga ustanovili že leta 1865 kot samostojno društvo z namenom, da bo gojilo slovenske in nemške ljudske pesmi. Čitalniški pevski zbor je bilo jedro, iz katerega se je leta 1882 razvilo prvo samostojno slovensko pevsko društvo Lira.[73]

Druga glasbena skupina je bil čitalniški salonski orkester, katerega je leta 1899 ustanovil skladatelj Viktor Parma. Bil je kapelnik orkestra do julija 1900, ko je bil službeno premeščen v Črnomelj (po poklicu je bil namreč okrajni komisar). Nasledil ga je Čeh Anton Vaniček (do leta 1903), ki je bil obenem tudi kapelnik mestne godbe. Za njim je postal dirigent orkestra Čeh Jan Špalek (lastnik železarske tovarne na Perovem pri Kamniku).[73] Iz že znanih razlogov je Kamnik zapustil aprila 1907. leta. Po sklepnem koncertu, ki ga je imel Špalek 7. aprila 1907, »se je v dvorani razvila živahna zabava, katero je še pospeševalo lepo petje Lirašev. Starosta Sokola dr. Alojzij Kraut je napil g. Špaleku, kot gostitelju in dramitelju slovanskih idej ter mu zaželel v slovo na njegovi prihodnji poti istih simpatij, katere je užival v Kamniku.«[74]

Do prve svetovne vojne sta bila na tem položaju še Čeh Josip Novotny (tudi kapelnik godbe) in Emil Adamič. Vsi člani so sodelovali brezplačno, koncertne dohodke pa so namenjali za dobrodelne namene.[75]

Godbeno društvo v Kamniku je bilo ustanovljeno 1898. leta. Njegov namen je bil vzdrževati in voditi mestno godbo. Po pravilih društva je morala godba imeti vsak teden vsaj dve vaji, vsako drugo soboto nastopati po mestu, vsako nedeljo pa je bila dolžna prirediti promenadni koncert na Mestnem trgu.[76] Zaradi slabega službovanja so na društveni seji 25. maja 1899 sklenili odpustiti dotedanjega kapelnika in takoj objaviti oglas v časopisih »Laibacher-Zeitung« (v nemškem jeziku), »Narodu« dunajskem listu »Neues Wiener Tagblatt«, češka lista »Národní listy« in »Politik« ter »Neue musikalische Presse.«[77] Na ta oglas se je priglasilo največ Čehov in Moravcev, saj jih je bilo od skupno 25 prosilcev kar 13.[78] Kljub številni izbiri godbeni odbor zopet ni izbral pravega, kajti godba ni imela takšnih uspehov, kot so pričakovali. Leta 1904 so zamenjali tudi novega kapelnika Čeha Antona Vanička, za njegovega naslednika pa so izbrali Arnolda Wlassaka iz Kranja, sicer pa po rodu tudi Čeha.[79] Godba je štela tedaj (leta 1904) 88 članov, od tega so bili poleg kapelnika Wlassaka še trije Čehi: Edvard Hajek, Karol Skala in Jan Špalek.[80] Tudi novo vodstvo ni pripeljalo do uspehov in godba je še naprej nazadovala. Na občnem zboru leta 1906 so celo razpravljali o razpustu društva. Toda odbor ni pustil in je »pozval Kamničane k skupnemu boju.«[81] Januarja 1907 so dobili novega kapelnika Čeha Josipa Novotnyja, dotedanjega dirigenta ljubljanske mestne godbe. Le-ta si je zelo prizadeval za vzgojo novega glasbenega naraščaja, zato je septembra 1907 organiziral godbeno šolo.[82]

V mestni godbi smo imeli še enega češkega kapelnika, Jana Ulmana, ki je prišel v Kamnik 1926. leta. Opravljal je tudi službo občinskega pisarja na odseku za vojne zadeve.[83]

Telovadno društvo Sokol. Ideja Sokola se je razvila leta 1862 v Pragi z ustanovitvijo telovadnega društva. Pred tem so Čehi telovadili skupaj z Nemci v istem telovadnem društvu, toda kasneje so zaradi vsenemškega značaja društva osnovali svoje. Ideološko ga je utemeljil Miroslav Tyrš (1832 do 1884) in mu dal izrazite demokratične in človekoljubne osnove, v narodnostnem pogledu na ljubezen do svojega naroda in sodelovanje z vsemi drugimi slovanskimi narodi. Sokolstvo je v ožjem pomenu le telovadba, v širšem pa vzgoja in izobraževanje.[84]

Prvo sokolsko društvo na Slovenskem je bil »Južni Sokol« v Ljubljani, organiziran leta 1863. V Kamniku je prišlo do ustanovitve dokaj pozno, šele 13. decembra 1904. Na tem ustanovnem sestanku so izbrali društveni odbor, ki so ga sestavljali dr. Alojz Kraut (starosta), podstarosta Jan Špalek (Čeh), načelnik Ivan Pollak, tajnik Blaž Logar, blagajnik Dragotin Bežek, ter odbornika Hinko Sax in Ivan Hudobilnik. Ob ustanovitvi je društvo štelo 64 članov, od teh je bilo 20 telovadcev.

Ob ustanovitvi so se vključevali v delo Sokola vsi sloji prebivalstva. Sčasoma pa se je nekaterim članom zdelo društvo preveč demokratično zaradi tega in so prenehali sodelovati z njim. Vestnik ljubljanske sokolske župe je pozival Kamničane k slogi, ne glede na stanovske razlike. Društvo je namreč vključevalo tudi večje število ključavničarskih delavcev današnje tovarne Titan.

Ko je dunajska delniška družba, ki je bila lastnica tovarne, bankrotirala, je kamniški Sokol izgubil skoraj vse telovadce, kajti tovarna je maja 1912 poslala v češko mesto Jince Čenkov okoli 50 tukajšnjih delavcev.[85]

Članstvo je kljub opisanim okoliščinam postopoma naraščalo od 82 (leta 1906) do 100 v letu 1911, nato pa je število upadlo leta 1913 na 68 članov.[85] Žal nisem dobila podatkov o vlogi priseljencev v drugih dejavnostih Sokola.

Med manjšimi društvi, v katerih so sodelovali priseljenci, je treba omeniti še naslednje:

— leta 1908 ustanovljena »Zadruga gostilničarjev, kavarnarjev, krčmarjev, žganjetočnikov in izkuharjev v Kamniku« (pravila potrjena 27. maja 1908), ki je skrbelo za pospeševanje in utrjevanje tujskega prometa v Kamniku. Med člani so bili češki lastniki gostiln, kavarn, krčem, npr. Franc Suchy, Josip Richter, Jože Zika, Karl Skale. Iz te zadruge se je 15. januarja 1930 ponovno obnovilo t. i. »Tujsko prometno društvo«, ki si je ravno tako prizadevalo krepiti in razvijati tujski promet v Kamniku in okolici. Predsednik je bil Franc Vovšek, okrajni načelnik v Kamniku, tajnik pa trgovec Alfonz Skala (potomec priseljenca).[87]

— deželno predsedstvo v Ljubljani je 8. februarja 1904 odobrilo pravila »Cecilijinega društva mestne župnije«. Društvo je sestavljalo 24 rednih članov in 40 dobrotnikov. Predsednik je bil kanonik Lovrenčič, podpredsednik organist Josip Heybal (Čeh). Drugih odbornikov društvo ni imelo.[88]

— Kamniško planinsko društvo je bilo ustanovljeno kot podružnica Slovenskega planinskega društva, 19. julija 1893[89] (27. junija 1897 je bila ustanovljena tudi Češka podružnica SPD v Pragi).[90] V njem je bil zelo dejaven član Ljudevit Stiasny, ki je bil tudi

eden izmed najstarejših članov planinske organizacije.[91] Nasploh je značilno, da imajo za razvoj slovenskega planinstva največ zaslug ravno Čehi, predvsem v Kamniških oz. Savinjskih Alpah in na Jezerskem. Tako so leta 1900 izdali vodnik »Savinské Alpy«, julija 1900 pa so odprli Češko kočo pod Grintovcem.[92] O tem piše časnik Gorenjec naslednje: »Otvoritev Češke koče pod Grintovcem se bo vršila proti našemu pričakovanju, na prošnjo bratov Čehov, brez vsakega posebnega slavlja dne 26. julija ob 8.30. Kočo, kateri pa pristaja na vsak način ime planinskega hotela, zgradila je češka podružnica Slovenskega planinskega društva z ogromnimi stroški. Natančneje popis koče in nje lego priobčimo v prihodnji številki«.[93]

Kot smo lahko razbrali, je bilo društveno življenje zelo živahno. Iz množice društev sem poskušala predstaviti tiste, za katere sem dobila podatke tudi o članstvu in vlogi češkiih in moravskih priseljencev.

Za konec še poskušajmo ugotoviti, kakšen je bil odnos Kamničanov in nasploh Slovencev do teh prišlekov. Kamniška pesem jih našteva:

Zika, Fikar, Neřima,
Panek, Rihtar, Kučera,
to so »Pemci« tra-la-la...

Pri tem si pojem »Pemci« najlažje razložimo z besedami Jana Lega (Znanega češkega kulturnika, ki je v 60. in 70. letih 19. stoletja bival tudi v Kamniku. Od tu je dopisoval v češki list »Posel iz Prahy«[94]):

»Narodni imeni »Pemec« in »Čeh« sta popolnoma različnega pomena. Od tistih dob, ko je slovanska vzajemnost prodrla v širše kroge slovenskega občinstva, izraža ime »Pemec« malone golo zaničevanje, v tem ko nosi ime »Čeh« zajedni izraz časti v sebi. Slabi pomen imena »Pemec« je zakrivil nekdanji slaboglasni birokratizem.«

Jan Lego je tudi zelo dobro razkril značilnosti ne le kamniškega prebivalstva, temveč celotnega slovenskega naroda: »Lastnosti, sestavljajoče značaj Slovenčev, so zlasti te: bistroumnost, mržnja tujstva, odkritosrčnost in odločnost, veselost in ljubezen do petja, pobožnost, gostoljubnost.« Zlasti zanimiva je razlaga slovenske gostoljubnosti: »Šesta lastnost je gostoljubnost. Kajpada dela Slovenec pri tem naraven razloček med gostom in gostom, jeli namreč kdo njegove narodnosti ali tuje; do svojcev se vede zaupljivejše, povprašuje jih takoj po osebnih in rodbinskih okolnostih, v tem ko človeku tuje narodnosti ostavlja na voljo, hoče li iz svojega nagiba razodeti mu kaj o teh rečeh. Če prideš pod streho kakega narodno zavednega Slovenca in mu poveš, da si Čeh, bodi gotov, da te prijetno pogosti. V ostalih slučajih ima slovensko gostoljubje seveda svoje meje, namreč te, katere gostova resnična potreba sama označuje. Kjer te ni, nehava gost biti gost in tako celo ta, kdor se misli med Slovenci naseliti, stopa v popolnoma drugačno razmero tj. v razmero tujčevo. Tedaj je tujcu jako težka naloga, kako bi si pridobil in ohranil zaupanje svojih sosedov ali sploh teh, s katerimi se mora vkupe živeti, da se tako ogne vsem neprijetnostim. Toda navzlic vsemu takemu prizadevanju naj se nikdar ne udaje nadeji, da ga bo Slovenec kdaj za svojega imel.«[95]

OPOMBE

Kratice:
ASRS .... Arhiv SR Slovenije
ZAL ..... Zgodovinski arhiv Ljubljana
ŠAL ..... Nadškofijski arhiv v Ljubljani

1. Članek je nastal na osnovi diplomske naloge Čehi in Moravci v Kamniku od leta 1850 do druge svetovine vojne v študijskem letu 1985/1986 na Oddelku za zgodovino. Mentor mi je bil dr. Peter Vodopivec. — *2.* Husa Vaclav, Zgodovina Čehov in Slovakov, Ljubljana 1967, str. 213—230. — *3.* ŠAL, Statusi, poročne ter mrliške knjige župnije Kamnik. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 62—65. Zapisniki izdanih delavskih in poselskih knjižic 1883—1941. Poselski zapisnik št. 62. — *4.* Šifrer-Torkar, Usnjarji in čevljarji v Kamniku. I. seminarska naloga na Oddelku za etnologijo, Kamnik 1983, str. 128. Imamo 14 takih primerov. — *5.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 62—62. Zapisniki izdanih delavskih in poselskih knjižic 1883—1941. Poselski zapisnik št. 62. — *6.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 47, Domovinstvo. — *7.* ARSR, Število Čehoslovakov v okrajnem glavarstvu Kamnik od 31. januarja 1921 po materinem jeziku. — *8.* ASRS, sign. D 40-3277, Opšta statistika kraljevine Jugoslavije. Definitivni rezultati popisa stanovništva do 31. januara 1921. Slovenija s Prekmurjem. Beograd 1921, str. 292. — *9.* ASRS, sign. D 40-3277, Število Čehoslovakov v kraljevini SHS od 31. januarja 1921 po materinem jeziku. — *10.* Auerman Jan, Československá větev v Jugoslavii, Praha 1930, str. 44—48. — *11.* Rodovniki posameznih družin, podatki so zbrani v ŠAL, ZAL in ASRS. — *12.* Husa Vaclav, Zgodovina Čehov in Slovakov, Ljubljana 1967, str. 244. — *13.* Ob 100-letnici Podjetja Kamnik v Kamniku, Kamnik 1952. — *14.* Suchy Josip, Spomini Krištofovega Pepčka, Ljubljana 1928, str. 94. — *15.* informator Albert Čebulj, roj. 1918, doktor elektrotehnike, Medvedova 28. — *16.* ASRS, TOI — največja podjetja in najbolj razvite panoge v ČSR, maj 1921, fasc. 144. — *17.* Ivan Zika, Kronika Kamnika in kamniškega okraja 1914—1933, Sveobči privredni list I/1932. — *18.* Ivan Zika, Iz zgodovine kamniške keramike. VI. kamniški zbornik, Kamnik 1960. —

19. Kupoprodajna pogodba Franca Bučarja in Margarete Špalek, arhiv tovarne Titan. — *20.* Lojze Koder, Od mlina do tovarne. Kamniški zbornik 1955. — *21.* Kamničan, št. 11, 9. februar 1907. — *22.* Lojze Koder, Od mlina do tovarne. Kamniški zbornik 1955. — *23.* informator Albert Čebulj. — *24.* Š. V., Parcela 718, Titan, tovarniško glasilo tovarne Titan, Kamnik 1979. — *25.* ZAL, Obrtni register občine Kamnik 1892—1940 ter ZAL, Občina Kamnik, fasc. 62—65. Zapisniki izdanih delavskih in poselskih knjižic 1883—1941. Poselski zapisnik št. 62. — *26.* Egon Starè, Naši gospodarski odnošaji s Češkoslovaško. Analiza strukture češkoslovaško-jugoslovanskih stikov in možnosti nadaljnje poglobitve, Ljubljana 1936, str. 5. — *27.* ASRS, TOI, fasc. 309/2 Č-E, Popisni listi industrije. — *28.* Informator Albert Čebulj. — *29.* ASRS, TOI, fasc. 144, Največja podjetja in najbolj razvite panoge v ČSR, maj 1921. — *30.* Informator Albert Čebulj. — *31.* Lubor Niederle, Slovanski svet. Ljubljana 1911. — *32.* T. G. Masaryk, Jan Hus. Češki preporod in češka reformacija. Zagreb 1923. — *33.* Franc Perko, Verstva v Jugoslaviji, Celje 1978. — *34.* informator Albert Čebulj. — *35.* isti informator. — *36.* informatorki Ivanka in Majda Neřima. — *37.* informator Albert Čebulj. — *38.* Ana Kastelic, Šola v Kamniku do 2. svetovne vojne. Kamniški zbornik 1979. — *40.* Josip Suchy, Spomini Krištofovega Pepčka. Ljubljana 1928. — *41.* Letno poročilo dvorazredne dekliške šole s poldnevnim podukom v Kamniku ob koncu šolskega leta 1883—1884. Slovanska knjižnica, sign. Č 70. — *42.* Lubor Niederle, Slovanski svet. Ljubljana 1911, str. 100. — *43.* isti avtor, str. 98. — *44.* glej opombo št. 11. — *45.* ŠAL, Mrliški knjigi župnije Kamnik 1871—1910 in 1911—1964. — *46.* informator Albert Čebulj. — *47.* informatorki Ivanka in Majda Neřima. — *48.* ASRS, fasc. L 269, Franciscejski kataster za občino Kamnik, reambulančna mapa. — *49.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 76, Ljudsko štetje leta 1900. — *50.* ŠAL, župnija Kamnik, fasc. 3, Status animarum 1787—1902, Status mesto-gostači 1815—1912. — *51.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 76. Ljudsko štetje leta 1900. — *52.* ŠAL, župnija Kamnik, fasc. 3. Status animarum 1787—1902. Status mesto-gostači 1818—1912. — *53.* ŠAL, župnija Kamnik, Poročna knjiga župnije Kamnik 1891—1930. — *54.* ŠAL, župnija Kamnik, Poročna knjiga župnije Kamnik 1891—1930. — *55.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 76. Ljudsko štetje leta 1900. — *56.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 72. Volitve v državni zbor 1873—1913 in v ustavodajno skupščino 1920—1940. — *57.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 72. Sodni porotniki 1874 do 1927. Imenik za porotnike sposobnih mož v občini za leto 1874. — *58.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 72. Sodni porotniki 1874—1927. Letni imenik porotnikov pri c. kr. deželnem sodišču v Ljubljani za leto 1898 in 1900. — *59.* ZAL Občina Kamnik, fasc. 47. Splošni spisi 1919—1920. Begunski shod. — *60.* Slovenec, št. 8, 1 a januar 1938. — *61.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 71. Meščanska korporacija 1881—1937. Imenik volilcev za volitve odbora meščanske korporacije v Kamniku 1890. — *62.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 71. Meščanska korporacija 1881—1937. Imenik volilcev za korporacijski odbor 27. januarja 1893. — *63.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 71. Meščanska korporacija 1881—1937. Imenik volilcev vseh tistih občanov, kateri imajo pravico voliti v korporacijski odbor leta 1903. — *64.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 71. Meščanska korporacija 1881—1937. Člani meščanske korporacije v Kamniku leta 1937. — *65.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 68. Postopanje z ubožci. — *66.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 4. Splošni spisi 1870—1880. III. kazenska policija. III-1/1880. — *67.* Ob 100-letnici Podjetja Kamnik v Kamniku, Kamnik 1952. — *68.* informatorja Gizela Žirovnik in Niko Sadnikar. — *69.* Josip Suchy, Spomini Krištofovega Pepčka. Ljubljana 1928, str. 92. — *70.* Majda Žontar, Delovanje kulturnih društev v Kamniku od 60. let 19. stoletja do 2. svetovne vojne. Kamniški zbornik 1979. — *71.* Kamničan 7. septembra 1919. — *72.* ZAL, Ob-Občina Kamnik, fasc. 94. Društva. Seje-vabila *73.* Majda Žontar, isto delo. — *74.* Kamničan, št. 21, 13. april 1907. — *75.* Majda Žontar, isto delo. — *76.* Majda Žontar, isto delo. — *77.* ZAL, občina Kamnik, fasc. 94. Društva. Seje-vabila 1899, 1903, 1907, 1908. — *78.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 94. Društva. Prošnje za mesto kapelnika 1899. — *79.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 94. Društva. Prošnje za mesto kapelnika 1899. — *80.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 94. Društva. Spisi Mestne godbe 1900—1936. — *81.* Majda Žontar, navedeno delo. — *82.* Kamničan št. 45, 26. september 1907. — *83.* informator Albert Čebulj. — *84.* Bogo Komelj, Novomeški Sokol 1887—1945, I. del, Novo mesto 1977. — *85.* Majda Žontar, navedeno delo. — *86.* ASRS, TOI, fasc. 288/1. Tujski promet. — *87.* ZAL, Občina Kamnik, fasc. 94. Društva. Register društev. — *88.* isti vir. — *89.* Planinski vestnik 298/1933. — *90.* Planinski vestnik 92/1897. — *91.* Planinski vestnik 152/1936. — *92.* Tine Orel, Kamniške planine. Na bregovih Bistrice. Zbornik dijaškega počitniškega društva, Ljubljana 1938. — *93.* Gorenjec, št. 28, 21. mali srpanj 1900. — *94.* Slovan, III/1886. Življenjepis Jana Lega, str. 154—169. — *95.* Slovan/1886. Jan Lego, Karakteristike naroda slovenskega, str. 235—236, 252—253, 281—283.

NAŠI STARI PRVOMAJSKI ZNAKI

JANEZ J. ŠVAJNCER

Naslednje vrstice so samo poizkus izoblikovanja prve, nekoliko temeljitejše podobe o delavskih prvomajskih znakih do začetka druge svetovne vojne. Leta 1983 smo jih že deloma predstavili na razstavi Naše stare značke v Mariboru in Ljubljani ter v katalogu,[1] ki je izšel ob tej razstavi, kljub temu je mogoče zapisati, da smo šele na pol poti do popolnega pregleda nad tem področjem v slovenski faleristiki. Tako je tudi ta sestavek predvsem spodbuda in poziv, da bi s skupnimi močmi prišli do odgovorov na nepojasnjena vprašanja.

Eno izmed njih se nanaša na sam začetek prvomajskih znakov na Slovenskem — kdaj in kje so se pojavili prvič? Najstarejši znani znak v slovenskih muzejskih zbirkah in pri zasebnih zbiralcih, ki so se oglasili po pozivih v časopisju ob razstavi starih značk, je iz leta 1902, kar skoraj gotovo ne pomeni, da na Slovenskem organizirano delavsko praznovanje prvomajskih znakov ni poznalo pred tem letom, če jih je seveda imela avstrijska socialdemokracija. Pomembno je dejstvo, da je bilo naše delavsko gibanje del organiziranega socialdemokratskega gibanja v Avstriji, o čemer pripovedujejo tudi prvomajski znaki pred prvo svetovno vojno, tisti iz let po njej pa o vezeh, ki so še ostale. Vsi znaki pred letom 1914, kolikor jih poznamo, so bili k nam prineseni in skoraj gotovo izdelani na Dunaju. Po napisu 1. Mai in ne maj so bili samo nemški, enako so bila v nemščini tudi vsa gesla. Odgovore na vprašanja, kje so bili izdelani, kdo jih je oblikoval, koliko je bilo narejenih in vse drugo v zvezi z njimi bi lahko dali samo avstrijski preučevalci. Morebiti je to tudi bilo že storjeno. Samo iz dunajskih socialdemokratskih virov bi bilo mogoče dobiti odgovor, kdaj si je organizirano delavstvo v Avstro-ogrski prvič omislilo posebne prvomajske znake. Lahko smo prepričani, da so istega leta prišli tudi k nam na Slovensko. Prodajanje znakov je bila ena izmed oblik zbiranja denarja organiziranega delavstva, vsak posameznik je s pripetim znakom manifestiral svojo opredeljenost.

Kaj nam povedo stare fotografije?

V zborniku Fotografski dokumenti o boju KPS[2] je bila prva fotografija, ki se nanaša na prvomajsko praznovanje, posneta leta 1900 v Idriji. Tehnično je nejasna in je zato težko sklepati, ali imajo nekateri delavci pripete znake ali samo cvetove, mogoče zgolj trakce? Enako velja za fotografijo prvomajskega praznovanja v Idriji leta 1901, toda ob tej sliki je skoraj z gotovostjo mogoče trditi, da ima nekaj delavcev znake, vidni so celo trakci. Tudi ob znani fotografiji prvomajskega praznovanja leta 1903 v Zagorju je težko sklepati, ali gre za cvetove ali znake. Nobenega dvoma pa ni o znakih na prsih godbenikov godbe trboveljskih rudarjev ob praznovanju 1. maja 1908. Slika ne pove, ali nosijo godbeniki prvomajske znake ali morebiti znake svoje godbe, videti pa je, da imajo nekateri znaki spodaj dva (za prvomajske znake običajna) trakca, drugi pa ne. Tako nam fotografije ne povedo veliko, vsekakor manj kot znaki, ki so se na Slovenskem ohranili.

Zbirateljske menjalne poti so tako prepredene, da je težko trditi, da je ta ali oni znak doma prav tam, kjer se je pojavil, kljub temu pa so bili dobesedno vsi prvomajski znaki pred prvo svetovno vojno, za katere smo vedeli ob razstavi Naše stare značke, najdeni v Mariboru ali vsaj po poreklu iz tega mesta. To dejstvo ne govori o

Najstarejši znani ohranjeni prvomajski znak na Slovenskem. Leta 1902 ga je ob prvem maju nosil eden izmed mariborskih delavcev. Ker je bil narodno zaveden, ga je motila nemška beseda Freiheit in jo je preprosto spraskal. Škoda, da na črno-beli fotografiji ni mogoče videti, da je znak svetlo srebrne barve, zastava je rdeče obarvana, rdeč je tudi trakec pod znakom

Prvomajska znaka iz leta 1905 in 1907

Prvomajski znaki iz let 1909, 1910 in 1911

tem, da delavci še kje po Slovenskem ne bi nosili prvomajskih znakov, pove pa, da so bili v Mariboru njihovi nosilci razmeroma zelo številni.

Prvi znani znak je, kot smo že zapisali, iz leta 1902. Ima vse značilnosti vseh prvomajskih znakov avstrijske socialdemokracije pred prvo svetovno vojno. Izdelani so bili iz tanke pločevine, torej na najcenejši možni način, ki je sicer terjal matrico in patrico, toda omogočal prihranek pri pločevini. Sestavni del vsakega teh znakov je bil rdeč trakec, zložen in zadaj na posebnem kovinskem zavihu na znaku pritrjen tako, da sta oba kraka visela pod znakom. Likovno izpovedno so bili prvomajski znaki vedno, če temu tako rečemo, aktualno politični. Motivi in gesla na njih so bila praviloma v skladu z vsakoletno politično akcijo. Leta 1907 je potekalo praznovanje prvega maja tik pred volitvami, tako je tudi znak spodbujal delavce, naj oddajo svoj glas za delavsko stvar. Leta 1909 je prvomajski znak pripovedoval o boju za osemurni delavnik, leta 1910 o skrbi za ostarele in invalidne delavce ter delavske vdove, v letih tik pred prvo svetovno vojno so znaki pozivali k delavskemu internacionalizmu in klicali internacionali.

Na Slovenskem so za zdaj znani naslednji prvomajski znaki pred prvo svetovno vojno:

— 1902: znak je ovalen, pokončen, visok 38 mm, širok 30 mm, na njem je kip svobode, na podstavku napis Freiheit, ob kipu delavec z rdečo zastavo in napis 1. MAI 1902. Rdeč trakec je širok 13 mm, kraka sta dolga po 35 mm.

— 1905: znak je trikoten, visok 33 mm, širok 37 mm, na njem je lik žene-svobode, ki ima v iztegnjeni desnici že nekoliko izvlečen

meč, z levico objema delavca, ki drži z desnico del venca zmage, le-ta oklepa meč. Zgoraj napis 1905 1. MAI.

— 1907: znak je pravokoten, visok 34 mm, širok 29 mm, na njem volilna urna, ob njej žena-pravica s tehtnico v desnici in mečem v levici, desno pod drevesom delavec, ki spušča z desnico volilni listič. Spodaj 1. MAI 1907.

— 1909: znak je pokončen, visok 40 mm, širok 24 mm, na njem boginja zmage, ki se z desnico opira na meč. Stoji na premaganem zmaju. V ozadju vzhajajoče sonce z napisom 8-STUNDEN TAG. Pod zmajem 1. MAI 1909. Trakec širok 13 mm, kraka dolga po 35 mm.

— 1910: znak je okrogel s posebnim poljem, visok 44 mm, širok 40 mm, na polju boginja, ki z dvignjeno desnico sprejema k sebi dva otroka, starko in dva starca, v ozadju vzhajajoče sonce, zgoraj napis ALTERS INVALIDITÄTS WAISEN WITWENVERSORGUNG, spodaj 1. MAI 1910.

— 1911: znak je pokončen, nepravilnih oblik, visok 39 mm, širok 27 mm, na njem skoraj goli moški postavi, verjetno prispodobi starega in mladega sužnja-delavca. Starec je sklonjen pod bremenom, mlajši ima v desnici kramp, z iztegnjeno levico stisnjeno v pest grozi topovom bojne ladje v ozadju. Levo lovor, desno osat. Zgoraj 1911 1. MAI, spodaj WEG die MILITÄR LASTEN.

— 1912: znak je pokončen, visok 35 mm, širok 33 mm, na njem štirje delavci, ki s sklenjenimi rokami objemajo zemeljsko oblo. Levo 1. MAI, desno 1912, spodaj HOCH DIE INTERNATIONALE.

— 1913: znak je štirikoten, visok in širok 32 mm, na njem mati z otrokom v naročju in star delavec s krampom na rami, v ozadju tovarna z dimniki, iz katerih se kadi, spodaj MEHR ARBEITERSCHUTZ 1. MAI 1913.

— 1914: znak je štirikoten, visok in širok po 30 mm, na njem delavec v razpeti srajci in z zavihanimi rokavi, v desnici ima razvito zastavo z napisom HOCH DIE INTERNATIONALE, spodaj 1. MAI 1914.

Samo nekaj mesecev po nastanku tega zadnjega znaka je že besnela svetovna vojna. V vojnih letih skoraj gotovo ni prišlo do nobenega prvomajskih znakov, težko je tudi trditi, kdaj jih je delavsko gibanje uvedlo po prvi svetovni vojni. Upoštevati moramo razmere, ki so se povsem spremenile. Slovenci nismo bili več v skupni državi z avstrijsko socialdemokracijo. Ločila nas je državna meja, ki je verjetno vplivala, da pri nas ne poznamo nobenega avstrijskega socialdemokratskega prvomajskega znaka iz prvih povojnih let, če so seveda bili. Po drugi strani je prišlo tudi do ločitve delavskih vrst. Komunistična partija gotovo ni skrbela za razpečevanje avstrijskih socialdemokratskih prvomajskih znakov. V okviru teh vrstic se ne bomo spuščali v široki splet vprašanj organiziranosti delavstva v komunistični in socialistični stranki, povsem bomo obšli druge oblike organiziranja, saj gre zgolj za vprašanje prvomajskih znakov.

Prvi znani znak iz let po prvi svetovni vojni je nastal v Mariboru in se je tako po nastanku bistveno razlikoval od znakov pred prvo svetovno vojno, ki so prišli k nam od drugod. Lahko sklepamo, da so se delavci v Mariboru odločili za svoj znak zato, ker ni bilo znakov z Dunaja. Znak, ki ga poznamo kar v treh primerkih, je nastal leta 1923, v vseh treh primerih pa ima čez številko 3 udarjeno številko 4, torej gre dejansko za znake iz obeh let. Mogoča je razlaga, da je bila nova letnica udarjena na neprodane znake iz prejšnjega leta (kar ne bi bilo nič čudnega in je, na primer, enako počel tudi ljubljanski velesejem s svojimi znaki), lahko pa, da se mariborski delavci leta 1924 zaradi takšnih ali drugačnih razlogov niso odločili za nov znak in so čez svoje stare znake organizirano udarili samo novo letnico. Kakorkoli že, vemo za dva prvomaj-

Prvomajski znaki iz let 1912, 1914 in 1913

Prvomajska znaka mariborskih kovinarjev iz let 1923/4 in 1926

ska znaka, ki sta v dvajsetih letih nastala v Mariboru — prvi 1923/24 in drugi 1926. Oba sta bila izdelana v Kovini DD Tezno. Kot se spominja eden izmed takratnih vajencev v tej tovarni,[3] so delavci te znake izdelali sami, ne da bi mojster vedel zanje. Naročnik je bil sindikat Društva kovinarjev Tezno, pozneje Savez metalskih radnika. Kovinarji so bili sindikalno organizirani na Teznem v Kovini DD in Stavbni družbi (Kovina DD je bila predhodnica današnje Elektrokovine, Stavbna družba pa predhodnica Metalne). Sindikat je imel po 70 članov, tudi 90, več kot 100 nikoli, v času krize samo 29. Izdelanih je bilo 200 znakov, kupili so jih člani sindikata in tudi drugi delavci. Denar je bil dohodek za organizacijo. Pri prvomajskih znakih ni bilo razlik in so jih nosili tudi komunisti.

— 1923/4: znak je okrogel s premerom 32 milimetrov, na njem je delavska množica, nad glavami vihrajoč prapor z napisom 1. MAJ 1924, številka 4 je pozneje vsekana čez številko 3, v ozadju 6 tovarniških dimnikov, iz katerih se kadi, nad njimi sijoče sonce z žarki. Trakec je rdeč, širok 8 mm, njegova kraka sta dolga po 30 mm.

— 1926: znak je štirikoten, visok 30 mm, širok 31 mm, na njem delavec z razpeto srajco in zavihanimi rokavi, srajco nosi čez pas kot rubaško, v iztegnjeni desnici drži prapor z napisom 1. MAJ, pod roko letnica 1926.

Pri tem je treba dodati, da delavci v Kovini DD niso izdelali samo obeh opisanih prvomajskih znakov. Ohranjeno je celó orodje za izdelavo planinskega znaka s podobo cerkvice sv. Bolfenka na Pohorju, seveda tudi sam znak. Znan je znak blagoslovitve gasilskega doma v Zrkovcih pri Mariboru leta 1934. V tem primeru je bil znak izdelan za gasilsko društvo, presenečeni gasilci so na proslavi ugotovili, da je kovinar-gasilec izdelal več znakov in jih prodajal za svoj žep. Vsi ti znaki so tipološko ohranili značilnosti starih avstrijskih socialdemokratskih znakov pred prvo svetovno vojno, tako velikost, izpovednost in rdeč trakec, enako so bili izdelani iz tanke pločevine.

Da so bili dejansko nadaljevanje izročila delavskih prvomajskih znakov pred prvo svetovno vojno, dokazuje mariborski znak iz leta 1926. Oblikovan je bil kot posnetek prvomajskega znaka iz leta 1914. Spremenjena je seveda letnica, tudi napisa Hoch die Internationale ni več. Zanimivo je, da je neznani mariborski graver podobo delavca z zastavo likovno dovolj kakovostno vrezal v jeklo.

Opisani znak ni bil edini, ki so ga leta 1926 nosili delavci ob prvem maju v Mariboru in verjetno še kje na Slovenskem. Po skrivnih kanalih komunistične partije so k nam prihajali tudi znaki, ki jih je dala izdelati Komunistična partija Avstrije.[4] Tako se je ohranil znak KPÖ iz leta 1926. Ob prvem maju ga je nosil ali vsaj dobil eden izmed mariborskih komunistov. Znak je bil oblikovan kot pokončen pravokotnik, zgornja stranica je zaobljena, tako je visok 33 milimetrov in širok 31 milimetrov. Na znaku je upodobljen Lenin, kako govori množi-

Komunistična partija Avstrije — prvomajski znak 1926

ci, pod njim z majhnimi črkami v ruščini in cirilici izpisano geslo »Trud in nauka pobedat razruhu«, zgoraj 1. maj 1926, spodaj KPÖ.

Ob navedenih prvomajskih znakih so k nam po prvi svetovni vojni prihajali prvomajski znaki avstrijske socialdemokracije. Na Slovenskem je za njihovo razdeljevanje skrbela socialistična stranka, ki je bila najmočnejša v Mariboru, Ptuju in Celju. Tako je razumljivo, da je bilo največ avstrijskih prvomajskih znakov prav v teh krajih, seveda pa tudi povsod drugod, kamor je segla organizacija stranke. V Kraljevino SHS in potem Jugoslavijo so čez mejo skoraj gotovo prihajali ilegalno, njihovo razpečevanje pa je bilo povsem javno. Strankin časopis je preprosto razglasil, da se »majski znaki za ceno 3 din za komad naročajo pri oblastnem tajništvu SSJ v Mariboru, poštni predal 22. Pri večjem naročilu primeren popust«[5] ali pa »Iz stranke«. Majski znaki. Vse organizacije in zaupniki, ki žele naročiti 1. majske znake, naj to nemudoma sporoče krajevni organizaciji SSJ v Mariboru, poštni predal 22, in naj v dopisu navedejo tudi, koliko komadov jih bodo potrebovali. Cena bo približno ista kot lansko leto. Neprodani znaki se ne vzamejo nazaj«.[6] Kljub tem pozivom oblastem le ni bilo jasno, kdo in kako spravlja znake v Jugoslavijo in kdo skrbi za razdeljevanje. Leta 1930 je mariborska policija prijela približno 20 delavcev, ki so nosili prvomajske znake. Na zaslišanjih je od vsakega želela zvedeti, od koga je znak dobil.[7] Druga leta delavci zaradi prvomajskih znakov niso imeli težav, tudi leta 1929 ne.

Po ohranjenih znanih prvomajskih znakih je mogoče sklepati, da so prihajali k nam iz Avstrije v letih od 1925 do 1932. Ob upoštevanju politične moči avstrijske socialdemokracije je težko verjeti, da ne bi izdelovala prvomajskih znakov pred letom 1925, in če jih je so vsaj v manjšem številu gotovo prišli tudi k nam, letnica 1932 pa je povsem razumljiva. Z začetkom velike krize v Avstriji leta 1931 socialdemokrati niso bili več kos situaciji, okrepil se je avstroklerikalizem, maja 1932 je svojo vlado sestavil Dollfuss. Marca 1933 je razpustil socialdemokratsko bojno organizacijo Schutzbund, z začetkom leta so začeli s hudim preganjanjem socialdemokratov. Tako je razumljivo, da je bilo marsikaj pomembnejše od prvomajskih znakov, razmere jih verjetno tudi niso omogočale. Zanimivo pa je ohranjen v eni izmed zbirk na Slovenskem prvomajski znak iz leta 1937, baje po poreklu iz Maribora, seveda avstrijski. Kakorkoli je prišel k nam, vsekakor je redek, redek tudi z avstrijskega stališča.

Tako lahko opišemo naslednje avstrijske socialdemokratske prvomajske znake, ki so jih delavci nosili tudi pri nas:

— 1925: oblikovan je kot kvadrat s stranico 25 mm, na njem sedeč gol moški, ki si z desnico zastira oči in dviga pogled k soncu, pod njim napis EMPOR ZUM LICHTE, desno kladivo, levo srp, v desnem kotu z majhnimi črkami RUEPP. Zadaj napis izdelovalca Pittnerwerke Wien XIII.

— 1926: znak je visok 34 mm, širok 22,5 milimetrov, na njem delavec, ki drži v rokah veliko razvito zastavo, na njej 1. MAI 1926, v ozadju tovarniški dimniki, levo ob robu z

Prvomajski znaki iz let 1925, 1926 in 1927

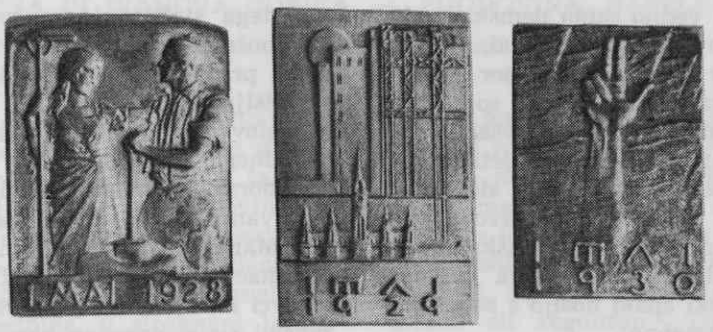

Prvomajski znaki iz let 1928, 1929 in 1930

majhnimi črkami podpis graverja RUDOLF SCHMIDT. Zadaj izdelovalec Pittnerwerke Wien XIII.

— 1927: znak je visok 30 mm, na najširšem delu širok 24 mm, na njem boginja z baklo v desnici, na levici raztrgani okovi, za njo vzhajajoče sonce, zgoraj 1. MAI 1927, spodaj ime graverja WEINBERGER. Zadaj izdelovalec Pittnerwerke Wien XIII

— 1928: znak je visok 30 mm, širok 23 milimetrov, na njem kovač s kladivom ob nakovalu, kmetica z grabljami, spodaj 1. MAI 1928, levo ime graverja A. WEINBERGER. Zadaj izdelovalec BEHA-WERK Wien XIII.

— 1929: znak je visok 33 mm, širok 21 milimetrov, na njem je podoba starega mesta za katerim se dvigajo konstrukcije nebotičnikov vse do kroga, ki je lahko sonce ali luna, spodaj stilizirano 1. MAI 1929, desno nespoznaven podpis graverja. Zadaj izdelovalec BEHA-WERK Wien XIII.

— 1930: znak je visok 28 mm, širok 20 milimetrov, na njem plapolajoče zastave, pred njimi desnica, ki prisega, spodaj stilizirano 1. MAI 1930. Zadaj izdelovalec BEHA-WERK Wien XIII.

— 1931: znak je oblikovan kot enakostraničen trikotnik s stranico 35 mm, na njem zemeljska obla z obrisi težko določljivega mesta v ospredju, zgoraj 1. MAI 1931.

— 1932: znak je visok 36 mm, širok 19 milimetrov, na njem delavec in delavka, ki skupaj držita drog z zastavo, na vrhu droga venec, za njima vzhajajoče sonce, pod njima 1-MAI-1932. Zadaj izdelovalec BEHA-WERK Wien XIII.

— 1937: znak je visok 37 mm, širok 26 milimetrov, na njem spodaj razumnik s knjigo, na sredi kmet s koso, zgoraj delavec s kladivom, vsi trije zrejo v ščit s črkami SPÖ. spodaj desno 1. Mai 1937.

Ob vseh teh opisanih znakih gotovo obstaja še kateri, še neznan, razen tega znaki tudi niso bili edino, kar so si delavci na Slovenskem pripenjali v prazničnih prvomajskih dneh v avstroogrskih in starojugoslovanskih letih. Prežihov Voranc nam je kot prvomajski simbol predstavil rdeč cvet in gotovo so bili rdeči cvetovi običajni prvomajski »znaki«, če jim tako rečemo; verjetno še pogostejši preprosti rdeči trakci.

Ob koncu je treba odgovoriti na vprašanje, ali lahko govorimo o prvomajskih znakih avstrijske socialdemokracije kot o naših znakih, odgovor je pritrdilen. Naši delavci na Slovenskem so jih nosili kot svoje, ne glede na to, kje so bili izdelani. Enako je organizirano potekalo njhovo razdeljevanje.

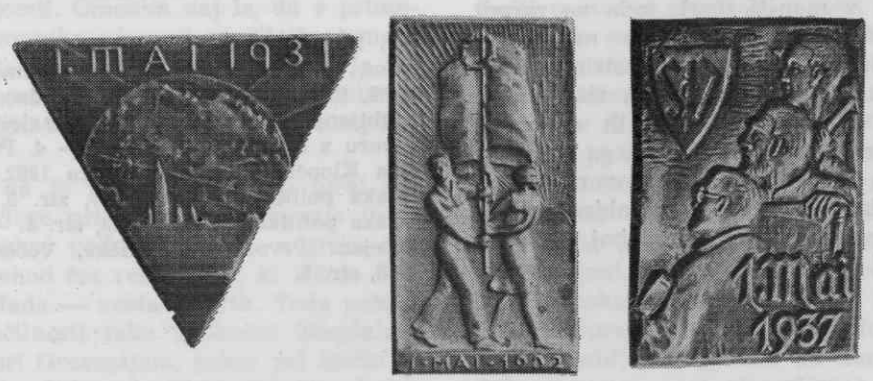

Prvomajski znaki iz let 1931, 1932 in 1937

Na znakih so bila vedno samo nemška gesla, beseda maj vedno izpisana kot Mai. Ob nekoliko stiliziranih črkah šele dober pogled pove, da ne gre za naš maj; gesla so seveda povsem nedvoumna. Da pa jih vsak delavec zaradi nemščine ni hotel sprejeti, dokazuje naš znak iz leta 1902. Neznan slovensko narodno zavedni mariborski delavec je z ostrim predmetom spraskal nemško geslo Freiheit in tako dobil znak, kot ga je želel. Vsi stari prvomajski znaki nosijo s seboj poseben čar, ta še posebno.

V bistvu je odnos kogarkoli izmed nas do teh znakov odvisen od meril, ki si jih postavi. Kdor proletariat fetišizira, kar se pri pogledu v preteklost rado dogaja, si seveda ne bo razbijal glave, zakaj nemški znaki na slovenskih prsih, vendar tudi trezno razglabljanje pove, da je potrebno razumeti delavce, ki so si nekoč pripenjali nemške prvomajske znake. Prav gotovo so jim bili bližji od »narodnih« znakov advokatov (ki so pošiljali kmetije na boben), trgovcev, gostilničarjev (ki so se napajali v ljudskem trdo zasluženem denarju), profesorjev, učiteljev, uradnikov in duhovnikov (ki so bili vzvišeni nad delavcem in kmetom). Slovenski, nemški, hrvaški, italijanski ali katerikoli delavec je želel bolje živeti in pri tem je šlo za razmerje med njim in delodajalcem in ne za njegov odnos do narodnega vprašanja. Tako je razumljivo tudi delavcem na Slovenskem prvomajski znak pomenil zgolj obliko razrednega manifestiranja, obliko, ki ni imela z narodnim vprašanjem nič skupnega. Po prvi svetovni vojni so slovensko in avstrijsko socialdemokracijo ločile državne meje. Ali bi morali zdaj zato, ker jim je bila vsiljena nova beograjska monarhija, slovenski delavci pozabiti na vezi s proletariatom, s katerim ga je vezalo izročilo razrednega boja in ki je v sosednji republiki živel v povsem drugačnih boljših razmerah? Kot vidimo, so spravljali k nam znake iz Avstrije tako socialdemokrati kot komunisti (komunisti seveda v manjši meri, toda ne zaradi narodnih razlogov). Odnos do narodnega vprašanja pri tem najbolje ilustrira govor Josipa Kopača na prvomajskem zborovanju leta 1918 v Ljubljani. O očitkih slovenski socialdemokraciji glede narodnega vprašanja je jasno in nedvoumno odgovoril, da ni mogoče pričakovati, da bi socialdemokracija opustila poleg dela za narod boj za vsakdanji kruh.

S tega stališča je mogoče dati delavcem pri nošenju znakov z nemškim besedilom samo prav, po drugi strani pa seveda lahko razmišljamo tudi drugače. Kako daleč so šli naš slovenski delavci pri svojem odnosu do narodnega vprašanja? 27. januarja 1919 so mariborske delavske množice pod nemškimi zastavami manifestirale za nemško-avstrijski Maribor. Delodajalci in ne proletarski internacionalizem so dosegli, da so slovenski delavci na Studencih, pri železnici in drugod zavrgli svoje narodne korenine. Da se razumeti, zakaj so mariborski delavci tudi po prvi svetovni vojni nosili avstrijske prvomajske znake, v drugačni luči pa izzveni tudi to vprašanje, če vemo, da so delavska društva (in ne samo v Mariboru) svoje športne in druge znake oblikovala v rdeče-beli kombinaciji, značilni za avstrijske barve. Dandanes že redki stari nekdanji nosilci teh znakov povedo, da barve niso bile izbrane naključno. Vse to je verjetno že bolj del tiste celote vprašanj, ki jih je v zvezi z našim narodnoosvobodilnim bojem načenjal Matevž Hace, ko je ob pretiranem poudarjanju proletarskosti slovenskega narodnoosvobodilnega boja (kar je bilo politično gotovo pomembno, kako bi lahko sicer govorili o proletarski revoluciji brez proletarcev) očital, da je breme slovenskega narodnoosvobodilnega boja nosil slovenski kmet, revirski rudarji pa so do leta 1944 kopali premog za Nemce. Dandanes so ta in tovrstna vprašanja tudi aktualno politično zelo zanimiva, zlasti ob razglabljanjih o tem, ali grozi Slovencem narodna smrt in ob zagotovilih, da bo slovenski proletariat tudi nosilec ohranjanja slovenskega naroda.

Po letu 1945 je v novi državi nastalo še več prvomajskih znakov, toda nastali so v povsem drugačnih razmerah in zato predstavljajo posebno celoto.

OPOMBE

1. Naše stare značke, Pokrajinski muzej Maribor, 1983. — *2.* Fotografski dokumenti o boju KPS, 1. knjiga, november 1867, december 1934, Ljubljana 1964. — *3.* Hubert Angleitner, v pogovoru z avtorjem leta 1983. — *4.* Pismo Franceta Klopčiča piscu 10. marca 1982. — *5.* Delavska politika, 23. IV. 1927, str. 3. — *6.* Delavska politika, 28. III. 1928, str. 1. — *7.* Bruno Petejan: Prvomajske značke, Večer, 4. maja 1978, str. 5.

ŠENTVID, STIČNA IN IVANČNA GORICA — ZGODOVINA NASELBINSKIH OBLIK

JELKA PIRKOVIČ-KOCBEK

Ko se lotevamo analize naselbinskih oblik območja Šentvida, Stične in Ivančne gorice, ne moremo mimo dejstva, da je bil ta prostor močno naseljen že v prazgodovini. Še več, znamenito virsko mesto[1] je bilo največja halštatska naselbina na ozemlju današnje Slovenije. Stane Gabrovec[2] je izračunal, naj bi halštatska naselbina, v strokovni literaturi znana pod imenom Stična, v času svojega največjega razcveta, to je v 6. stoletju pr. n. št., štela okrog 1400 prebivalcev. Poleg največjega gradišča je v okolici še nekaj halštatskih naselbinskih točk. To so Gradišče nad Petrušnjo vasjo, Sv. Rok pri Šentvidu in Vencljev hrib pri Radohovi vasi. Seveda arheologi ne morejo natančno dokazati, kakšen odnos naj bi vladal med posamičnimi naselbinami, oziroma kakšne vloge so imele. Domnevajo le, da je gradišče pri vasi Vir imelo značaj močno utrjene knežje naselbine, ki je, podobno kot druga velika gradišča na Dolenjskem (Magdalenska gora, Mokronog, Šmarjeta, Novo mesto, Podzemelj), obvladovalo ravninsko zaledje pod seboj... »in v teh ravninskih kotlinah bi skoraj smeli videti posest in vplivno območje posameznega halštatskega kneza.«[3]

Že lokacija velikih halštatskih gradišč dolenjske skupine govori o tem, kako so bile v prazgodovini usmerjene prometne poti: vsekakor tako, da so povezovale glavne naselbinske točke. Torej je bila že v tem času začrtana najpomembnejša daljinska zveza v smeri vzhod-zahod in to približno po trasi, ki jo je kasneje prevzela rimska državna cesta Emona—Praetorium Latobicorum—Siscia, v najnovejšem času pa tudi cesta Bratstva in enotnosti.

Na tem mestu nima smisla ponavljati znana dejstva o velikosti virskega mesta, o njegovi lokaciji, o številu in razprostranjenosti njegovih gomil. Omenim naj le, da v primeru Stične manjka eden od značilnih elementov halštatske naselbinske kulture, to je reka, ki jo poznajo tako najdišča svetolucijskega kroga kakor tudi večina dolenjskih najdišč.

Zdi se, da je prehod čez vodo igral pomembno vlogo pri kultu pokopavanja in je pomenil nekaj podobnega, kot v grški mitologiji prehod čez reko Stiks, ki ločuje svet živih od Hada — sveta mrtvih. Toda pokrajinske značilnosti tako v okolici Magdalenske gore pri Grosupljem, kakor pri Stični so take, da ni večjih voda, ki bi razmejevale bivališča živih (torej gradišče — cvinger) od območij z nekropolami. Res pa zahodno pod virskim mestom izvira potoček Vir, po katerem ima kraj tudi ime. Na franciscejskem katastru je zabeleženo ime Vejar, kar je inačica besede bajer (ribnik)[4] in kar nakazuje možnost, da je nekoč izvir bil umetno pregrajen ali reguliran.[5] Tudi na vzhodnem podnožju vzpetine z gradiščem je ostanek nekdaj živega izvira — kraška vrtača Loka z Lisičjo luknjo. Ob deževju teče voda od Loke in od vznožja gradišča (Sv. Miklavž) skozi Glogovico in dalje do avtoceste, kjer ponikne.[6] Vendar potoki ob vznožju virskega gradišča verjetno niso imeli druge vloge kakor to, da so dajali vodo ljudem in živini in bi brez njih gradišče prav gotovo ne nastalo na tej lokaciji.

Poleg žive vode so bili dejavniki lokacijske izbire podobni tistim, ki so na splošno veljali v halštatski naselbinski kulturi na naših tleh: za poljedelstvo primerno območje — polje, nad katerim se dviga pred napadi razmeroma varen grič. Virski cvinger je imel to lastnost, še posebej, če je bila njegova obramba povezana s strateško točko na Gradišču severno od njega. Prometna pot med Ljubljansko kotlino in Panonsko nižino, ki je potekala v bližini vseh večjih gradišč dolenjske skupine razen Vač in Podzemlja, pa je bila četrti lokacijski dejavnik.

Še beseda dve o naselbinski zasnovi halštatske Stične. Izkopavanja so pokazala, da gre za tip »dvodelnega« gradišča, kjer je na najvišjem mestu severnega dela še posebej utrjena točka (glej priloženo skico po S. Gabrovcu!). Kakšna je bila notranja ureditev gradišča, še ni povsem jasno. Prav tako ni obdelano vprašanje, kakšna logika je vladala pri namestitvi gomil pod gradiščem. Že smo rekli, da v tem primeru ni mogoče govoriti o vzorcu gradišče — reka — grobišče. Zdi se, da so gomile tukaj razvrščene kratko malo vzdolž glavne poti, da se torej podrejajo podobnim zakonitostim kot kasnejše nekropole iz obdobja rimske antike.

Znano je, da se halštatska naselitvena tradicija na Dolenjskem ni pretrgala s prihodom Keltov v latenskem obdobju, temveč šele, ko so ozemlje današnje Slovenije zasedli Rimljani. Arheološka izkopavanja v Stični[7] so pokazala podobno sliko: naselbina je živela naprej (čeprav so v 3. stoletju podrli njeno obzidje, ki je bilo ob koncu latenske dobe verjetno spet obnovljeno) vse do pri-

hoda Rimljanov. Virsko gradišče je bilo v rimskem času opuščeno, vendar najdbe pričajo, da je bila njegova neposredna okolica — natančneje njen nižinski del — tudi v tem času dokaj gosto poseljena.[8] Zdi se, kot da so zavojevalci prisilili staroselce, da zapuste težje obvladljive naselbine na gričih in se presele v doline, kjer jih je bilo lažje nadzorovati.

Gospodarsko osnovo življenja na nižjih legah je dajalo poljedelstvo, ki je nedvomno obstajalo že v prejšnjih obdobjih, poleg tega pa tudi imperialna cesta Emona—Siscia, ki je v grobem sledila smeri starejših poti daljinskega značaja. V obravnavanem območju je cesta potekala takole: Stari trg (Višnja gora)—Zgornja Draga—Spodnja Draga—Hudo—Stranska vas—Ivančna gorica (Mleščevo—Mrzlo Polje—Rogovila—Studenec—Glogovica—Radohova vas—Cesta.[9]

Kot smo že rekli, je rimska cesta iz 30. let našega štetja bila zgrajena približno v trasi kasnejše avtomobilske ceste (v območju, ki ga tukaj obravnavamo, dejansko na odseku Stari trg—Rogovila, od tu dalje pa približno po trasi železnice, torej od Rogovile do Glogovice in Radohove vasi).

Na trasi od Starega trga do Malega Hudega predvidevamo lokacijo rimske menjalne postaje Acervo,[10] ki jo navaja Tabula Peutingeriana (18 milj od Emone in 46 milj od Neviodunuma). Obstoj cestnega križišča, kjer bi bila logična tudi postaja, dokumentirata rimska miljnika.[11] Tukaj se je glavni cesti priključila njena »variantna« (obvozna) vzporednica, ki se je odcepila pri Cikavi in je vodila preko Grosupljega, Gatine, Žalne, Kriške vasi in Zavrtač. Na istem kraju je moral biti tudi odcep pomembne stranske ceste proti Krki (mimo Mleščevega, Gorenje vasi, Kompolj in Valičine vasi)[12] in na sever proti Stični.

Čeprav poznamo le posamezne delce naselitvene zgodovine naših krajev in na večino vprašanj nimamo pravih odgovorov, ni mogoče prezreti določene kontinuitete v naselbinski kulturi prazgodovine, antike in srednjega veka. To dokazuje tudi primer krajev, kot sta Stična in Šentvid, kjer je v območju nekdanjega halštatskega naselbinskega središča v zgodnjem srednjem veku nastalo novo središče, tako imenovana prafara. Poleg pravkar omenjenega primera sta zgovorni še naslednji dvojici halštatskih gradišč in prafar: Magdalenska gora—Šmarje in Šmarjeta—Bela cerkev. Kot prafara je slednja najstarejša. Šmarska fara je v virih prvič izpričana leta 1228, šentviška pa sto let prej, leta 1136, v zvezi z ustanovitvijo stiškega samostana. Sklepamo pa lahko, da v tem času ni bila šele ustanovljena in tako ni mnogo mlajša od tiste v Beli cerkvi. Možna je domneva, da je bila ta prafara ustanovljena 11. stoletja, ko so oglejski patriarhi pospeševali čaščenje sv. Vida kot nadomestilo za kult slovenskega poganskega boga Svetovida. Razmeroma zgoden nastanek mreže prafar na Dolenjskem pa dokazuje, da je naselitev v teh krajih že bila razmeroma gosta in da je bila hkrati zastavljena tudi fevdalna organizacija tega ozemlja.

Drugo pomembno dejanje v naselitveni zgodovini širšega prostora Dolenjske pomeni ustanovitev stiškega samostana (1136). Cerkev in še posebej redovi so bili poleg fevdalnih rodbin, ko so Višnjegorci in Spanheimi, nosilci fevdalnega družbenega reda v teh krajih. Podobno, kot so Spanheimi ustanovili cisterijanski samostan pri Kostanjevici iz političnih in gospodarskih ozirov (leta 1234), so sto let pred tem gospodje Višnjegorski iz slavnega Heminega rodu darovali zemljo in pripadajoče gospostvo Sitik oglejskemu patriarhu Peregrinu, da bi tu ustanovil cisterco po zgledu samostana Citeaux v Burgundiji. Prvi menihi so na Dolenjsko prišli iz samostana Runa (Rein) pri Gradcu in so se menda nastanili najprej v Šentvidu, od koder so vodili gradnjo stiške cisterce.[13]

Očitno je Šentvid skupaj s šentviško cerkvijo starejši od stiškega samostana in je v času njegove ustanovitve (torej v 30. letih 12. stoletja) bil, danes bi rekli, kraj s pomembnimi centralnimi funkcijami.

Omenili smo že, da je bil Šentvid sedež ene najstarejših prafar na Dolenjskem, poleg tega pa je imel tudi vlogo tržišča oziroma kraja z določenimi funkcijami, kot so tedenski sejmi. Ni popolnoma jasno, kakšne so poleg pravice do sejmov bile še druge trške pravice kraja. Listina iz leta 1475 izpričuje, da v tem času Šentvid ni imel niti trškega sodnika niti sveta niti pečata in je upravno in sodno sodil pod Višnjo goro.[14] Možno je, da je Šenvid te pravice včasih imel, pa mu jih je cesar Friderik odvzel, ker je hotel okrepiti svojo na novo ustanovljeno mesto Višnjo goro. *Šentvid* je leta 1431 omenjen kot trg, ki da je imel lastni pečat, sodstvo in tri sejme letno.[15] Vsekakor tudi toponim »Stari trg«, ki je ohranjen za osrednji del kraja — torej za sklenjeno pozidano tržno ulico ob cerkvi sv. Vida in za njeno zaledje — govori v prid tezi, da Šentvid ni bil navadna vas, temveč naselje s staro tržno pravico. Po S. Mikužu[16] navajam še nekaj zgodovinskih podatkov o Šentvidu:

— leta 1360 si je vojvoda Rudolf Habsburški v Šentvidu postavil svoje dvorno taborišče, kjer je sprejel kranjske stanove. Istega leta so se ljubljanski trgovci nanj obrnili s prošnjo, naj prepove nedeljske sejme v Šentvidu, ki jim kvarijo zaslužek. Posledica je bila, da je vojvoda povsod na kmetih prepovedal nedeljske sejme;

— leta 1389 je bila šentviška fara inkorporirana stiškemu samostanu;

— leta 1419 je omenjen *dvor* v Šentvidu;

— leta 1475 listina, ki *omenja* šentviške trške pravice;

— leta 1478 je cesar Friderik odvzel Šentvidu tri sejme in jih prestavil v Višnjo goro;

— leta 1518 prodan *dvor* v Šentvidu stavba se je z enim zidom dotikala hiše čevljarskega mojstra, z drugim pa je gledala na trg);

— leta 1591: Šentvidu je bila dovoljena pravica na nov tedenski sejem.

V luči teh zgodovinskih dejstev poskušajmo analizirati naselbinsko zasnovo Šentvida. Prva ugotovitev je, da glede na odnos med staro deželno cesto Ljubljana—Novo mesto in Šentvidom lahko sklepamo, da je Šentvid starejši od cestne poteze. Jasno je, da je prvotna cesta šla skozi samo naselje — šele ob regulaciji cestne trase (v 17. ali v začetku 18. stoletja?)[17] so speljali »bližnjico« po polju pod Šentvidom. Pri tem pa se je seveda cesta prilagajala legi naselja in ne obratno.

Če pregledamo tloris kraja, opazimo, da ga sestavljajo tri ključne sestavine: župna cerkev, obdana s pokopališčem, stoji na vrhu vzpetine. Tik pod njo v smeri vzhod—zahod poteka tržna ulica, ob kateri stoje trške hiše, na severovzhodnem pobočju vzpetine nad Šentviškim potokom (Maklenkom) pa so v prostorsko bolj naključno razporejeni gruči postavljene domačije kmečkega značaja. Ob tem lahko postavimo tudi domnevo o časovnem zaporedju, v katerem so nastali omenjeni trije prostorski deli Šentvida: najstarejše je naselbinsko jedro z gručasto vaško zasnovo in je kot kmečko naselje vezano na tekočo vodo Maklenka. Predvidevamo, da bi njegovo jedro lahko nastalo že v času prve slovenske, vsekakor pa predfevdalne naselitve (to je pred 10. stoletjem).

Ob tem prvotnem naselitvenem jedru so v času, ko je Oglej v naših krajih organiziral mrežo prafar,[18] na vzpetini nad vasjo zgradili cerkev sv. Vida. Tako njen patroncij, kakor tudi dejstvo, da je bila sedež prafare, govorita o njeni starosti — dejstvo je še podkrepljeno z romanskimi arhitekturnimi ostanki v sami cerkveni zgradbi. Pri tem se je ohranila še ena arhaična poteza, ki jo redko srečujemo pri večjih naseljih; okrog cerkve je namreč še vedno pokopališče, obdano s pokopališkim zidom, ki fizično ločuje cerkveni areal od živega naselja.

Obzidava tržne ulice je resda urbanski element tega naselja, vendar ob rustikalnih arhitekturnih značilnostih, ki sicer izvirajo iz 19. stoletja, v zasnovi kaže tudi nekaj posebnosti: na tržno ulico vezana parcelacija namreč ni tako pravilna, oziroma bolje rečeno ni sestavljena iz za srednjeveška mesta in trge značilne lamelne parcelacijske mreže, kot bi pričakovali. Nastavke takšne parcelacije sicer opazimo in to predvsem na severnem obrobju trga (kjer so celo vidni ostanki nekdanje arhitekturne zasnove s hišami, katerih slemena so na ulico pravokotna), manj razvita je na njegovem južnem obrobju. Značilno pa je, da je tržna ulica podaljšana proti vzhodu in to skoraj do potoka, kjer se povezuje s prečno potjo »vaškega« dela Šentvida. Takšna zasnova šentviškega Starega trga daje slutiti, da je bila naselbina (natančneje njen trški del) sicer zastavljena kot bolj pravilno zasnovan kraj trškega značaja, da pa njena izgradnja ni bila speljana do konca, da je Stari trg pač zakrnel, še preden se je prav razmaknil.

Vrsta skromnejših hiš ob trgu tik pod pokopališkim zidom pa predstavlja zametek tradicionalnih revnejših mestnih četrti, kakršno so poznala večja mesta na svojem zunanjem obrobju, torej pasu ob mestnem obzidju, in je v tem sorodna na primer Tavčarjevi ulici v Kranju, Šolski ulici v Novem mestu ali Gubčevi in Kocljevi ulici v Celju.

Pri Šentvidu obstaja nepojasnjeno še vprašanje lokacije v virih omenjenega *dvora*. Ali je šlo za dvor višnjegorskih ministerialov, ki je bil z izumrtjem tega fevdalnega rodu odtujen iz prvotne posesti?[19] Vir izrecno govori o tem, da je bil z enim zidom dvor obrnjen v trg, medtem ko se je z drugim zidom (verjetno požarnim), naslanjal na sosednjo hišo. Torej je moral imeti vogalno pozicijo. Franciscejska katastrska mapa prikazuje le eno lokacijo, ki bi prišla v poštev: Vidgarjevo posestvo na zahodnem robu naselja. Je morda na tem mestu treba iskati izginuli dvor? Ker ne poznamo stavbne zgodovine Vidgarjevega posestva (nedvomno je pač obstajalo v času nastanka franciscejskega katastra, torej v letu 1825), je to lahko le zelo meglena domneva. Vsekakor pa je zahodni del Šentvida prostorsko drugače organiziran od Starega trga na nasprotnem obrobju cerkvenega areala. Nekoliko dlje smo se pomudili pri oblikovni zgradbi

Šentvida, ker je v tem oziru pač najbolj zanimiv kraj v obravnavanem območju.

Stična predstavlja zanimivost drugačne vrste: v njej je seveda najpomembnejši kompleks cistercianskega samostana. Njegova stavbna zgodovina in arhitekturna vrednost sta znani,[20] zato tega ne bomo ponavljali. Omenimo naj le dve dejstvi: prvo je povezano s civilizacijsko vlogo zgodnjih samostanskih ustanov: samostanska kultura je v svoji prvi fazi (pri nas torej od 11. do 13. stoletja) slonela predvsem na samostanih starejšega tipa. V zahodni Evropi (točneje v Italiji) se je v prvi polovici 13. stoletja začela razvijati nova vrsta redov, tako imenovanih beraških redov, ki so imeli svoje sedeže v mestih in so bili prilagojeni mestnemu načinu življenja. V nasprotju z njimi so bili starejši redovi, kot so benediktinci, cistercijani in kartuzijani, organizirani po zgledu predurbanskih oblik družbe: samostane so gradili v odmaknjenih krajih, njihovo gospodarstvo je temeljilo na poljedelstvu, skratka, bili so kolonizatorji »terre vergine« in organizatorji zgodnjega fevdalnega načina proizvodnje. Poleg tega, da so širili krščanstvo, so gojili na antičnih temeljih slonečo omiko, kar velja tudi za naselbinsko zasnovo teh samostanov, ki po eni strani izhaja iz tradicij antičnih vojaških taborov in mestnih kolonij, po drugi pa je sorodna velikim »villae rusticae«, vsidranim v poljedelsko pokrajino. Vse te ugotovitve veljajo tudi za Stično, ki je bila tako po velikosti, gospodarski moči kakor tudi po arhitekturni kvaliteti enakovreden člen srednjeveške evropske kulture.

V primerjavi s samostansko Stično[21] je vas ob njej v celoti podrejena samostanu: na prostor pred samostanskim vhodnim traktom se stekajo vse poti, v širši in ožji okolici so posejane kapelice in druga znamenja, ki so priče samostanske prisotnosti (tako smo že omenili znamenja opata Lovrenca v Ivančni gorici), toponimi in ledinska imena prav tako opozarjajo na samostan in nanj vezano gospodarstvo (Nograd, Pungart, Kurja vas, Svinjska vas, Marof — tudi Trebež in Na lazu smemo povezati s krčenjem gozda za potrebe samostanskega gospodarstva). Sicer pa je po franciscejskem katastru sama vas Stična obsegala le nekaj gručasto razporejenih hiš na stičišču vaških poti, medtem ko je Gaberje imelo hiše razporejene predvsem vzdolž ceste proti Metnaju.

Rečemo lahko, da je večina vasi v obravnavanem območju gručastega tipa: poleg jedra Stične, Petrušnje in Pristavlje vasi še Vir, Malo Hudo, Stranska vas, Studenec in Mleščevo. Širša okolica Stične ne pozna vrstnih vasi, iz česar bi lahko sklepali dvoje: naselbinska zasnova omenjenih vasi je nastala že v obdobju pred načrtno fevdalno kolonizacijo, za katero je značilen prav vrstni tip vasi. In drugič: stiški samostan kot fevdalno zemljiško gospostvo očitno ni na novo organiziral prostorske zasnove vasi, temveč se je oprl na obstoječo mrežo in prostorsko organizacijo naselij in jo nadgradil.

Ostane nam še, da na hitro pregledamo, kakšna je prostorska zasnova Ivančne gorice. Ivančna gorica je fenomen »posebne vrste«, saj gre za naselje, ki je nastalo šele v zadnjih dvajsetih letih. Če je naš urbanizem vsaj delno ponosen na Novo Gorico in na Velenje, pa popolnoma molči o primerih, kot so Ivančna gorica, Grosuplje, Domžale..., čeprav so tudi ti kraji v resnici nastajali na podlagi urbanistične dokumentacije in so skupaj z reprezentančnimi novimi mesti hočeš nočeš prav tako proizvod naše sodobne prostorske prakse.

Ivančna gorica je dobila ime po gozdnati vzpetni — torej po izvoru ni krajevno, temveč ledinsko ime (kot še toliko drugih krajevnih imen, ki so bila prevzeta iz imena za zemljišče — npr. Poljane, Moste, Prule, da naštejem le nekaj ljubljanskih primerov). Do leta 1945 Ivančna gorica statistično sploh ni obstajala — tako se je imenoval le zaselek z nekaj hišami ob stari cesti Ljubljana—Novo mesto. Postaja je nosila napis Stična in ves predel današnje Ivančne gorice severno od železniške proge so prištevali k Stični (podobno kot že sedaj zaselek ob železniški postaji Šentvid sodi k temu kraju). Južni del Ivančne gorice je sodil h kraju Mleščevo. Takšna razdelitev je še danes ohranjena v razmejitvi na katastrske občine: severna polovica Ivančne gorice je v k. o. Stična, južna v k. o. Gorenja vas. Statistično je Ivančna gorica postala naselje šele po letu 1945, njen pravi razvoj pa se je pričel po letu 1956, ko so tukaj zgradili priključek na cesto Bratstva in enotnosti. Gradbeni »boom« 60-tih let, ko so v Sloveniji pričele rasti zasebne hiše kot gobe po dežju, je zajel tudi Ivančno gorico: v tem desetletju se je število hiš v kraju podvojilo.[23] Danes je Ivančna gorica raztegnjena na vsem prostoru med starimi naselji Malo Hudo, Stranska vas, Mleščevo, Vrhpolje in Studenec.

Podobno stihijsko rast sta v zadnjih desetletjih doživela tudi Šentvid in Stična. Tako kot večina ruralnih in polruralnih naselij pri nas sta se širila na račun razpršene gradnje zasebnih stanovanjskih hiš predmestne-

ga videza, s katerimi so pozidovali predvsem prostor vzdolž prometnic. Tako je v Šentvidu ob cesti proti železniški postaji že med obema vojnama nastala vrsta hiš z značilnim imenom Zadolžna vas. Po vojni so največ gradili ob cesti proti Grižam in proti Radohovi vasi. Ko je bil zapolnjen prostor ob »glavnih« vpadnicah, so prišle na vrsto tudi druge cestne povezave. Podobna ocena velja tudi za Vir in za Stično.

Naj sklenem: s stališča zgodovine naselbinskih oblik sta Šentvid in Stična zanimiva zato, ker se tudi pri njiju potrjuje teza o zgodovinski kontinuiteti naselbinske kulture pri nas. Čeprav smo v razpravi obravnavali majhen prostorski izsek, vidimo, kako so naselja v njem tipološko raznovrstna in razmeroma stara. Tipološka raznovrstnost sicer ne presega osnovnega tipa ruralne naselbine, vendar ima zgovorne variacije. Pri Stični gre za kombinacijo treh, v osnovi ruralnih naselbinskih prvin: samostana, vasi ob njem in ruralnih zaselkov v okviru samostanske posesti. Šentvid pa je primer manjšega trga oziroma ruraliziranega trškega središča sredi prav tako kmečke okolice.

Šele najnovejši razvoj je pričel zabrisovati prej jasno določljive naselbinske poteze posameznih krajev, ki se vse bolj izgubljajo v poplavi periurbanizacije. Ivančna gorica je njen »najlepši« zgled: naselje je le bolj ali manj naključen skupek stavb brez pravega središča, brez naselbinskega koncepta in brez lastne fiziognomije.

OPOMBE

1. O njem in o ljudskih pripovedkah, povezanih z njim, je pisal Jurčič. Cf. J. Jurčič: »Mogile pri Virji in narodna pravljica o njih«, Slovenski glasnik, Celovec 1866, str. 138—141. Jurčič je seveda virski cvinger in gomile pod njim pripisal našim, slovenskim prednikom. — *2.* S. Gabrovec: »Naselitvena zgodovina Slovenije v halštatskem obdobju«. Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana 1975, str. 56. Izračun temelji na upoštevanju števila družinskih gomil. — *3.* Prav tam, str. 59. — *4.* I. Pirkovič: »Crucium«, Situla, Ljubljana, št. 10, 1968, str. 31. — *5.* Najverjetneje je, da bi bil potok spremenjen v ribnik za potrebe stiškega samostana, čeprav obstaja možnost, da bi bil reguliran že kdaj prej. — *6.* Krajevni leksikon Slovenije, II. zvezek, Ljubljana 1971, str. 147. — *7.* S. Gabrovec s sodelavci: »Prvo poročilo o naselbinskih izkopavanjih v Stični«, Arheološki vesnik, št. 20, 1969, str. 177—196. — *8.* »Naselitvena zgodovina Slovenije v latenskem obdobju«, Arheološka najdišča Slovenije, str. 63. — *9.* ANS, str. 101. — *10.* Acervo v latinščini pomeni »pri gomilah« — torej nekje v bližini halštatskel Stične — glej F. Ljubič: »Rimske ceste na območju sedanje občine Grosuplje«, Zbornik občine Grosuplje, IX, 1977, str. 128. — *11.* Prvi je bil najden v bližini današnje železniške postaje Ivančna gorica; najdišče je v arheološki literaturi znano pod imenom Hudo, oziroma Malo Hudo (ANS, str. 85). Miljnik ima dobro ohranjen napis, ki označuje razdaljo 44 milj od Neviodunuma. Postavljen je bil v času cesarja Antonina Pija, v letih 139—140. Ni bil najden ob samem cestišču, ker je bil v prevrnjeni legi; verjetno so ga le pahnili s ceste. Drugi miljnik danes stoji na kržišču stare ceste Ljubljana—Novo mesto in ceste proti Stični (torej v Ivančni gorici), njegov napis pa so uničili, ko je stiški opat Lovrenc v 16. stoletju dal vanj vklesati nov napis. — *12.* Prav tam, str. 127. — *13.* Zgodovinske vire za Stično je zbral in komentiral Metod Mikuž, cf. Vrsta stiških opatov, inavguralna disertacija, Ljubljana 1941, in Topografija stiške zemlje, Ljubljana 1946. Po njem jih povzemajo drugi pisci o tej problematiki, kot so M. Zadnikar, S. Mikuž, J. Mlinarič itd.; F. Kos, Gradivo IV., št. 130. — *14.* S. Mikuž: Umetnostnozgodovinska topografija grosupeljske krajine, Ljubljana 1978, str. 349; listina 1475 I. zv. MMVK 13, 1900, str. 137—138. — *15.* Krajevni leksikon Slovenije, II, str. 153, vendar brez omembe vira, tako da podatka ni mogoče preveriti. — *16.* S. Mikuž, op. cit. str. 349—352. — *17.* Florjančičeva karta vojvodine Kranjske iz leta 1744 že prikazuje cesto, ki poteka pod Šentvidom. — *18.* Ta dejavnost je dosegla višek v 11. stoletju, ko so oglejski patriarhi postali tudi posvetni gospodarji slovenske marke. — *19.* V letu njegove zadnje omembe je zamenjal lastnika. — *20.* Pregled domače literature o Stični podaja S. Mikuž. Topografija grosupeljske krajine, pregled tujih del, ki se dotikajo Stične pa je pripravil M. Zadnikar: »Stična in cistercijanska romanika«, Varstvo spomenikov, XI, 1966, str. 93—99. — *21.* Jože Kastelic izvaja ime iz slovenske besede Žitič, sin Žitka, kar da v nemški transkripciji v viru sporočeno ime Sittich oz. Sitik. Cf. J. Kastelic: »Nov tip halštatskega diadema v Sloveniji«, Situla, št. 1, 1960, str. 4. — *22.* Tudi današnje Grosuplje, ki je nastalo z združitvijo s Stransko vasjo, je bilo do pred kratkim razdeljeno na dve katastrski občini. Tukaj so mejo k. o. premaknili, medtem ko je Ivančna gorica še naprej razpolovljena. — *23.* Krajevni leksikon Slovenije, II, str. 132, vendar je navedeno le število prebivalcev, ne pa število hiš. Glede na podatke o številu prebivalcev lahko sklepamo, da je bilo leta 1961 v Ivančni gorici okrog 80 hiš, deset let kasneje pa okrog 150 hiš.

ZAPISKI IN GRADIVO

Uredništvo Kronike se je odločilo, da bo v tej in nekaj naslednjih številkah skušalo posebej opozoriti, da je preteklo že sedemdeset let od velikih bitk v prvi svetovni vojni, ki so zahtevale ogromno žrtev tudi med Slovenci. Nanje nas še danes spominjajo mnogi spomeniki na naših pokopališčih. Ugotavljamo, da so bila intenzivno proučena že mnoga vprašanja, povezana s politično zgodovino teh let, da pa so ostale ob strani gospodarske in socialne razmere, zlasti pa trpljenje »navadnih« ljudi.

Za uvod objavljamo prepis dnevnika Cirila (Jakoba) Prestorja.

Rodil se je v Ljubljani 24. julija 1890. Ljudsko šolo je obiskoval v Št. Vidu na Koroškem (St. Veit an der Glan), nižjo gimnazijo pa v Ljubljani. Šolanje je nadaljeval na C. kr. moški umetnoobrtni šoli lesne smeri v Ljubljani, na oddelku za figuralno plastiko. Zaradi zgodnje očetove smrti je moral šolanje prekiniti in prevzeti skrb za družino. Zaposlil se je v Vzajemni zavarovalnici v Ljubljani in s tem preživljal in šolal brate in sestri do leta 1913, ko je kot redni vojaški obveznik začel služiti vojaški rok.

Po I. svetovni vojni se je 1919. leta zaposlil na železnici in služboval v raznih krajih Dolenjske, od leta 1925 dalje pa v Dobovi. Leta 1942 je bil službeno premeščen v Gradec in kasneje v Fürstenfeld. Tu so ga 6. aprila 1944 Nemci aretirali, 23. maja istega leta pa je njegova družina prejela skopo obvestilo o usmrtitvi, ki je bila izvršena 21. maja v za vojno značilnih, nejasnih okoliščinah.

DNEVNIK CIRILA PRESTORJA IZ 1. SVETOVNE VOJNE

EVA HOLZ

Dnevnik, ki ga imamo pred sabo zajema čas prve svetovne vojne. Njegov avtor je odšel oktobra 1913 v telegrafsko šolo v Sopron na Madžarsko, v letu 1914 so ga mobilizirali in obredel je fronto v Srbiji — ob Drini in Kolubari — nato je bil premeščen v Galicijo in na rusko fronto. Sledila je prestavitev na Kras in nato v Tirole, pa spet na Kras, bil je v 10. in 11. soški ofenzivi, nato pa sledil umikanju italijanske vojske do Piave. Za konec je bil prestavljen v Srbijo, od koder se je začel beg domov.

Dnevnik je pisan zelo skopo. Našteva dejstva in skoraj vedno se mu posreči vzdržati se kakršnih koli komentarjev. Prav zato so dogodki — tragični in komični — toliko bolj verjetni in pretresljivi. Dnevnik nam predstavi izobraženca, ki pa je bil politično nevtralen. Zelo jasno je tudi izražen način bojevanja v prvi svetovni vojni, ostra meja med fronto in zaledjem, možno sodelovanje s civilnim prebivalstvom, pa naj bo v Rusiji ali pa v Srbiji, odhajanje na dopust.

Prepis rokopisa ne popravlja, ohranjene so vse avtorjeve značilnosti tako slogovne kot tudi slovnične in pisava krajevnih imen.

Iskreno se zahvaljujem družini Prestor, da je dovolila objavo dnevnika in nam tako

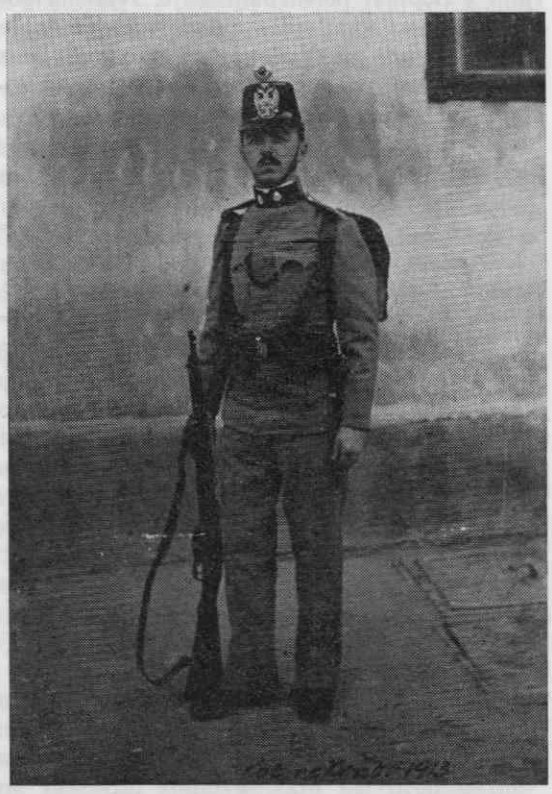

Avtor dnevnika kot rekrut leta 1913

omogočila dopolnilo k dosedanjemu poznavanju 1. svetovne vojne s čisto človeškega stališča.

KO SEM NOSIL VOJAŠKO SUKNJO

PO SVETU OD LETA 1913—1918

17. 10. 1913. Ljubljana

Zjutraj odšel s kovčekom na rami in brez pušelca na Ergänzungs-Bezirkskomando v Predovičevi hiši. Opoldan ob 1[h] z vlakom proti Madžarski k II. brz. bataljonu v Sopron.

17. 10. 1913. Wr. Neustadt

Tu se ločila osmica. Jaz, Jelenc, Kolbe in Škorjanec odšli v Sopron, ostali štirje pa v St. Pölten.

18. 10. 1913. Sopron (Ogersko)

Ob 5. uri v Sopron. Ob 6. uri v kasarni »Windmühlkaserne«. Jaz k 8. četi, Jelenc k 7. Kolbe k 6. in Škorjanec k 8. Tu postal podoficir, diplomiran vojni telegrafist in četni manipulant.

15. 5. 1914. St. Pölten (N. Avstr.)

Odšel v šolo za rač. podčastnike. Tu absolviral radiokurs in rač. podč. šolo.

24. 7. 1914. St. Pölten

Splošna mobilizacija.

25. 7. 1914. Sopron (Ogersko)

Se vrnil k četi v Sopron. Stotnik Sojka, poročnik Ribič, poročnik Čihak.

28. 7. 1914. Sopron

Odšla 8. četa k 8. koru v Prago.

29. 7. 1914. Dunaj (Wien)

Na potu skozi Dunaj. Marširali skozi cesarski dvor.

30. 7. 1914. Praga (Češko)

Na novo oblečeni in oboroženi in dodeljen 9. Divisionstelefon-Abteilung.

2. 8. 1914. Praga

Kmdt. nadp. Pražak, dodeljena rez. nadp. Müller in praporščak Vydra.

2. 8. 1914. Kolin

se ustavili

4. 8. 1914. Dombovar

se ustavili

5. 8. 1914. Debreczin (Ogersko)

se ustavili

5. 8. 1914. Zombor (Slavonija)

se ustavili

5. 8. 1914. Osijek

se ustavili

5. 8. 1914 Županje

Izstopili iz vlaka. Nakupili od kmetov konje in vozove, dobili telef. materijal in šli peš naprej.

6. 8. 1914. Vrbanje

malo se odpočili pa šli zopet peš naprej proti meji.

7. 8. 1914. Račinovci

Iz Račinovceh odšli in prestopili bosansko mejo na istem mestu, kakor 17. polk leta 1878. Bosanci v fesih in turbanih prišli nam nasproti.

8. 8. 1914. Bjelina (Bosna)

Mesto ob bos.—srbski meji. Začuli prve strele in začutili prve šrapnele. Nastanjeni v vojašnici. Na meji pokalo, smo kot rezerva ostali v Bjelini. Prvič v mošeji. Prvič v haremu imovitega bega. Prvi šrapneli v mesto. Strašna panika. Prvi ranjenci naše divizije.

9. 8. 1914. Ob Drini

Naša divizija pod poveljstvom Fmlt. Scheuchenstuela stopila v akcijo. Polki z godbami naprej, oficirji z golimi sabljami in rjavimi gamašami. Prve strele dobili oficirji in godbeniki.

13. 8. 1914. Ob Drini

Ob 10. uri obojestransko ogenj na fronti utihnil. Ordonančni nadp. Lavrič z 3 ulanci šel preko Drine. Prišel nazaj z vestjo Srbi se umaknili. Hoch der Sieg-Hoch Franz Josef-Hoch Österreich je zaklical nadp. Lavrič. Pionirji hitro napravili mostove in šli smo preko Drine v Srbijo. Pri prvih grmih našel mrtvece z izkopanimi očmi in gumbe od plašča vtaknjene v očesne dupline. Kakih 10 km preko meje se nastanili in imeli odmor. Ugotovili smo, da je par vojakov z 3 topovi in kakih 50 četnikov zadrževalo 20.000 mož močno divizijo celih 5 dni.

14. 8. 1914. Lešnica (Srbija)

Na vse zgodaj smo dospeli v mesto Lešnica. Razdelili se po vasi. Moški skoraj vsi odšli z srbsko vojsko. Na vrtu hiše kjer sem bil jaz pri velikem orehu privezani 3 srbi s zavezanimi očmi. Čakali obsodbe voj. sodišča. Sodil avditor Dr. Kral. Po-

poldan ustreljeni. Starček Srb lačen prišel k kuhinji s skledo. Mlad oficir 73. polka ga ustrelil na mestu. Tu smo bili 2 dni. Bližale so se hude ure.

16. 8. 1914. Joševa

Mali odmor, jedli in zopet šli proti Cer-planini.

16. 8. 1914. Pri Cer-planini

Prišli smo v kraj kjer so nas obsipali s kroglami od vseh strani, da sami nismo vedeli kje smo. Od 20.000 mož močne divizije je ostalo dobrih 5000 mož, a vseeno po ojačenju v ofenzivi. Sestreljen prvi areoplan. Videl sem prvi areoplan a še ta komaj 5 m širok. 9. in 19. divizija sta še imeli zvezo med 19. in 29. divizijo luknja. Na srbski strani ljubljanskega dobrovoljca Jenko in Fabjančič. Od avst. voj. sodišča obsojena na smrt. Korni poveljnik Fzm. Giesl imel svoj šotor na cer-planini, poleg njega divizionar 9. div. poleg brigadir pošta, pekarija, tren, pehota spredaj in zadaj. Srbi streljali od spredaj in z desne strani. Gen. štab. oficirji posebno ordonančni poročnik Wittek z revolverji v rokah prisilili celokupno moštvo, da so šli proti gričevju od koder so padali sigurni streli. Šli smo, Srbi so utihnili za nekaj časa, ko smo prišli na vrhove gričev, smo opazili kako se je umikalo kakih 50 četnikov. Naenkrat se je zopet začela borba, huda in resna. Junaški borbi Srbov katerim na čelu je stal kraljevič Aleksander se je morala avstrijska vojska umakniti in začeli smo bežati brez prestanka. Bitka je trajala 4 dni. Pri begu proti meji Srbije in Bosne smo že videli kako nas hoče prestreči srbska konjenica a smo srečno ubežali. Fzm. Giesl odšel za vedno na dopust.

20. 8. 1914. Janja (Bosna)

Konečno dospeli v Bosno čez Drino v varno zavetje.

25. 8. 1914. Balkovača

Srbi dospeli popolnoma do Drine in nas z 8 cm topovi preganjali iz ene vasi v drugo.

1. 9. 1914. Bjelina

Zopet v Bjelini. Mir v mestu. Na meji redki streli. Se porazgubili po mestu. Prava turška kava.

2. 9. 1914. Selište

Srbski vaščani signalizirali z zvonika cerkve, mi begali pred šrapneli po vasi. Nadp. Müller dobil od generala nalog, da napravi tel. zvezo čez Drino. Ker je bil boječ, je dal ta nalog naredniku Pomeju. Srbske krogle so mu ovirale napraviti to zvezo čez Drino, pa je pribežal k četi. Bil je vsled tega umik čet ki so bile onstran Drine. Narednik je bil zato namesto nadp. zaprt. V Selištu smo čakali 6 dni.

8. 9. 1914. Bosanska Rača

Gen. Scheuchenstuel je hotel na vsaki način preko Drine. Zagledali prvi opazovalni balon. Na Savi so se delali bontonski mostovi a so jih Srbi sproti zbili. Sava požrla vse pijonirje in saperje. Jaz s svojimi v pristaniški kantini, kjer so nam krogle iz srbskih pušk pobile vsa okna. Na dvorišču konjenica kneza Lichtensteina. Srbski šrapneli obdelovali konjenico.

9. 9. 1914. Vel. Selo

Po begu smo se zopet malo pokrepčali a še tu smo dobili srbske šrapnele.

12. 9. 1914. Dol. Brodač

Tu 4 dni. Srbska vojska tik ob Drini.

17. 9. 1914. Balatum

Sv. maša na prostem. Dobili par granat. 5 mrtvih pri maši.

18. 9. 1914. Salaž

Tu pravi pekel. Vsi v neposredni bližini Drine. Par korakov za nami pokali naši topovi. Srbi streljali na našo stran listke z napisom »ne pucajte bračo«. Strašna žeja, pili krvavo Drino.

2. 10. 1914. Bosanka Rača

Se vrnili v Bos. Račo. Tu so se začeli kopati rovi do 2 m globoki, tako da smo hodili po teh rovih ne da bi nas videli Srbi. Municija se dovažala v ogromni množini. Srbi nam iz svojih jarkov kazali na palicah debele »knedelne«. Opazili, da so srbske žene prinesle hrano vojakom in med tem ko so Srbi jedli so streljale žene. Hišnik Bosanec musliman kjer je bila postaja, smrtni sovražnik pravoslavnih Srbov. Nisem vedel, da Hrvatje in Bosanci muslimani sovražijo Srbe čeprav govore isti jezik. Iz Bos. Rače pisal Dr. Ev. Kreku, da smo za božič gotovi a mi odpisal, da bo trajala vojna par let. Tega čakanja ob obeh straneh Drine je bilo dovolj nam kakor Srbom. Začele so se ljute topovske bitke, posebno 73. polk je bil nestrpen, posebno četa mojega bivšega stotnika Sojka-ta je hotela na vsaki način preko Drine. In konečno so se Srbi premoči avstrijske vojske udali in smo prišli čez Drino.

1. 11. 1914. Črnabara (Srbija)

Medtem ko smo mi bili vsi v rovih v Bos. Rači, so ležali Srbi čisto na prostem pred Črnobaro in nas celi mesec držali v šahu. Zagledali popolnoma svež grob z napisom »Hier ruhet Hauptmann N. N.«. Vojaki grob odkopali in je bila v grobu čisto nova havbica 10 cm. Ker je bilo v vasi mirno in deloma prazno smo se razkropili po hišah. Jaz sem s par podoficirji šel v prvo večjo hišo in prišel v sobo, ki je bila lepo opremljena s kraljevo krono, na mizi za 5 do 6 oseb kosilo še toplo niti načeto in v kozarcih rdeče vino. Bile so na mizi razne dobrote, Lačni smo bili in jaz sem prvi začel jesti in se tudi enkrat pošteno najedel. Ko smo se najedli je prišel div. štabni zdravnik in kričal nad nami, da smo sedaj zastrupljeni, šele pozneje smo zvedeli, da je bil v tej sobi kralj Peter I s svojim štabom in kosilo so pripravile vaške žene.

3. 11. 1914. Svinje

Šli skozi z malim odmorom.

4. 11. 1914. Zminjak

Tu bili 5 dni. Prve uši. Kokoši, prašičkov in vsega dovolj. Jedli smo na pol surovo. Moški so nas grdo gledali. Četniki na delu. Opazili grozno mržnjo Madžarov in tudi Hrvatov do Srbov.

10. 11. 1914. Lipolist

Se odpočili in šli dalje proti Valjevu.

12. 11. 1914. Bošnjaci

V tej vasi sem se skril v neko sobico in zaspal, zvečer nisem mogel več stati na nogah. Ko se zjutraj prebudim vidim srbsko patruljo poleg mene v sobici sedeti. Ko sem vprašal kaj je pravi eden »ništa brate«. Moji ljudje so odšli ostal sem sam. Patrulja dobri dečki so se z menoj menili in me nazadnje spustili, da sem komaj po 8. urah zopet našel svoje ljudi. Sama sreča, da sem govoril slovensko, drugače »bum bum«.

14. 11. 1914. Novaci

Na poti proti Arandjelovcu. Dohitel svoje ljudi, kmdt. me vprašal če mi je srbska patrulja hotela kaj žalega ko sem mu povedal je rekel, sreča Vaša da ste Slovenec. Vsi so mislili, da me ne bo več in je moje mesto pri četi že drugi prevzel. Srbska vojska slaba, vsled nekega sporazuma z Bolgari so Srbi potegnili vso vojsko od bolg. meie in dali v območje Arandjelovca. Čez par dni na to so se vršile strašne bitke.

16. 11. 1914. Pankovica

Šli skozi vas.

16. 11. 1914. Sudnica

počivali v šoli. Nekdo zažgal šolo pa smo ostali zopet brez strehe. Komaj se rešili.

17. 11. 1914. Sudnica

brez strehe, strašna nevihta.

17. 11. 1914. Ruklade

dovolj kokoši in prešičev. Jesti dovolj, samo na pol surovo smo jedli. Ujeli enega bika, pobili na tla, bik nam zbežal proti Kolubari kjer je obležal mrtev.

18. 11. 1914. Lejkovac

Oprezno se bližali Lejkovcu. Srbi onstran reke Kolubare pazili na nas in nas obsipali s šrapneli. Vse hiše polne uši. Sedaj sem šele začutil kako hudo je imeti uši. Bližali se gričevju borbe vedno hujše. Dobil nalog založiti postajo v kolibi na hribu s hrano in materijalom. Iti sem moral z tremi možmi. Skrit v kolibi vidim prihajati srbsko četo z oficirjem. Začeli so vpiti Srbi kot Čehi »predajte se« samo našega stotnika je eden od Srbov vstrelil potem so se pa ročno spoprijeli. Ko sem gledal to rovanje sem skočil do mrtvega stotnika mu odvzel sabljo in dežni plašč in jo pobrisal nazaj v kolibo. Srbska četa je bila ujeta. Pri kuhinji sem govoril z njimi, sami akademično izobraženi Srbi. S patruljo odšli v naše zaledje.

27. 11. 1914. Petka

Zopet malo naprej. Srbski kmetje na nas streljali iz hiš. Veliko hiš vsled tega zažganih.

1. 12. 1914. Lazarevac

Zavzeli mesto Lazarevac. Zmanjkala nam patrulja 3 mož (Madžarov). Morali smo iskati po celem mestu. Na fronti mir. V neki hiši našli može razsekane in zaklane. Krivce smo našli v veliki omari skrite 2 močne Srbkinje z bodali v rokah. Bile so po voj. sodišču obešeni.

2. 12. 1914. Vreoče

Še malo naprej. Ker je padel Beograd smo imeli slovesno mašo.

4. 12. 1914. Junkovci

Zopet malo naprej. Ni šlo tako gladko z ofenzivo naše divizije. Kmalu začutili zopet neko premoč srbske armade.

9. 12. 1914. Vreoče

Se vrnili v Vreoče. Nismo vedeli ali se pripravljamo na ofenzivo ali beg. V neki hiši trije ogerski huzarji posilili ženo z dojenčkom. Huzarje smo ujeli, jih predali vojnemu sodišču. Bili so ustreljeni. Srbi so pritiskali vedno jačje, čulo se je o novi armadi 60.000 Srbov. Srbi streljali mi bežali, dobil luknjo v kapo v našo kuhinjo granata, samo črne kave je bilo škoda. En kuhar in par konj mrtvi.

10. 12. 1914. Stepojevac

Bežali vedno bolj. Eni so bili veseli, drugi so se jezili, tretji jokali; oficirji so si menda sami sebi dajali pogum pa ni šlo drugam kakor nazaj. Z revolverji so si nekateri delali prostor pri begu, konji brez vozov in brez gospodarja begali sem in tja, vozovi in topovi prevrnjeni, živina sama, ljudje brez glave vse zmešano in v to zmešnjavo streljali Srbi. Vsak je hotel odnesti le golo življenje.

13. 12. 1914. Meljak

Čez noč skriti v gozdu. Proti jutru prišli v Meljak. Plačeval ukradeno seno. Bil čisto sam v srbski hiši pri večerji. Oficirska patrulja iskala naše jarke, jih našla namreč srbske, vprašal je major Wonky »was für Regiment liegt hier in der Schwarmlinie« dobil odgovor »Evo vam našog kapetana. Kratko na to so majorja ujeli, drugi smo zbežali.

14. 12. 1914. Beograd

Na begu proti meji pribežali v Beograd. Pregledali naglo mesto. Bil v konak kraljevem dvoru. Prebivalstva precej v Beogradu. Poleg dvora si zakurili ogenj in se greli. Kmalu smo morali zapustiti Beograd, ki je bil 12 dni v avstrijskih rokah. Bežali smo mimo celih kolon novih avstrijskih topov, mimo polnih skladišč, sami pa lačni. Železniški most razbit. Za nas pripravljali čez Savo blizu Donave bontonski most. Šli preko medtem ga Srbi zadeli z granatami. Bežali brez glave deloma po mostu deloma po vodi. Srbi streljali za nami s puškami. Veliko potonilo konj in vojakov. Na avstrijski strani Save smo se naglo poskrili in dospeli v lepo mesto Zemun.

15. 12. 1914. Zemun

Lačni in žejni zasedli vse gostilne in kavarne. Spali po kavarnah po zofah in biljardih.

17. 12. 1914. Surčin

Odhajali vedno bolj v zaledje.

19. 12. 1914. Dobanovci

Še bolj na varnem.

20. 12. 1914. Batajnica

Tu vagonirali, kam se odpeljemo nismo vedeli.

21. 12. 1914. Novi Sad

Izstopili iz vlaka, prebrskali celo mesto, govor bolj vse madžarsko. Po mestu so lumpali in pili do nezavesti.

22. 12. 1914. Ofutak (Futog)

Iz Novega Sada smo šli par ur peš v vas Ofutak. V vasi Švabi in Srbi. Švabi lepo urejena posestva, Srbi zanikrno. Srbi so se poskrili. Stanovali na švabskem posestvu. Težko zbolel. Obležal v postelji. Imeli lepo božičnico in obdarovani. Med kolero — bolnimi vojaki v bolnici. Moji vojaki umirali. Štabni zdravnik me hotel dati v izolirnico pa sem ušel. Divizijo nadzirat prišel nadvojvoda Evgen. Izredno čuden mož. Za božič dobil vsak vojak njegovo sliko. Kmalu so minili dnevi počitka. Predno smo odšli sem šel še enkrat v Novi Sad. V novem sadu preki sod. Od madžarske oficirske patrulje aretiran, ker smo bili čez uro na cesti. Po 26 dneh lepega odpočitka odšli zopet na pot.

17. 1. 1915. Temerin

Samo madžarsko.

18. 1. 1915. Džablje (Žablje)

Sneg in mraz

19. 1. 1915. Sajkassentivan

Zopet daljši odmor. Vsi se precej popravili in poredili.

2. 2. 1915. Titel

Jako slabo mesto v moralnem oziru. Veliko vojakov obolelo.

3. 2. 1915. Vel. Bečkerek

Lepo mesto, bogati meščani, dobro za jesti in piti. Zvedeli smo, da gremo kmalu proti severu. Vagonirali.

8. 2. 1915. Nagyberezna

Izstopili iz vlaka. Sneg, mraz, plundra, ruski šrapneli. Kmetje in kmetice vedno pili žganje. Videl prve vojake z zmrznjenimi udi.

8. 2. 1915. Csontos

Malo naprej. Pisarno imel v hiši bogatega Žida, ki je vedno molil.

10. 2. 1915. Nagyberezna

Se zopet vrnili radi nove grupacije.

10. 2. 1915. Tascany

V drugo smer. V veliki hiši kot vojašnici. Polno vojakov ki se niso dali razgnati iz hiše radi deklet. Eno dekle oddali v voj. sanit. kolono.

18. 2. 1915. Luch

Mraz vedno hujši, pota slaba, jedi manj, skladišča daleč za nami, treba je bilo za moštvo slanine kruh in gorak čaj z rumom. 36⁰ mraza. V mali bajtici imel pisarno in posteljo. Grmeli topovi naši in ruski. Poleg mene na leseni prični spal ujeti ruski stotnik. Najprvo ga preiskal, videti poštenjak. Dal mi pištolo, rublje, epoleto in kokardo. Jaz mu dal par kronc.

23. 2. 1915. Katnica

Vedno hujši mraz. Sem ter tja kaka hišica. Na prostem v snegu pod šotori. Kasneje v veliki žagi. V goreči žagi. Žago dolgo 100 m. Kozaki za petami. 1 m visok sneg in bežali pred kozaki.

1. 4. 1915. Smerek-Wellina

Zopet bežali.

4. 4. 1915 Utscaz (Ogersko)

16 dni na odmoru. Prvi stroji za sežiganje uši.

21. 4. 1915. Görbezseg

Tu zmrzovali do 8. 5.

9. 5. 1915. Harczos

Ponovno ofenziva v Karpatih.

11. 5. 1915. Katnica (Galicija)

Po ovinkih zopet v Katnici. Še vedno mraz.

12. 5. 1915. Zawoj

Sestrelili prvi ruski areoplan.

14. 5. 1915. Lawrow

Petrolejski vrelci v ognju, stebri črnega dima, smrad, nismo mogli preko.

15. 5. 1915. Sambor

Mesto Sambor zavzeli. Meščani strašno veseli, nas pogostili. Rusi so zelo preganjali Žide. 2 dni v Samboru.

17. 5. 1915. Lanovice (Łanowice)

S telefonsko postajo v jarkih. Rusov 10 vrst ena za drugim. Eno telegrafsko patruljo ruski kozaki popolnoma na kose razsekali. Rusi se zbirali v vedno večjih masah.

10. 6. 1915. Baranšice (Baranczyce)

Vedno več Židov. V vasi našli prometni ruski telefon, ki je imel zvezo z rusko fronto. Imel postajo pri bataljonu 91/2. Rusi se niso kazali, ogenj iz pušk nenavadno jak.

14. 6. 1915. Wieckowice

V bližini večji grad. V gradu vse upostošeno. Ruska letala, Na velikem črnem klavirju Rusi napravili čisto navadno latrino.

15. 6. 1915. Sudkowitze

S postajo zašel v Sudkowitze, ki so bile popolnoma prazna vas. Niti žive duše.

16. 6. 1915. Dydiatice

S postajo na prostem med vejevjem.

17. 6. 1915. Dolyniany (Doliniany)

V vasi zopet samo Židje ostali. Ker so drago prodajali smo jim kar vzeli. Židje vedno molili v svojih čudnih plaščih.

20. 6. 1915. Kocow

Vedno bolj nevarna mesta zavzemal s svojo postajo. Držal zvezo med prednjimi patruljami in polkom. Rusi utihnili in se umaknili.

21. 6. 1915. Grodek

Nenavadno hitro zasedli Grodek. Prebrskali vse hiše. Za brado obešen Žid. Za noge obešena gola židovka s prerezanim trebuhom. Skozi mesto strelni jarki polni mrtvih Rusov. Rusi v jarkih sedeli in stali kot živi, pa mrtvi. Ruse vse preiskali po žepih. V zadnji hiši našel obešeno mlado židovko z odrezanimi prsi, ki so ležale na tleh.

22. 6. 1915. Lvov (Lemberg)

Pred mestom spali na pokopališču. S tovarišem Pomejem se kar vlegla na tla pod glavo čutila neki smrad, posvetim, glavi imela na mrtvem Rusu z dolgo brado. Rusa pahnila za meter naprej in sladko zadremala. V mestu zelo živo, vse veselo, da so kozaki odšli. Za jesti in piti dovolj. Veliko aristokracije. Gimnazijci vsi v uniformah s srebrnimi in zlatimi portami pod vratom.

22. 6. 1915. Novarja
Cel dan mir.

23. 6. 1915. Sokalniki
300. dan vojske. Rusi se umikali.

24. 6. 1915. Czerepin
S postajo v šoli na katedru. Skozi okno frčale ruske krogle iz pušk.

27. 6. 1915. Wodniki
Srečno zbežal s postajo pred Rusi.

28. 6. 1915. Podhorotiszce (Podhorodyszcze)
Na strehah štorklje. Mir.

3. 7. 1915. Muiow
Se umikali

5. 7. 1915. Lahodow
Na begu. Rusi se bližali v ogromnih masah.

7. 7. 1915. Pohorylce
S postajo pri 18. brigadi. Močan ogenj. Židje se vkljub temu niso umaknili iz svoje robe.

15. 7. 1915. Novosiolki
S postajo pribežal sem. Lačni kot volkovi.

16. 7. 1915. V gozdu
V lovski koči s postajo. Skozi okno videl ogromne množine Rusov v strelnih jarkih.

19. 7. 1915. Dalnisze
V neposredni bližini padla težka ruska granata.

20. 7. 1915. Jagonja
Kozaška konjenica nam nasproti.

21. 7. 1915. Mosty Velki
Mesto polno jedi in pijače in tobaka. Vsega si nabrali za dalj časa.

24. 7. 1915. Opulsko
Iz Opulska dirigiran k brigadi v Sokol.

25. 7. 1915. Sokol
Kot komandant postaje v mestu. Mesto Rusi težko obstreljevali. Dodeljen brigadnemu poveljniku. Brigadir general Mossig. Gen. štab. kapetan stotnik Teslić (Hrvat). Polki 73. in 28. Konečno prišli v močno podzemsko kaverno. Veliko Rusov se dalo priklicati in ujeti, za vsako puško dali 1 krono. Princ Lichtenstein s svojo konjenico v fronti, seveda brez konjev. 28 polk odšel cel in s trenom v rusko ujetništvo. Gledal kako so z godbo na čelu marširali v Rusijo. Na opazovališču s Teslićem. Polkovnik polka 28 jokal. Mesto zopet začeli bombardirati.

1. 8. 1915. Opulsko
Zopet malo nazaj.

2. 8. 1915. Wojslawice
Zopet prevzel svoje staro mesto pri diviziji. Strašni kozaki v velikih kučmah na malih konjih in z dolgimi sulicami.

9. 8. 1915. Zdžary (Rusija)
Prekoračili mejo in stopili na ruska tla. Popolnoma drugi ljudje, prijazni, ki so se le bali divjih kozakov. Se pošteno okrepili in čakali daljnih maršev.

29. 8. 1915. Miljutin
9. divizija morala na pomoč. Hudi boji s kozaki.

1. 9. 1915. Golobrov
Ruske kozake pregnali iz tega kraja, kjer so se trdovratno držali.

2. 9. 1915. Torgovica
Prebivalstvo vse ostalo. Umazani. Kot armijska rezerva. Pokupili vse usnje — juhtne dovolj. Dobro jedli.

3. 9. 1915. Ostrojewo
Hudi boji. Levo in desno Prusi. Prusi se slabo držali. Morali smo se umakniti in pošteno bežati.

4. 9. 1915. Torgovica
Pribežali nazaj v Torgovico.

5. 9. 1915. Kolonija Sdary
Potisnjeni v stran kot korna rezerva.

11. 9. 1915. Podgajce
Tu zopet stopili v boj. Nam nasproti samo mirna regularna ruska vojska. Nekoliko desno od trdnjave Dubno.

21. 9. 1915. Chutor Niemcev
Divizijsko poveljstvo v lovski koči. Mi v šotorih na prostem. Se fotografirali skupno. Pred trdnjavo Dubno. Na eni strani mesta mi na drugi Rusi. Težka artiljerija. Prebivalstvo v mestu posebno Židje. Šli rekvirirat v mest Dubno. Rusi in mi skupaj prišli v mestu v gostilni in zopet se lepo razšli. Rusi grozno črtili nemške vojake. Prusi in bavarci niso šli z nami v Dubno.

19. 10. 1915. Kniaginin
Tu 2 dni nato zopet kot armijska rezerva v Torgovico.

21. 10. 1915. Torgovica

Že tretjič v Torgovici. Zopet se mirno večkrat pošteno najedli.

26. 10. 1915. Rudina

Prvič se dopusti odprli.

28. 10. 1915. Lvov

Na potu na dopust v Ljubljano.

30. 10. 1915. Dunaj

Na potu na dopust v Ljubljano.

31. 10. 1915. Ljubljana

Na potu na dopust v Ljubljano.

13. 11. 1915. Ljubljana

Zopet nazaj v Rusijo.

15. 11. 1915. Dunaj

Zopet nazaj v Rusijo. Sestra Julija na Dunaju v Pilgramstrasse 21 v podstrešju. S taksijem se vozil po Dunaju. Na dvoru.

17. 11. 1915. Lemberg

Zvedel da je 9. divizija odšla na Kras.

19. 11. 1915. Dunaj

Na potu proti jugu.

20. 11. 1915. Ljubljana

Tudi v Ljubljani malo počakal saj ne gori voda.

21. 11. 1915. Divača

Zvedel točno za 9. divizijo, da je na Proseku.

21. 11. 1915. Prosek

Pisarna v gostilni pri Košuti. Drago proseško vino. Pri zastopniku Vzaj. zavarovalnice g. Starcu.

23. 11. 1915. Trst

Šel nakupit raznih stvari. Si natančno ogledal Trst.

24. 11. 1915. Prosek

Večji del časa preživel v gostilnah. Meni se tovariši čudili, da ne pijem. Na letališču našel tovariša. V letalu in z letalom v zrak.

26. 11. 1915. Trst

Zopet v Trstu.

26. 11. 1915. Prosek

V gostilni pri Košuti vojaški pretep madžari, mornarji in naši. Med pretepače posegel v bluzi nadporočnika in je bil mir.

27. 11. 1915. Selo (v gozdu)

Lepe ceste do vasi Selo in do vseh vasi. Samo kamenje, res pravi Kras. Začuli topove, reglanje strojnih pušk, šrapnelov nič koliko. Gozd med vasjo Selo in Brestovico s smeri proti Vojščici. V gozdu lesene barake in podzemske luknje. Artiljerijsko opazovališče. Na desno videti Kostanjevico. Spredaj desno Doberdobsko je ero pred nami Monfalcone (Tržič) z ladjedelnico »Adria Werke«. V Monfalcone italijani. Tu je bilo drugače kakor na ruskem. Vsaka eksplozija granat je dala tisoče koščkov razbitih skal in kamenja. Italijani imeli opazovalne balone in na vsak korak posameznika takoj streljali. Med gozdom na desno proti vasi Kodile samo skalovje.

3. 12. 1915. Nabrežina

Šel po hrano in materijal za četo. Oberofizial Libal (češki Dr. jur.). Polno vojaštva, civilno ljudstvo zbegano. Ravno ta dan z bombami in granatami dalekosežnih topov razbili kolodvor in Nabrežino. Viadukt niso dosegli.

4. 12. 1915. Selo (v gozdu)

To v teh kotlinah ostali do 25. 5. 1916. Bile so dobre in hude ure. Niti cigaret nismo smeli v gozdu na prostem prižigati. Strašno napeto. Imel postaje v prvi liniji, prejemne postaje »A. V. Station« v kavernah včasih pred pehoto, telefonske zveze na levo in desno, k baterijam 42 cm, sploh spolzka stvar. Fronta stala vedno na enem in istem mestu. Kak meter dobili pa zopet izgubili.Strašni boji na doberdobski planoti. Doživeli 2 božič pri božičnem drevescu. Dobili vojaki sliko nadvojvode Evgena, častniki železne prstane. Na planoti poleg gozda nadvojvoda Jožef inspiciral svoje polke, madžarski polk postrojen, dobil številna odlikovanja, češka godba pri defiliranju igrala počasi, hitro, počasi, hitro in popolnoma zmedla Madžare. Poleg tega Italijani poslali par težkih granat in Madžare je minilo veselje. Tu smo imeli veliko nevarnih škorpionov in precej debelih dolgih kač. Moje mesto zasedel korporal Makovec, ker je kradel je bil po 14 dneh zopet odstavljen. Z naročilom, da pregledam delovanje kpl. Makovca sem zopet prevzel svoje mesto. Spoznal do dobra hinavščino Čehov. Na moje mesto prišel narednik Weber trgovec iz Buchsa. Webru sem bil podrejen, a delal sam. Velika potuhnenca sta bila tudi poročnik Vydra in nadporočnik Müller. Tem je pridno sekundiral narednik Pomej in kpl. Seracky.

Razrušena vas Selo, spomladi 1916

Tu sem imel na Krasu nevarno službo z letanjem sem in tja ko so Italijani tako dobro videli.

8. 1. 1916. Ljubljana
Na dopustu v Ljubljani.

23. 1. 1916. Selo (gozdu)
Zopet nazaj z dopusta. Jamski golobi. Mladi slovenci peli slovenske pesmi, opozoril poročnika naj se skrijejo, ker jih Italijani vidijo so se mi smejali. Ko so Italijani poslali 2 težke 28 cm granate je bilo precej mrtvih, drugi pa so jokali kot mali otroci. Oficir klican pred generala.

25. 5. 1916. Nabrežina
Vagonirali proti Ljubljani.

26. 5. 1916. Ljubljana
Nismo smeli nikamor iz kolodvora.

26. 5. 1916. Villach
Na poti v Tirole.

27. 5. 1916. Innichen
Ob 1/2 8. uri. Lepi kraji.

27. 5. 1916. Franzensfeste
Menažirali.

27. 5. 1916. Matterello
Izvagonirani.

27. 5. 1916. Aldeno
Tu ostali 4 dni. Divizija pripravljena za fronto pri Asiagu.

31. 5. 1916. Volano
Zmučeni dospeli sem. V fronti pošteno smerdelo.

1. 6. 1916. St. Harijo
Polni uši okoli hodili.

1. 6. 1916. Vila Lagarina
Iskal okrog magacine.

8. 6. 1916. Folgarija
Nič ljudij.

9. 6. 1916. Malga Cherle
Takoj šel po hrano in materijal čez avst. — talijansko mejo v Tonezzo. Strašen vihar, sneg, mraz, na prostem, pod milim nebom, visoko, samo skalovje in laški šrapneli in granate. In to letanje okoli in še lačni poleg vsega. Fental bi se če bi človek tako rad ne živel. V neposredni bližini utrdba San Sebastiano. Na to utrdbo je padlo do 5000 28 cm laških granat. Do jeklenih debelih plošč je bil hrib oguljen. Opazovališče na utrdbi predrla granata in se zarila v municijsko skladišče v utrdbi in ni eksplodirala. V tem opazovališču mlad lep nadporočnik v 24. urah osivel in znorel. Če bi bila granata, ki je zašla v municijsko skladišče eksplodirala, bi bila cela divizija mrtva.

16. 6. 1916. Chiesa
Zopet premaknjeni čez San Sebastiano, Carbonare, Casara v Chiesa. Pod milim nebom v največjem viharju. Vedno višje in višje.

18. 6. 1916. Mga. Campo Rosato
Ca 2000 m visoko. Mraz, burja, sneg, pod milim nebom, v mrzlih malih šatorih. Strašno trpljenje in v tem mrazu še uši in gra-

nate. Odšli smo čez serpentine Caldonazzo v Levico.

26. 6. 1916. Levico

Iz mrzlih višin kjer smo bili na prostem smo prišli v nižino in se etablirali v krasnem kopališču v Levico. Ležali smo na zofah, jedli v dvoranah kopali se v I. razredu a vse to je trajalo le 2 dni.

28. 6. 1916. Trienti

Čisto italijansko mesto. Jedli pili in spali v hotelih.

29. 6. 1916. Lavis

Pod strašnimi skalami. Dobil obleke in obutev. Areoplani celi čas nad nami in pokali. Ni se videlo drugam kakor v zrak v nebo in še tu sami oblaki šrapnelov. Tu v Lavisu šli zopet na vlak a kam nismo vedeli.

1. 7. 1916. Villach

Zopet po isti poti nazaj.

2. 7. 1916. Ljubljana

Ostal pri vlaku, sedaj smo študirali ali gremo na Rusko ali na italijansko.

2. 7. 1916. Nabrežina

Zopet proti Krasu. Sedaj smo bili pa zopet dobri za nekaj časa.

3. 7. 1916. Komen

Tu smo se malo odpočili in dobro prespali pri dobrih ljudeh se pošteno najedli.

5. 7. 1916. Brestovica

V to salamensko gnezdo, peklu podobno, zopet prišli. Umaknili smo se radi prehudega artilerijskega ognja. Na italijanski strani je bilo francosko topništvo.

11. 8. 1916. Gorjansko

Lepa vas z veliko cerkvijo na vzvišenem mestu kamor so Italijani iz svojih opazovalnih balonov prav lepo videli. Vsako premikanje podnevi in vsake lučke ponoči so francozi opazili. Imel sem postajo in pisarno pri županu Štreklju. Bil sem tudi za tolmača. Tu je vzel slovo od stotnije nadporočnik Pražak seveda ob asistenci stotnika Dr Krala. Navzoči tudi nerodni nadp. Müller, poročnik Vydra in pa poročnik Dr Löbl. Komandant je dal vsakemu od čete svojo sliko in tudi meni z napisom »Meinem lieben Prestor«. Z veseljem sem dobil novega komandanta stotnika Čihaka, ki me je poznal že iz vojašnice. Za mene je postalo čisto novo življenje. Čihak je imel Slovenko za nevesto za to je imel mene Slovenca zelo rad.

8. 9. 1916. Ljubljana

Par dni v Ljubljani torej tretjič na dopustu.

14. 9. 1916. Gorjansko

Zopet na svojem mestu.

14. 9. 1916. Pliskovica

V Gorjanskem nismo bili več varni prišli smo v Pliskovico. Najprvo v hiši kjer je stanoval tudi finančni nadrespicijent z ženo in hčerko a smo se umaknili v hišo posestnika Štreklja. Bil za tolmača. Župan se javil pri meni in prinesel cigaret in drugih dobrot. Grozdje in fig vsak dan. Vina kolikor smo hoteli, težko vino teran. Učitelj Bernot iz ljubljanske obrtne šole kot navaden vojak prišel k meni me prosil če bi dobil kaj jesti. Imel sem ga za ljubljanskega izvoščka. Se preselili v hišo družine Dekleva.

2. 11. 1916. Ljubljana

Prišel že četrtič na dopust.

22. 11. 1916. Opčina

Se vrnil z dopusta. V Opčini poizvedel, da je 9. divizija v Bazovici.

23. 11. 1916. Bazovica

Tu smo bili do 3. II. 1917 na odpočitku. Lepa vas polna Slovencev. Stotniku bil za inštruktorja za slovenščino. Kino. Hodil večkrat v Trst kaj kupovati. Nabori. Pomagal slovenskim fantom. Uvedene stroge kazni privezovanje in špange.

1. 12. 1916. Bazovica

856. dan vojne.

30. 12. 1916. Ljubljana

Petič na dopustu.

3. 1. 1917. Bazovica

Se vrnil z dopusta.

3. 2. 1917. Berje (Brje)

Divizija zopet potisnjena v fronto. Za tolmača pri voj. sodišču. Slovencu »frajtarju« rešil življenje.

13. 2. 1917. Ljubljana

Šestič doma.

17. 2. 1917. Brje

Ostali tu do 3. 3. 1917. Od tu sem po tej kraški kamniti zemlji hodil križem kražem od postaje do postaje ne glede na

šrapnelski ogenj. Kroglje iz pušk piskale kot burja a vseeno ostal živ.

3. 3. 1917. Volčjigrad

Radi pregrupacije prišli v Volčji grad, od tu smo jo večkrat popihali v Berje, kjer je bil na skritem in varnem kraju precej velik kino.

22. 3. 1917. Pliskovica

Tu sem smo prišli se pripravit za 10. ofenzivo. Etablirali se v hiši družine Dekleva. Taljani neprestano obdelovali s težkimi dalekosežnimi topovi. Vsako najmanjše gibanje po dnevi pa smo imeli granate zato smo se radi civilnih ljudij premikali ponoči enkrat v hiše, enkrat v rove, enkrat v kaverne. Prišla mlada žena prosit za konje in voz, da dobi iz vasi Gorjansko svojo opravo. Določen sem bil, da spremim voznika in ženo in zopet nazaj pripeljem. Ko smo vozili po cesti so nas Italijani opazili in tudi ko smo zavili s ceste navkreber v vas. Ko smo prišli do hiše smo videli, da ima samo par polic in par razbitih postelj, in medtem ko smo to vlačili ven je priletela talijanska granata na dvorišče in ubila 1 konja 1 vojaka in razbila voz. Malo proč od vasi je bilo postavljeno gledališče kamor sem tudi večkrat nesel svoj nos. Od tu smo šli v Nabrežino in od tu v Cavo Romagno.

4. 4. 1917. Cava Romana

V hiši ob cesti naša postaja in pisarna. Kakih 200 m od hiše velika podzemska votlina napolnjena z zalogo granat, šrapnelov in težkih min. Italijani niso smeli vedeti za ta prostor sicer smo bili izgubljeni. Letala krožila nad nami noč in dan. Cele noči obsevali nad nami nebo mogočni naši reflektorji in iskali po zraku italijanska letala. Od tu smo morali v naše postojanke ob morju. Ob morju mladi slovenski Jungschützi. Divizijski župnik Dr. Andolšek večkrat pri meni. Ta Ribničan me imel zelo rad. Rad je obiskoval, čeprav župnik, vdove in dekleta, iz Cave Romane je hodil vedno v vas Mavhinje.

19. 4. 1917. Trst

Šel po materijal za postajo.

21. 4. 1917. Nabrežina

Šel po materijal. Talijani strašno obstreljevali Nabrežino.

25. 4. 1917. Sistiana

V Sistiani v položaju 9. div. kmd. Berghotel razstrelil in zažgal Italijan. Div. poveljstvo razgnano in precej mrtvih.

13. 5. 1917. Opčina

Pri 23 koru za časa 10. soške ofenzive. Tudi iz Opčine nas so Italijani pregnali s težkimi granatami. Dodeljeni 24 koru.

18. 5. 1917. Tomaj

Po 10. soški bitki postavljeni v vas Tomaj v rezervo. Po težkih granatah v Tomaju smo jo ubrali nazaj v Pliskovico. Slovenci v Tomaju so mi pripovedovali, da so imeli svoj čas kaplana, ki je po cele noči lumpal in iz strahu pred župnikom čez zid

Žrtve 10. soške ofenzive

in skozi okno hodil domov. Tu smo bili pri 7. koru torej vsaki dan pri drugem koru.

24. 5. 1917. Pliskovica

Tu smo se etablirali tam kakor smo bili prvič. Div. župnik Dr. Andolšek me večkrat obiskal. Od tu smo hodili na vse strani po tem kraškem peklu. Dr. Andolšek me opozoril na pobožnega kaprola v moji stotniji, kako hodi lepo večkrat k spovedi in ker sem vedel kdo dobiva cigarete od Dr. Andolška, sem Dr. Andolšku pokazal tega moža in mu povedal, da je to dunajski Žid Freiberger. 3. junija se raznesla novica, da cesar prihaja. 4. junija ujetih 6000 mož in 114 oficirjev. Ujetnike smo vse pregledali, enemu italijanskemu poročniku odvzel orožje in lovski nož. 5. junija padlo v Pliskovico 41 težkih granat in 7 težkih bomb. 6. junija 1917 z Dr. Andolškom na cesti proti strelnim jarkom. Pri Brestovici Dr. Andolšek padel zadet od ital. šrapnela. Pokopan 7. 6. na vojaškem pokopališču v Berjah z vsemi vojaškimi častmi. Dne 9. 6. smo vzeli slovo od Pliskovice.

9. 6. 1917. Trnovica

V kavernah.

15. 6. 1917. Trst

Šel po materijal.

27. 6. 1917. Opčina

Prišli razbiti v rezervo. Stanovali v hiši št. 479.

30. 6. 1917. Bazovica

Šel obiskat znane Slovence.

4. 7. 1917. Trst

19. 7. 1917. Trst

23. 7. 1917. Trst

25. 7. 1917. Opčina

Gledališče iz Dunaja.

27. 7. 1917. Opčina

Dunajske baletke. Cesar Karl s svojim štabom.

3. 8. 1917. Ljubljana

Sedmič na dopustu.

24. 8. 1917. Kosmati hrib

Prišel z dopusta. Divizija v boju. 11. ofenziva. V gozdu pri Volčjem gradu ofenziva traja dalje. 25. 8. 1917. dopoldan mir. Italijani poslali v Dutovlje 10 težkih granat. 26. 8. strašna nevihta. 27. 8. strašna nevihta. Nas zamenjala 41. divizija.

28. 8. 1917. Kopriva

V rezervi pri 7. koru. 29. 8. strašna nevihta. 1. 9. dobil vrnjeno vojno posojilo. 2. 9. odlikovanja. 3. 9. italijanske granate v Dutovljah.

18. 9. 1917. Sv. Križ pri Ajdovščini

Nadomestili 21 divizijo. V cerkvici pod hribom ležali ranjeni in mrtvi eden poleg drugega. Na pol žive zakopavali na pokopališču poleg cerkvice. Opozoril na to delo štabnega zdravnika.

20. 9. 1917. Lazna

Kot rezerva pri 24. koru.

24. 9. 1917. Lazna gozd

Se umaknili v gozd. Talijani streljali s težkimi granatami. 2 konja 1 vojak ubiti od mojih.

25. 9. 1917. Podkobilica

Začetek ofenzive proti Italiji.

1. 10. 1917. težko bolan, za vsak marš nesposoben, popolna oslabelost

4. 10. 1917. slabši

6. 10. 1917. stotnik me silil v bolnico.

7. 10. 1917. nekoliko boljši. Dež in nevihta.

8. 10. 1917. zopet obležal.

11. 10. 1917. strašna nevihta. Do 23. 10. 1917 vsak dan dež in nevihta. Se nekoliko popravil.

24. 10. 1917. začela 5. nemška divizija bombardirati italijanske položaje.

25. 10. 1917. začeli Italijani bežati. Cadornova armada zgubljena. Prodor pri Sv. Luciji in Čepovanu. Šli čez Čepovan, Rijavce v Krepovišče.

27. 10. 1917. Ronziano (Ročinj)

Za bežečimi Italijani. Pri 2. koru. Brez hrane, spali na cestah.

29. 10. 1917. Avče

Celo noč in cel dan čakali na mostu na prostem ob strašni nevihti. Uši hujše kot vsaka bolezen.

30. 10. 1917. Plava (Plave)

Čez Sočo pri Plavi. Vse vasi opustošene in razbite. Šli v smeri Udine.

31. 10. 1917. Risano (Italija)

6. dan na maršu a Italijanov ni mogoče doseči. Ostali v Risano do 2. 11. 1917. Dobro vino in pečenka. Rekviriral 5 vreč sladkorja, 200 kg kave, 20 velikih hlebov sira, 20 zabojev marmelade po 100 kg, 50 litrov vermut-vina, 50 litrov kimelšnopsa, 500 kg riža.

3. 11. 1917. pri 4. koru.

4. 11. 1917. St. Giovanni

Strašne eksplozije municijskih skladišč.

4. 11. 1917. St. Giovanni

Splošna parada. Cesarjev god.

7. 11. 1917. Laniano

Na poti.

7. 11. 1917. Mortegliano

Na poti.

7. 11. 1917. Bertiolo

Nemške čete. Nemško zbirališče plena.

10. 11. 1917. Bertiolo

General Greiner poslal 2 vagona naplenjenih stvari domov na Dunaj.

11. 11. 1917. Azzano Decimo

36 km naporne neprestane hoje.

12. 11. 1917. Meduna

20 km naporne neprestane hoje.

13. 11. 1917. Cavalier

15 km naporne neprestane hoje. Italijani pobegnili preko reke Piave. 1400 Italijanov vjeli. Izredno slabo vreme.

15. 11. 1917. Cavalier

Nemški cesar Viljem pri nas.

16. 11. 1917. Cavalier

Italijani postali bolj živi. Avstrijske motorne baterije pri Piavi.

17. 11. 1917. Cavalier

Naše čete se vrnile z onstran Piave. Cadornova armada razbita namesto nje prišla armada vojvode Aosta, ki strašno napada.

18. 11. 1917. Cavalier

Pobirali zvonove po cerkvah in bron in baker po hišah. Kanonada noč in dan.

21. 11. 1917. Cavalier

Maša na smrtni dan cesarja F. J. I

22. 11. 1917. Cavalier

Maša za rešitev cesarja Karla.

24. 11. 1917. Cavalier

Strašna kanonada na Piavi.

26. 11. 1917. Cavalier

Popolen mir.

2. 12. 1917. Cavalier

Začetek mirovnih pogajanj na Ruskem.

4. 12. 1917. Cavalier

Zopet opazovalni balon napaden od francoskega letala in balon zgorel. Že četrti slučaj v enem tednu.

16. 12. 1917. Prata di Portenone (Pordenone)

Dospeli preko Oderza.

17. 12. 1917. St. Quirino

Po naporni 20 km dolgi hoji dospeli v St. Quirino.

17. 12. 1917. St. Martino.

Po naporni 10 km dolgi hoji dospeli v St. Martino.

20. 12. 1917. Sacile

Prenočil v hiši kjer je bila postaja za obrambo proti areoplanom.

21. 12. 1917. Cison

Ob 1/2 4 zjutraj dospeli v Cison. Nemške čete zapustile grozno nesnago. Stanovali v hiši neke velike zavarovalnice. Naduti nemški podoficirji me zmerjali z »Österreichisch. Schwein«. Kot rezerva pri 15. koru pri 6. armadi Nadvojvoda Jožef.

24. 12. 1917. Miane

Pri 15. koru pri 14. nemški armadi. Civilno prebivalstvo v kraju. Nobene zime vroče italijansko solnce. Ljudje precej izobraženi, nas so imeli radi. Policijski psi in golobi pismonoši. Talijani jedli večinoma polento, mačje meso, podganjo mast. Podgane velike kot mačke. 10 policijskih psov in 200 golobov za prenašanje nujnih poročil.

15. 1. 1918. Miane

Italijanska kanonada na prazno mesto Valdobiadeno. Italijanska artilerija pardonirala vasi, kjer so bili italijanski naseljenci, francoska artilerija streljala brez pardona.

16. 1. 1918. Miane
Prišla med nas 2 mlada neizkušena oficirja nadvojvoda Rainer in nadvojvoda Leopold Salvator.

31. 1. 1918. Miane
Ob 8.35 odšel na dopust v Ljubljano. Osmič na dopustu.

31. 1. 1918. Conegliano
Na poti v Ljubljano

1. 2. 1918. Udine
Na poti v Ljubljano

1. 2. 1918. Ljubljana
Doma

21. 2. 1918. Ljubljana
Zopet nazaj v Italijo.

22. 2. 1918. Casarso (Casarsa)
Zopet nazaj v Italijo.

22. 2. 1918. Conegliano
Zopet nazaj v Italijo.

23. 2. 1918. Miane
Zopet pri svoji četi. Bolan.

25. 2. 1918. Miane
Italijanski areoplan vrgel v Vittorio 50 kg sena in pismo za komandanta 5. armade.

26. 2. 1918. Miane
Popoln mir na fronti.

27. 2. 1918. Miane
Velike vojaške vaje. Italijanski areoplani nas razgnali.

28. 2. 1918. Miane
Po dolgem času dež.

1. 3. 1918. Miane
Zopet italijanska kanonada na prazno mesto Valdobiadeno.

3. 3. 1918. Miane
Sneg in dež.

4. 3. 1918. Miane
Sneg, dež, bliskanje, grmenje.

5. 3. 1918. Miane
Dež, sneg.

6. 3. 1918. Miane
Sneg, dež.

16. 3. 1918. Miane
Zračni boji nad vasjo.

18. 3. 1918. Miane
Nadvojvoda Leopold Salvator pri meni v pisarni.

22. 3. 1918. Miane
Načni napad z ročnimi granatami. Dobil 47 laških delavcev.

1. 4. 1918. Trst
Šel nakupovati.

3. 4. 1918. Miane
Laški letalci streljali na nas s strojnicami. Več mrtvih in ranjenih.

13. 4. 1918. Miane
700 kg krompirja vsadili.

15. 4. 1918. Miane
58 kg težak, sem se tehtal.

17. 4. 1918. Miane
2 naši letali zadeti od italijanskih padli goreči na tla.

23. 4. 1918. Miane
Italijanska letala nad nami v višini 100 m.

30. 4. 1918. Miane
Po 2 mesecih zopet lepo vreme.

25. 5. 1918. Miane
Narednik Pomej odšel od čete.

27. 5. 1918. Miane
Prvi laški denar. Avstrijsko-italijanske lire.

29. 5. 1918. Miane
8. vojno posojilo.

1. 6. 1918. Miane
18 italijanskih velikih bombarderjev nad nami. 38 cm topovi peljani v fronto za ofenzivo.

3. 6. 1918. Miane
2. dragonski polk imel pri izmenjavi velike izgube.

10. 6. 1918. Miane
Odšli iz Miane. Proti Trichiano, skozi serpentine v predorih kot rezerva 15. koru.

15. 6. 1918. Trichiano
Začetek ofenzive od morja do Monte Tomba.

17. 6. 1918. Lago
Pri 24. koru. 21000 italij. ujetnikov.

18. 6. 1918. Pariz
Čehi med 800 italij. ujetniki.

19. 6. 1918. Pariz
Nadvojvoda Jožef pri nas.

23. 6. 1918. Vazalla
Od 15. italij. Capronijev obstreljevani na cesti. Pri 16. koru. Ponoči hud mraz.

25. 6. 1918. Lubrano
Na mesto 58. divizije.

30. 6. 1918. Lubrano
Oderzo bombardiran.

1. 7. 1918. Lubrano
Italijani začeli napadati na celi črti. Strašne izgube J. R. 91.

7. 7. 1918. Lubrano
14 italijanskih letal nad nami cele dve uri. Hišo v kateri sem imel pisarno letalci razrušili.

22. 7. 1918. Lubrano
Radi korespondence pri raportu.

4. 8. 1918. Lubrano
Odšel na dopust.

4. 8. 1918. Malla
Odšel na dopust.

5. 8. 1918. Ljubljana
Devetič na dopustu.

6. 8. 1918. Ljubljana
Vsi bratje doma.

17. 8. 1918. Ljubljana
Na komerzu slovenskih gostov v Unionu.

21. 8. 1918. Ljubljana
Italijanski letalci v Ljubljani.

26. 8. 1918. Ljubljana
Odšel zopet v Italijo.

27. 8. 1918. Lubrano

5. 9. 1918. Framenigo

27. 9. 1918. Sacile
Vagonirali na poti proti Srbiji.

27. 9. 1918. Udine
Vagonirali na poti proti Srbiji.

27. 9. 1918. Gorica, Celovec, Maribor
Na poti v Srbijo.

30. 9. 1918. Vinkovci, Zemun, Dunavski most, Beograd
Na poti v Srbijo.

1. 10. 1918. Beograd, Vel. Plana, Niš
Na poti v Srbijo.

3. 10. 1918. Bujanovce
Macedonija. Takoj ko smo prispeli na mesto smo se začeli umikati.

4. 10. 1918. Neradovce
Nemci pobegnili, pustili topove v popolnem redu. Nakupoval tobak pri Macedoncih. Civilisti obrnili topove in streljali na nas s kartečami. Pri Vranju strašna zmešnjava. Kanonada francozov.

5. 10. 1918. Pred Leskovcem
Bežali 10 km daleč. Bolgari zapustili fronto in šli domov.

6. 10. 1918. Leskovac

7. 10. 1918. Brestovac
Bežali kar brez uma.

8. 10. 1918. Niš
Pribežali v Niš. Srbski dijaki iskali ukraden fotoaparat pri mojih ljudeh. Ti srbski dijaki katerih je bilo na tisoče doma že skritih in oboroženih so mi izdali vest, da bi morali vdariti na mimo bežeče avstrijske vojake, pa ker so slišali, da so večinoma Slovani so pustili to namero. V tobačni tovarni in po mestu vse pokupili z vojnimi lirami. Zvečer povabljen na večerjo v bogato srbsko hišo.

9. 10. 1918. Mramor
Bežali naprej vedno za nosom.

10. 10. 1918. Grajac (Grejač)
Vedno bolj proti domu.

11. 10. 1918. Aleksinac, Trnjaci
Na begu.

13. 10. 1918. Raženj, Čičerac, Obrež
Na begu.

14. 10. 1918. Obrež
Na begu.

15. 10. 1918. Trešnjevica
Na begu

20. 10. 1918. Trešnjevica
Na vlak, da čim preje uidemo solunski armadi posebno francozom ki so močno pritiskali za nami. Vendar tako hitro niso mogli kakor smo mi bežali.

21. 10. 1918. Mladenovac

Stopili iz vlaka in zopet peš proti meji.

22. 10. 1918. Topčider

Par dni ostali v Topčiderju. Na posestvu kralja Obrenovića. Ženska kaznilnica. Počivali in stanovali v vojašnicah kraljeve garde.

28. 10. 1918. Zemun

Odšli iz Topčiderja naprej proti Zemunu.

28. 10. 1918. Batajnica

29. 10. 1918. Pečince

Odšli iz Batajnice v Pečince. Pri gostoljubnem Srbu. Sin akademik. Veliko pokopališče, pokopani sami pokončani neslovani. Avstrijska nota za Ameriko. Avstrija sprejela vse pogoje.

3. 11. 1918. Pečince

Odhod od gostoljubnih Srbov.

4. 11. 1918. Budince

Na posestvu grofa Pejačevića. Veliki mlini in gospodarstvo. Začela se krhati avstrijska disciplina. Zbirali se vojaki po narodnostih. Spali na prostem ali v hlevih tega posestva. Zvedeli, da gremo domov. Najprej madžarski vojaki in potem drugi. Madžari se pripravljali, da nas postrele. Zugsführer Prosensky mi dal klofuto a jaz njega z bajonetom. Čehi pripravili v topom karteče, da se bomo branili če bo treba: Generalmajor Lavdon nastopil proti vojakom, ki ga niso pozdravili. General je bil od vojakov oklofutan, degradiran, potrgali so mu odlikovanja in izrezali rdeče generalske porte iz hlač. Oficirji se poskril. Začeli so iskati oficirje vojaki sami. Vzel slovo od stotnika Čihaka. Strašna zmešnjava. Vsak se je hotel maščevati in vsak se je bal za glavo.

5. 11. 1918. Kamenica

Šel k grofu Pejačeviću po 2 konja in 1 voz. Zgodaj zjutraj pobegnila jaz, narednik Bruno, pionirja Jurcyk in Zirkelbach. Vozil hlapec madžarske narodnosti. Na poti srečavali zeleni kader. Vse sarže si med potjo porezali, kokarde na čepicah so nam odstranili. Vozili preko zaklanih avstrijskih vojakov. Eden bataljon (reduciran) marširal po cesti na čelu major. Sedem zelenih kadrovcev ustrelili majorja s konja. Strašno klanje. V Kamenici nas ustavila narodna straža. Odlikovanja smo morali odstraniti. Od mene zahtevala, da prevzamem narodno stražo. Bežali naprej proti domu.

5. 11. 1918. Ujvidek

Že madžarske narodne straže. Mladi pobčki s puškami na cestah. Čakal na postaji, da ujamem kak vlak proti domu.

6. 11. 1918. Budimpešta

Po noči ob 1h dospel z vlakom v Budimpešto. Hodili po mestu brez cilja in iskal smeri proti domu. Ogerski žandarji in narodna straža nam vse pobrala. Kot berači hodili po mestu. Šel preko mosta čez Donavo iskati kolodvor, da se odpeljem proti domu. Se znašel na kolodvoru in se odpeljal proti Pragerskem

Pragersko

V postaji strašno streljanje. Pokanje pušk huje kakor v fronti in še ponoči.

7. 11. 1918. Pragersko, Zalog

Se vozil iz Pragerskega proti Zidanem mostu lačen in žejen. Še tema. Strašno streljanje na postaji. *1566 dan vojne.*

8. 11. 1918. Ljubljana

Ob 5. uri zjutraj prišel pred domačo hišo. Nisem mogel nobenega priklicati. Se vlegel pred prag in zaspal. Zjutraj me je zbudil hišni gospodar. Zopet doma, konec trpljenja.

15. 11. 1918. Ljubljana

Italijani hoteli zasesti Ljubljano. Srbski polkovnik Švabić z kakimi 200 vojaki Srbi in ujetniki zavrnil Italijane, ki so se vrnili do Logatca in tam ostali.

Konec

Ko sem se doma med svojci prespal in najedel, ko sem zopet svobodneje zadihal ne čakajoč od katere strani bo prifrčala krogla ali granata, ko sem bil siguren, da bo želodec zopet redno dobival hrano in da se bom lahko odpočil vsako noč, kakor je bila navada pred vojno, sem se zamislil nazaj. Zamislil sem se nazaj do leta 1913 ko sem odrinil na Ogersko v vojašnico in pa na vseh 1566 dni svetovne vojne. In ko sem tako mislil sem prišel do zaključka čemu je pač človek na svetu. Tako velik je svet vsi imajo na tej zemlji dovolj prostora, vsem bi rodila zemlja dovolj hrane ena sama stvar je manjkala »ljubezen do bližnjega«. Če bi vsak človek imel svojega bližnjega tako rad kakor samega sebe, da bi bili vsi enako dobri in pošteni pa bi bilo prihranjeno vse gorje ljudem na zemlji. Spomnil sem se vseh težkih ur, tednov in mesecev torej štirih dolgih let trpljenja, kolikokrat sem bil lačen in žejen, neštetokrat truden in bolan, spal koli-

kokrat na prostem na dežju, v snegu na pol zmrznjen, na najbolj nevarnih mestih poln nesrečnih uši pa mi je postalo lažje ko sem čutil, da je to trpljenje minilo. In če bi pred vojno pred sodnikom dobil za kazen prestati to, kar smo morali vse prestati med vojno, bi se odločil za takojšnjo smrt. Ali človeško telo je hujše kot vsak stroj. Toliko mojih prijateljev je ostalo na bojnih poljanih ne samo Slovencev temveč raznih narodnosti, saj prijatelja, poštenega prijatelja nisi iskal ravno med Slovenci pa sem se začutil srečnega, da sem ostal med živimi. Bil sem zopet doma med brati in sestrami bil sem zopet pri svoji mamici, ki je komaj preživela vojno in bolna pričakala svoje štiri sinove, da pridejo iz vojske. Najbolj cvetoča leta sem preživel na bojiščih. Treba je bilo misliti zopet na delo na službo, da se spravi v tir normalno življenje. Svoji izvoljenki sem ostal zvest kakor tudi ona meni mislil sem na to, da si ustvarim lastno ognjišče, da si ustvarim svoj dom, da se bom moral ločiti od bratov in sester in od mamice in začeti življenje s svojo izvoljenko.

Odločil sem se za novo službo za službo železničarja, zapustil belo Ljubljano in odšel na deželo med priprosti narod kjer se svobodneje diha kakor v velikem mestu. Poklical sem k sebi svojo izvoljenko se oženil in upam na mirno in srečno življenje do pozne zime življenja.

Ti spomini naj ostanejo meni v poznejših letih kot bežen pogled na leta svetovne vojne, na to veliko svetovno klanje, ki je bilo po obsegu največje kar pomni človeška zgodovina in tudi upam zadnje. Spomin na žrtve svetovne vojne pa naj ostane svetel nam in vsem našim zanamcim. To kar se je dogajalo v letih 1914—1918 je minilo in se nikdar več ne ponovi.

1. I. 1924

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

NICEFOR STEPANČIČ (1867—1934)

MIRKO KAMBIČ

Zopet smo naleteli na odlično fotografsko najdbo. Brez posebnih sond in brez lopate. Na kamnitem in vendar rodovitnem komenskem Krasu, kljub vojni vihri, ki je v letih 1915—1918 razdejala mnogo kraških vasi, se v družinskem krogu ohranja kulturna dediščina, ki pride na dan včasih kar nepričakovano. Tako je tudi s fotografsko zapuščino amaterja Niceforja Stepančiča iz Temnice pri Kostanjevici na Krasu. Nice, kot so ga klicali domači, je bil vnet in odličen fotograf. Sorodniki pa so bili razgledani in pametni ljudje, saj so njegove slike ohranili skrbno, skupaj z amatersko kamero, boksovko. Pa še mnogo ustne tradicije je povezane s tem priljubljenim Nicetom.

Družinska tradicija vsebuje veliko mero intimnosti, takšen značaj ima navadno tudi domača fotografija, saj je bila nekoč namenjena družinskemu in prijateljskemu krogu, ne pa galerijam in razstavam.

Toda amaterska fotografija iz nekdanjih časov doživlja presenetljive metamorfoze. Iz skromnega zasebnega spominka postaja dokument zgodovinskega značaja, dokument krajevne zgodovine s pečatom narodnostnega, etnografskega, socialnega, gospodarskega in še kakšnega pomena. Prav gotovo gre tudi za pomembne spomenike slovenske fotografije, ki si šele sedaj oblikuje svojo celostno podobo.

VAS TEMNICA IN DRUŽINA STEPANČIČ

September in oktober leta 1986 sta bila z lepim vremenom razkošno radodarna. Komenski Kras je bil večkrat kristalno čist in sončen. Belina številnih ajdovih njiv se je prepletala z zelenimi vinogradi in z vrstami brajd, polnih krasnega grozdja. S terase pri Temnici, ki spada pod Kostanjevico na Krasu, se je odpiral širen pogled na Tržaški zaliv.

N. Stepančič, V Lokvi, 1908. Orig. kopija s plošče 9/12 cm. Zasebna last

Stare vasi Temnice ni več. Granate so jo razrušile v prvi svetovni vojni in od nekaterih hiš je ostal le še samoten kamnit portal. Nastala je nova vas in tudi družina Stepančič si je postavila veliko novo hišo, z vrtom in vinogradom, ki seže tja do pokopališča ob visokem zvoniku vaške cerkve. Na ličnem pokopališču so lepo oblikovani kamniti spomeniki Stepančičevih, kar v vrsti so pod vejami mogočnega drevesa. In tam je tudi spomenik poslovnemu človeku in fotografu amaterju, Nicetu Stepančiču.

Družina Stepančičevih hrani svoj rodovnik v spominu pa tudi v zapisani besedi. Tako je imel Franc Stepančič pet sinov: Karla, ki je bil stari oče sedanje družine v Temnici; potem Niceforja, ki je glavna oseba našega zapisa; Gracijana, ki se je poročil z neko slovensko pisateljico iz Trsta; Emanuela, ki je ostali samski; končno dr. Henrika ali Hinka, ki je bil pravnik v Gorici, njegova hčerka Rika pa da živi v Trstu in zbira gradivo za zgodovinski zapis o Stepančičevih.[1]

NICEFOR STEPANČIČ (1867—1934)

Nicefor, rojen v Temnici leta 1867, je pridno študiral vse do mature. Tu pa mu je spodletelo pri slovenščini. Ironija usode! Družina je bila vedno zavedno slovenska, fantu pa je spodrsnilo ravno v materinem jeziku. Nice je bil zelo prizadet, mature pa ni šel ponavljat. Postal je posloven človek in imel je srečno roko. Z bratom Gracijanom sta prevzela v Trstu znano uvozno in izvozno firmo J. Pipan, ustanovljeno že leta 1876. Kdaj sta jo prevzela in do kdaj sta jo vodila? Vprašati bo treba omenjeno Riko in arhivske dokumente o firmi Pipan. To je poglavje zase. Vloga Trsta se je po prvi svetovni vojni spremenila, slovenske firme so doživele pod fašizmom udarce in tako je odšla v pozabo tudi firma Pipan. Nice je umrl leta 1934 in počitek je našel v svoji rodni vasi. Ostal bi pozabljen, da ni posijal na njegov nagrobnik žarek njegove fotografije. Vsaj nekaj desetin njegovih posnetkov na prelomu stoletja zasluži, da postane ime Niceta Stepančiča znano vsem Slovencem pa še kateremu od ljubiteljev fotografije v širnem svetu.

NICE KOT ČLOVEK

Julka, Vida in Nevenka, ki sedaj gospodarijo v hiši Stepančičevih, se z veseljem spominjajo starega strica Niceta. Bil je, kot že povedano, brat njihovega starega očeta Karla. Nice je pogostokrat prihajal na obisk iz Trsta in pozneje je bival v domači hiši ter se lepo vključil v družinski krog. Poročen ni bil nikoli, ostal je zvest samskemu stanu. Nagajivo pa ve povedati Julka, da je stric Nice prejemal kar precej pošte od zaljubljenih Tržačank. — »Nice je bil izredno lep človek, srednje postave, uglajenega vedenja, narodno zaveden,« — pripoveduje Julka in obe sestri ji z veseljem pritrdita.

»Vstajale smo že ob šestih, nato smo šle obirat gosenice na zelju, potem pa nas je Nice učil za šolo,« se spominja Vida.

»Ob nedeljah, v lepem vremenu, pa nas je Nice vzel na izlet na hrib Trstelj. Morale smo iti pred njim in včasih zaklicati besedo Triglav. Potem je priletelo nekaj, kar nas je zelo razveselilo. Stric Nice nam je vrgel od zadaj bonbone ali dateljne.«

»Njegove stare fotografije in njegov aparat smo skrbno ohranile. Poglejte, tu je ta škatla, fotografski aparat, še lepo ohranjen. Nekaj piše na njem. In tu so slike, razporejene po kuvertah in malo po letnicah. Stric je napisal letnico nastanka in kakšno ime zadaj na sliki.«

FOTOGRAFSKO GRADIVO

Fotografije Niceta Stepančiča segajo v čas od približno 1894 do 1914, torej v obdobje pred prvo svetovno vojno. Nekaj lepih slik je še iz konca prejšnjega stoletja, kar je za slovensko amatersko fotografijo izjemnega pomena. Po številu je ohranjenih slik kar veliko, po hitrem sortiranju pa nam ostane kot likovno in vsebinsko zanimivih in pomembnih vsaj nekaj desetin slik.

Slike so izvirne kopije s plošč 9/12 cm, narejene na tanek fotografski papir istega formata. Kopirane so na sončni svetlobi, zato imajo značilen sepia, topli ton. Nekaj motivov je tudi na manjšem formatu (6/9 cm). Tu in tam so na slikah tehnične okvare (delna osvetlitev, svetlobno šibka kopija).[2]

KAMERA FIRME MURER

Slikovno gradivo ima lastno vrednost ne glede na kamero, s katero je bilo posneto. Prijetno pa je vedeti, s katerim svetlobnim orodjem je delal Stepančič, saj so njegovi posnetki odlični, ostri in čisti.

Na srečo je kamera ohranjena. To je tako imenovano magazin-boks kamera znamke »Murer's Express-Newness«. Ime Murer je povezano z mestom Milanom; podobno ali celo enako kamero pa najdemo v katalogih povezano s pariško firmo Gaumont. Časovno štejejo to kamero na začetek stoletja, Stepan-

N. Stepančič, Lovci, 1895. Orig. kopija s plošče 9/12 cm. Zasebna last

čičeve datacije na slikah pa dokazujejo, da je bila ta kamera v prodaji in v rabi že ob koncu 19. stoletja.[3]

Za tisti čas je bila kamera znamke Murer kot boksovka zelo priročna in opremljena z odlično optiko. Dopuščala je vodoravni in pokončni format 9/12 cm. Plošče so bile izdelane za kopiranje slik približno v formatu razglednice, ki dopušča ostrino v panoramskih psnetkih in v detajlih. Ta format je bil odličen tako za portret kot za skupinske posnetke in za pokrajino. Prednost te kamere je bila tudi v tem, da je ob razmeroma majhni obliki vseboval napravo za več plošč, ki so se pri snemanju lepo vrstile in po osvetlitvi, s pritiskom na majhno ročico, spuščale v vodoravno lego na dnu kamere, dokler ni bilo vseh, recimo pet plošč poslikanih. V temnici je amater lahko odvzel tudi posamezno poslikano ploščo in jo ločeno razvil. Kamera je torej ohranjena, žal pa so plošče Niceta Stepančiča že uničene, kot vedo povedati njegove sorodnice. Iz teh plošč bi se dale narediti krasne povečave tudi do enega metra dolžine.

STEPANČIČEVA MOTIVIKA 1894—1913

Nice je bil razgledan človek in hkrati zagledan v svojo domačo zemljo, pa tudi v dogodke širšega slovenskega pomena. Slikal je priložnostno, kot amater, sebi in prijateljem za spomin. Ustvaril je izvirno kroniko v drobcih in za nas ima sedaj vsak drobec svojo posebno vrednost. Naštel bom le nekaj primerov. Nicetu v čast je treba priznati, da je bil dober kronist tudi zato, ker je svojim slikam dodal datume, z letnico tudi dan in mesec in da je v ploščo z iglo vtisnil svoji začetnici ter datum. Razen tega je na hrbtni strani pri večini slik dodal kakšen podatek, čeprav še tako skromen.

Kot prvi motiv navajam sliko z dne 24. junija 1894. Trije odrasli in otrok v sredi so v sproščeni drži upodobljeni pred kamnitim kraškim vodnjakom na domačem dvorišču.[4]

Kot zadnjega navajam motiv s planinci na Črni prsti leta 1913, kjer so postave petih planincev slikovito prikazane zaradi drže v »praznini«: sneg ospredja in belina neba se zgubljata, otipljive so le postave.

V omenjenem časovnem razponu si sledijo, med drugimi, naslednji zanimivi motivi:

— Žanjice (ževke) — Lovci — Volovska vprega — Romarji na Sveti gori — Fant in dekle med drevjem — Ženin in nevesta — Fotograf z mehovko na stojalu — Slap Savica — Planinci na vrnitvi z Učke — Tržaško pristanišče — Gradnja Narodnega doma v Trstu (1903) — Dom v Vratih (1904) — Na Dobraču — Ledenica na Krasu — Kobdilj — Kopalci v žveplenem vrelcu — Domačini v Lokvi — Gregorčičevo slavje na Vrsnem 1908 — Odkritje nagrobnika S. Gregorčiču pri sv. Lovrencu 1908 — Kraljeva smreka v Trnovskem gozdu (1908) — Pred gostilno v Trnovem — Komenski cestni odbor (1903) itd.

LIKOVNA ANALIZA STEPANČIČEVIH FOTOGRAFIJ

Stepančičeve fotografije štejemo v najzgodnejši čas slovenske amaterske fotografije. Ta se je začela že v 80 letih 19. stoletja, vendar imamo na voljo doslej le malo izvirnih primerkov, tako npr. nekaj posnetkov dr. Sadnikarja iz Črnomlja. Leta 1889 so usta-

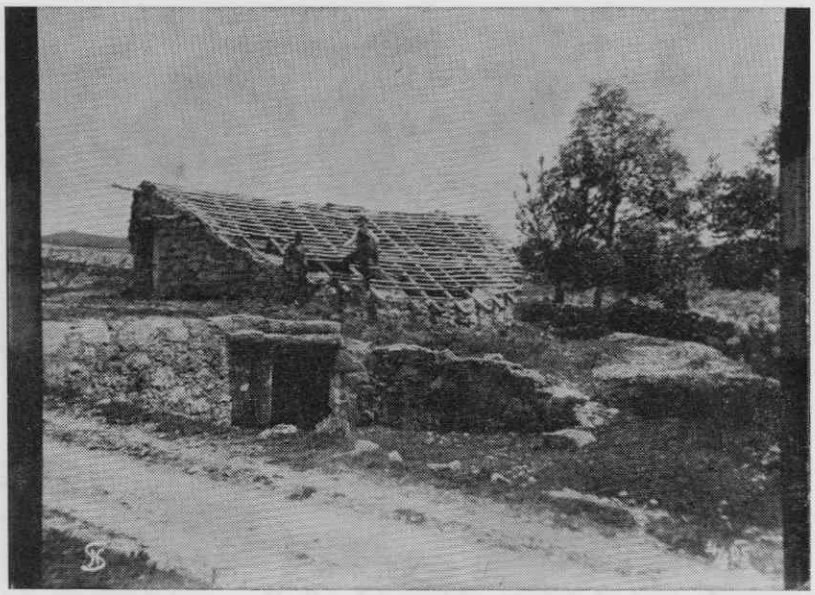

N. Stepančič, Ledenica v navadi na Divaškem in Podgrajskem, 1905. Orig. kopija s plošče 9/12 cm. Zasebna last

novili v Ljubljani, za 50. obletnico uradnega razglasa fotografije kot izuma izjemnega pomena, klub slovenskih amaterjev.[5] Nekaj del teh amaterjev je bilo objavljenih v Dom in svetu v zadnjem desetletju 19. stoletja. Stepančič je kot amater zelo zgoden in ima časovno prednost pred slikarjem Milanom Klemenčičem in pred Karlom Grossmannom.[6] Stepančičeve slike odlikuje ne le dobra tehnična izvedba, temveč tudi odličen čut za kompozicijo.

Svetlobno je bil Stepančič vezan na pogoje, ki jih je zahtevala boksovka, torej svetlobno šibkejši lečni sistem, vezan na polno sončno svetlobo. Vendar najdemo zlasti v Stepančičevih skupinskih portretih dobro izrisane oči. Znal je spretno uporabiti tudi difuzno svetlobo in senčne lege.

Gibanje, ki je bilo nekoč osnovni problem fotografije, je Stepančič dobro obvladal. Na posnetku jadrnic v tržaški luki iz leta 1900 so delavci v delovnem zaletu in sadeži, ki si jih

N. Stepančič, Škof Strosmayer v Rogaški Slatini, 1903. Orig. kopija s plošče 9/12 cm. Zasebna last

mečejo v roke, so ostro zarisani v letu po zraku.

Podobno je leta 1902 v tržaški luki ujel v gibanje sprehajalce v temnih plaščih in klobukih, leta 1903 pa je v Rogaški Slatini med hojo ujel škofa Strossmayerja s spremljevalcem, kar je tudi kot motiv s parkom v ozadju, likovno solidno delo.

Nekateri Nicetovi portretiranci sicer vidno pozirajo, zato pa je znal Stepančič presenetiti ljudi tudi s hitro potezo in ujeti portret v sproščeni drži.

Pri dogodkih, kot npr. slavnost v Vratih ali na Vrsnem, je Stepančič zajel bistvo prizora obenem s tenkim posluhom za pravi izrez in za dovolj povedno vsebino.

Podrobnejša analiza z dobro oceno bi našla mesto šele ob razstavi primerno povečanih Stepančičevih posnetkov.

ZAKLJUČEK

Fotografska zapuščina Niceforja Stepančiča je dragoceno gradivo za lokalno zgodovino našega Krasa in pomembno dopolnilo k fotografskemu opusu naše Primorske, kot so ga ustvarili med drugimi tudi slikar in fotograf amater Milan Klemenčič (1875—1957) ter poklicni goriški fotograf Anton Jerkič (1866—1924). Najdba teh slik pa tudi dokazuje, da je slovenska starejša fotografija bogatejša kot smo pričakovali. Utemeljeno je tudi prepričanje, da se skriva v senci pozabe še marsikakšen slovenski družinski album ali zbirka slik. Nekatera odkritja so slučajna, druga so sad prizadevanj in dobrih nasvetov prijateljev. V primeru našega cenjenega Niceta je šlo za splet dogodkov in za povezavo prijaznih in razgledanih ljudi.[7]

OPOMBE

1. Podatke sem dobil ustno pri Stepančičevih, kjer sem se priložnostno oglasil trikrat, si ogledal gradivo, zapisal podatke in si okrog 40 fotografij preslikal. — *2.* Za original štejemo v črno-beli fotografiji negativ. To je osnovni original. Za original imamo tudi vse kopije, ki jih je naredil avtor negativa. Kopija ima torej v tej zvezi popolnoma pozitiven pomen, značaj originalne slike. Isto velja za vsako povečavo iz rok avtorja negativa. — *3.* Glej katalog H. D. Abring, Von Daguerre bis heute, Herne, 1977, str. 41, št. 72 in str. 94 (kamere Murer). — *4.* Del slikovnega gradiva, med njimi tudi ta motiv, ima sorodnica Rika Adamič v Trstu. — *5.* Leta 1989 bomo, upajmo da slovesno, praznovali stoletnico organizirane dejavnosti slovenskih fotografov amaterjev. V načrtu je obširna razstava slovenske amaterske fotografije od začetkov do danes. Stepančičeva fotografija bo pomenila pomemben prispevek. — *6.* Glej: M. Kambič, slikar Milan Klemenčič (1875—1957) kot fotograf. Kronika 33 (1985), št. 1, str. 71—75. — Jure Mikuž, Karol Grossmann: Fotoamater kot umetniški fotograf, v knjigi: Stanko Šimenc in sodelavci, Karol Grossmann, Ljubljana, 1985, str. 89 sl. — *7.* Za informacijo in za sodelovanje se toplo zahvalim prof. dr. Vinku Kambiču.

POSVETI IN ZBOROVANJA

POSVET O KRAJEVNEM ZGODOVINOPISJU V KRANJU 8. MAJA 1985

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko, je v Kranju 8. maja 1985 pripravila posvetovanje o krajevnem zgodovinopisju. Z njim se je tudi vključila v splošno praznovanje 40. obletnice osvoboditve v tem mestu.

Okroglo mizo je odprl prof. Janez Kopač, organizator posveta, dal besedo Janezu Grašiču, predsedniku OK SZDL Kranj, in zaprosil prof. dr. Ferda Gestrina, da bi nato posvetovanje vodil.

Janez Grašič: Tovarišice in tovariši, v imenu družbenopolitičnih organizacij Skupščine občine Kranj vas prav lepo pozdravljam v našem mestu. Še posebej pozdravljam vaše srečanje v teh dneh, ko se tudi Kranj z enotnimi, predvsem delovnimi manifestacijami vključuje v praznovanje 40. obletnice osvoboditve. Kranj je znan predvsem kot industrijsko mesto, ima pa bogato tudi kulturno zgodovino, saj je Kranj Prešernovo mesto. Tudi danes ima mesto in celotna občina razvejene kulturne dejavnosti, od muzejske, gledališke, likovne in spomeniške, še posebej pa imamo razvito bogato ljubiteljsko dejavnost. Vaše delovno srečanje in izmenjava izkušenj posega v zgodovinopisje, kjer ima Kranj dovolj bogata dela o svoji zgodovini. Tradicijo zapisov kranjske zgodovine tudi danes uresničujemo z izdajo zbornika Kranja in upam, da boste predstavitvi novega zbornika tudi vi prisostvovali. Ker vem iz programa, da je vsebina današnjega srečanja zelo obsežna, vas ne bi zadrževal. Želim vam predvsem prijetno bivanje v našem mestu in bogato izmenjavo izkušenj, skratka, uspešno ter prijetno delo in počutje v Kranju. Na koncu vas vabim na predstavitev že omenjenega zbornika, ki bo ob 13. uri. Hvala lepa.

Prof. dr. Ferdo Gestrin: Dovolite, da ob začetku okrogle mize o krajevnem zgodovinopisju izrečem za uvod nekaj misli. Že od prvega organiziranja slovenskih zgodovinarjev je v Zgodovinskem društvu za Slovenijo bila organizirana tudi posebna sekcija za krajevno zgodovino. Le-ta ima za sabo ne samo dolgoletno delo, marveč tudi lepe uspehe. Po eni strani je tu lepo število letnikov Kronike, časopisa za krajevno zgodovino (32), ki je na neki način naslednica Kronike mest, katere šest letnikov je izšlo že med obema vojnama. Po drugi strani je tu neposredna dejavnost sekcije, ki se zlasti v zadnjem obdobju še posebej kaže v organiziranju posebnih simpozijev, okroglih miz o krajevni zgodovini. Taka sta bila, recimo, simpozij v Domžalah in Kamniku, taka je danes okrogla miza v Kranju. Dalje se to delo kaže v izdajanju problemskih, krajevnih številk Kronike, kjer zopet lahko pokažemo lepe rezultate. Izšla je posebna številka o novejši zgodovini Ljubljane, je tu številka o Mariboru, pred tem tudi že številka o Ribnici in letos za lansko leto številka o Bledu. Z eno besedo, slovensko zgodovinopisje je od vsega začetka svojega organiziranega delovanja dajalo izredno pomembnost raziskavam lokalnega, krajevnega vsakdanjega življenja. To je bilo povsem razumljivo, saj se je povsod, po svetu in tudi pri nas, dajalo krajevni zgodovini in njenim proučevanjem velik poudarek. Lahko bi rekli, da je krajevna zgodovina postajala posebna panoga, posebno področje zgodovinopisja. Povsod je namreč zelo jasno prišlo do izraza spoznanje, da zlasti podroben študij lokalne zgodovine, zgodovine na več ali manj omejeni mikroregiji daje konkretne, resnične neposredne rezultate preučevanja. Vsako širše zastavljeno delo vodi k sintetiziranju. To se pravi, to, kar v njem prikažemo, je le posplošena obnovitev zgodovinskega procesa. V okviru krajevne zgodovine pa lahko konkretno prikažemo resnično dogajanje na področju določene mikroregije. Tu je eden poglavitnih vzrokov, zakaj tak poudarek krajevnemu zgodovinopisju tudi pri nas.

Krajevno zgodovinopisje, ki se kaže tudi v različnih zbornikih in krajevnih revijah, kar je omenil tudi tovariš Grašič, daje neposredno, konkretno podobo dogajanja v različnih področjih slovenskega ozemlja. In šele ko bomo obdelali z vseh strani, za vsa obdobja, za posamezne mikroregije lokalno zgodovino, bo mogoče dati tudi mnogo bolj točno, mnogo bolj popolno splošno sintezo slovenske zgodovine.

Seveda se v krajevnem zgodovinopisju še vedno srečujemo z vrsto problemov. Vanje se ne bi obširneje spuščal, saj bodo o tem neposredno govorili udeleženci te okrogle mize. Vendar naj najprej poudarim problem, kaj oziroma česa naj se loti lokalni zgodovinar. Mislim, da odločitev o tem deloma omogoča že obstoječe poznavanje zgodovine določenega kraja ali območja, katerega zgodovino želimo raziskovati. Potrebno je torej poznavanje že obstoječe literature. Zajeti pa mora lokalno

preučevanje zgodovine mikroregijo kot celoto, to je kraj oziroma območje, ki sodi po svojem zgodovinskem procesu skupaj, ki živi skupno življenje. Drug problem, ki bi ga omenil, je problem uporabljene metode, to je, kako se lotiti raziskav zgodovine posameznih krajev oziroma manjših območij. Razvoj kraja ali območja se lahko bistveno razlikuje že od sosednjega, kaj šele od oddaljenejšega, različna je dalje struktura in ohranjenost virov itd., itd. No, nekaj teh problemov v zvezi s krajevno zgodovino bomo za območje Gorenjske, zlasti kranjske mikroregije, čuli tudi na današnji okrogli mizi. S tem bi zaključil svoj uvod. Besedo dajem prof. dr. Vasiliju Meliku.

Prof. dr. Vasilij Melik: Začel bi s tem, da ima naša krajevna zgodovina, kot je bilo že rečeno, pri nas veliko tradicijo. Spomnim naj iz starejših časov na zgodovine župnij, ki jih nimamo malo in ki so bile v glavnem delo požrtvovalnih župnikov, pa na zgodovine trgov in mest, med katerimi predstavlja vrh pokojnega prof. Josipa Žontarja zgodovina Kranja. Vendar je pa tako pri nas kot v svetu stala krajevna zgodovina nekako ob robu zgodovinopisja in bila manj priznana. Utemeljevali so jo na različne načine. Navedel bi samo dva. Eden je motiv, ki ga je navedel pisatelj Finžgar pred šestdesetimi leti na pogrebu Leopolda Podlogarja, enega takih dejavnih lokalnih zgodovinarjev, ki ga, moram reči, malo poznamo. Pisal je različne kronike iz Bele krajine, zgodovine slovenskih trgov in mest in še kaj. Marsikaj tega je, še sedaj, šestdeset let po njegovi smrti, v rokopisih in bi verjetno zaslužilo objavo. Finžgar je na Podlogarjevem pogrebu rekel, da so slovenskemu narodu kot majhnemu narodu tudi majhne zgodovinske drobtine važen kruh narodnega življenja. To je bila nekoliko pesniška utemeljitev lokalne zgodovine. Drugo utemeljevanje lokalne zgodovine je bilo mnenje, da daje gradivo za sintezo narodne zgodovine. Poenostavljeno rečeno: lokalna zgodovina je vredna toliko, kolikor prispeva s posamičnimi opisi k širši sintezi. S tem je povezano tudi spoznanje, da brez lokalne zgodovine do sinteze sploh ne bomo mogli priti, ker je na drugačen način (vsaj za nekatere probleme) ni mogoče doseči.

V svetovnem zgodovinopisju je prišlo deloma pred desetletji, deloma pa v zadnjem času do precejšnjega preobrata, ki je najbrž povezan tudi z odmiki od zgodovine velikih problemov in zgodovine vladajočih k zgodovini majhnih stvari in neznatnih ljudi. Ob tem kvalitetnem prevrednotenju je tudi lokalna zgodovina dobila popolnoma drugačen pomen: ni več nekaj obrobnega, ni več samo gradivo za sintezo, ampak je enakovredna velikim problemom. Navedel bi dva primera iz evropske literature zadnjih desetletij. Prvi bi bilo delo italijanskega zgodovinarja Carla Sinzburga, rojenega v Torinu leta 1939, profesorja na univerzi v Bologni, ki je izšlo pred devetimi leti z naslovom Sir in črvi (IL FORMAGGIO E I VERMI). Naslov je nekoliko nenavaden, cela knjiga, ki ni posebno obsežna, pa opisuje na podlagi arhivskega gradiva dva procesa zoper mlinarja iz navadne vasi Monte Reale na robu gora v zahodni Furlaniji, ki je bil ovaden leta 1583, pozneje pa še leta 1599, da širi nauke, ki so nasprotni cerkvi, in je bil obakrat postavljen pred sodišče. Prvič se je zanj, sicer po treh letih zapora in zasliševanj, srečno končalo, drugič pa je bil obsojen na smrt in potem tudi justificiran. To je bil navaden mlinar v navadni vasi pred 400 leti. Ne gre za noben velik verski ali filozofski problem, ne gre ne za protestantizem, ne gre za kako drugo znano filozofsko ali teološko smer. Opravka imamo s tem, kar nekateri imenujejo ljudsko kulturo ali kulturo podrejenih razredov. Kaže se nam, kako si je neki navaden človek predstavljal svet, kaj je bral (ker je bil pismen), v kakšne probleme se je zamotaval. Ker je pri svojih razmišljanjih uporabljal primerjavo sira in črvov kot nekako sliko sveta, je tak tudi naslov knjige. Gre torej za majhno sliko, za drobec ljudske kulture. Nobenih velikih tokov zgodovine, nobenih velikih dogodkov — čisto nekje na obrobju se nam kaže majhen človek s svojimi nazori. Knjig, ki so zgrajene na podoben način, je sedaj že precej. Zanimivo je, da so te knjige, čeprav so čisto lokalnega pomena, dosegle izreden odmev in so bile prevedene v različne jezike. Vse to kaže uspešnost tega novega gledanja, ki bi se še pred pol stoletja zdelo popolnoma odveč. Drugi primer je delo Provansalsko mesto v revoluciji (Une cité provençale dans la révolution), ki ga je napisal francoski zgodovinar Georges Castellan, rojen leta 1920 v Cannesu, profesor v Parizu, ki je imel o tem predavanje tudi v Ljubljani. Podnaslov knjige pove, da gre za kroniko mesta Vence v letu 1790, za kroniko majhnega mesteca, ki bi ga lahko primerjali po številu prebivalcev s tedanjim Kranjem. Kranj je imel takrat 1500 prebivalcev, Vence pa 2500. Ker je bilo mesto že v antiki, je imelo tudi škofijski sedež in je bilo po tem pomembnejše od Kranja, po raznih drugih znakih pa ne, saj se po podatkih vidi, da je 61 odstotkov prebivalstva tega mesteca bilo poljedelcev, kmetov ali kmečkih delavcev. To provansalsko mestece je doživelo francosko revolucijo

dokaj pasivno. Kakšna razlika med dogajanjem v Parizu in med dogajanjem v Vencu! Konec fevdalizma se v Vencu kaže v tem, da nesejo stol, ki ga je fevdalec imel v cerkvi, ven iz cerkve in ga raztreščijo, to pa je pravzaprav tudi vse. Novi župan, revolucionarni župan, je brat prejšnjega župana, skratka, vse nekako ostane, kakor je bilo. Ta knjiga ni ostala pri nas brez odmevov, ker smo v Zgodovinskem časopisu, v četrti številki letnika 1983, objavili popis prebivalcev Kranja iz leta 1754 z vsemi imeni, poklici itn, ki ga je pripravil Anton Svetina, eden najstarejših slovenskih zgodovinarjev, saj ima že precej čez devetdeset let, pa še vedno piše in ustvarja. Marko Štuhec je v isti številki objavil svojo raziskavo o družini v Kranju sredi 18. stoletja. Tu se moram zahvaliti kranjski občini za pomoč pri izdaji obeh teh dveh del. Pri sliki družine v Kranju so se pokazale zanimive stvari, v marsičem zelo podobne temu, kar je Castellan ugotavljal za Vence. Nikjer ni tistih številnih družin, ki o njih neprestano beremo, da so v starih časih obstajale. No, Štuhec je šel celo nekoliko dlje kot Castellan in je to raziskal, tako da je njegova analiza bolj konkretna in marsikaj razjasni. Otroci, zlasti dekleta, so zelo zgodaj zapuščali dom, od 15-letnih deklet je po njegovih ugotovitvah manj kot polovica živela pri starših, večina je že bila pri tujih ljudeh. Kaže se cela vrsta zanimivih podatkov: kakšne so starostne kategorije, koliko je družina velika, itn. Družine bogatejših so bile številnejše, saj so otroci dlje ostali doma. Primerjava med Parizom in Vencem pokaže, da Pariza ne moremo primerjati z nobenim slovenskim krajem, Pariz je nekaj popolnoma edinstvenega, ko pa gremo na odmeve pariške revolucije v manjših krajih, vidimo celo vrsto podobnosti. Vence in Kranj imata marsikaj podobnega in takih podobnih struktur bi nedvomno našli še med mnogimi francoskimi in slovenskimi kraji. Castellan v svojem delu omenja, da je imel veliko srečo, ker je za Vence slučajno ohranjeno izredno bogato gradivo, ki so ga našli pred štiridesetimi leti. Pri nas je gradiva, mnogo, mnogo manj, zato se pri nas za malokateri kraj dajo napraviti take lepe primerjave za dogodke pred dvesto leti. Vsekakor bi se najbrž ob drugačnem vrednotenju lokalne zgodovine tudi v naših arhivih našlo bogastvo nekih, čeprav po problematiki omejenih virov, iz katerih bi se dalo marsikaj napraviti. Lokalna zgodovina postaja danes dragocenost zase, ne več samo na poti do sinteze. Sedaj marsikdo obupuje tudi nad sintezami, ki so se zdele včasih ideal. Malenkosti, majhni kraji, majhni ljudje imajo zdaj vrednost zase kot edino konkretno, živo in resnično.

Dr. Ferdo Gestrin: Hvala lepa. Predajam besedo tov. prof. Drnovšku, ki bo govoril o problematiki arhivov v krajevni zgodovini oziroma krajevnem zgodovinopisju. Prosim.

Prof. Marjan Drnovšek (Zgodovinski arhiv Ljubljana): Ko bom govoril o vlogi arhivov pri preučevanju krajevne zgodovine, bom imel v mislih predvsem slovenske regionalne arhive (Ptuj, Maribor, Celje, Ljubljano, Novo Gorico in Koper), ki hranijo še največ arhivskega gradiva; to gradivo je rezultat krajevnih oziroma regionalnih upravnih, političnih, gospodarskih, šolskih, kulturnih in drugih dejavnikov. Vsi vemo, da je temeljna naloga arhivov zbiranje, odbiranje, varovanje in usposabljanje arhivskega gradiva za današnje in prihodnje raziskovalne in kulturne potrebe. Za starejša obdobja več ali manj po naključju, za novejši čas pa po strokovnem izboru ohranjeno arhivsko gradivo predstavlja del kulturne dediščine Slovencev in hkrati neizčrpno zakladnico podatkov za razumevanje preteklega in današnjega časa.

Sodobno krajevno zgodovinopisje naj bi preučevalo predvsem način življenja v manjših enotah, vendar v vseh razsežnostih, v krajšem ali daljšem časovnem obdobju. Za raziskovalce je v teh primerih zlasti pomembno arhivsko gradivo, ki je čim dlje od posplošenosti, od tipizacije, unifikacije informacij ipd. To pa seveda ne pomeni, da morajo regionalni arhivi zato hraniti vse pisne rezultate človekove dejavnosti, temveč morajo biti zlasti pozorni na specifične razvojne momente v določenem prostoru in to gradivo ohraniti.

Diskusije vredna bi bila tudi misel, da bolj, ko se približujemo splošnim, zgodovinskim raziskavam, manj se dela na konkretnem arhivskem gradivu in obratno. Krajevno zgodovinopisje je še najbližje uporabi arhivskega gradiva poleg drugega materialnega, slikovnega, časopisnega in podobnega gradiva. V literaturi se večkrat pojavi misel, ki potiska krajevno zgodovinske raziskave na rob pomembnega zgodovinarjevega dela, na njegove prve korake v stroki, mnogi govorijo o prepodrobnih in nepomembnih majhnih raziskavah. Podobna dilema o meji vrednosti raziskav velja tudi za arhive pri vprašanju vrednotenja gradiva, kaj ohraniti in kaj ne? Zavedati se moramo, da arhivi ne morejo hraniti vsega gradiva, ki je rezultat človekove ustvarjalnosti. Kvaliteten izbor pa je odvisen od sposobnosti arhivista in njegovega dobrega poznavanja prostora in časa, iz katerega je fond, ki ga urejuje in popisuje. Dobro poznavanje specifik razvoja posamezne regije je

toliko važno kot poznavanje splošnih razvojnih tokov. Zato zastopam misel, da mora biti strokovno podkovani arhivist v regionalnem arhivu tudi dober poznavalec zgodovine regije, iz katere ureja določen fond in tu vidim tisto stično točko med arhivi (arhivisti) in krajevnim zgodovinopisjem: pravilen izbor gradiva in čim popolnejši popis je temelj za čimboljše poznavanje zgodovine določenega kraja ali regije. In če naredim še korak dalje: mnenja sem, da ima arhivist, ki pozna arhivsko gradivo do vseh nadrobnosti, tudi določene prednosti oziroma pogoje za krajevnozgodovinske raziskave. Ne da bi se spuščal v analizo dosedanjih znanstvenih del tistih zgodovinarjev — in ne samo krajevnih — ki so bili arhivski delavci, lahko trdim, da se vsem pozna dobro poznavanje arhivskega gradiva (npr. Šorn, Valenčič, Vilfan idr).

Zastavljeno vprašanje o vlogi arhivov pri preučevanju krajevne zgodovine me zanima:

1. z vidika vloge arhivov kot enega izmed informacijskih centrov za potrebe krajevnega zgodovinopisja,

2. z vidika lastnega prispevka arhivov k boljšemu poznavanju krajevne zgodovine.

Ad 1: Regionalni arhivi kot informacijski centri za krajevne zgodovinarje: da, vendar 100 odstotkov le za informacje o arhivskem gradivu, ki ga hranijo, in deloma za arhivsko gradivo, ki ga hranijo drugi arhivi in institucije. Srečamo se s starim problemom, na katerega je med drugim opozoril tudi dr. Sergij Vilfan: »Nesporazum utegne nastati, če uporabnik meni, da je arhivski zavod že sam po sebi informator o vseh mogočih podrobnostih, prenagljeno pa bi bilo pričakovanje, naj ima arhivist na vsako zgodovinarjevo vprašanje že vnaprej izdelan odgovor. V resnici je arhiv dolžan v okviru svojih — praviloma omejenih — možnosti postopoma doseči kar največjo preglednost gradiva in izdelovati pripomočke za njegovo uporabo. Toda takoj bomo videli, da ima vse to delo v vsakem primeru svoje meje in da bo normalen način uporabljanja arhivskega gradiva ostal v tem, da si vsak uporabnik sam nabere podatke iz gradiva, ki si ga je naročil v čitalnico.« (Sergij Vilfan, Arhivski viri za zgodovino Slovencev 1848—1918, Prspevki za zgodovino delavskega gibanja XX, št. 1-2, Ljubljana 1970, str. 237). Težko bi še kaj dodal k tem mislim. Vsakdanja praksa pa nam kaže, da uporabniki res zahtevajo od arhivov mnogo več, kot pa jim lahko nudijo, čeprav se arhivski delavci trudimo, da dobijo čimveč različnih informacij o temi, ki jo raziskujejo. Težava je tem večja, ker je v vrstah krajevnih zgodovinarjev mnogo — če smem tako reči — neprofesionalnih raziskovalcev, ki imajo marsikdaj težave z osnovnimi metodološkimi pristopi, ne poznajo niti osnovne literature, jezika in pisav, v katerih je pisano arhivsko gradivo ipd. Pri uporabi arhivskega gradiva marsikdaj ne znajo ločiti pomembnega od nepomembnega ali pa se preprosto ustrašijo velikih količin gradiva, ki bi jih morali pregledati. Arhivski delavci želimo, da pridejo uporabniki v arhivsko čitalnico z določenim vedenjem o dotedanjem delu arhiva: poznati morajo vsaj tiskane vodnike in druge objave arhiva.

Ad 2: Hiter pregled povojne literature nam odkrije različne poglede na vlogo arhivov tako pri splošnih zgodovinskih kot tudi lokalnozgodovinskih raziskavah, to je od mnenj, da so arhivi le »servisi« oziroma institucije, ki le pripravljajo gradivo za uporabnike, do mnenj o njihovi aktivni in enakovredni vključenosti v zgodovinske raziskave. Tudi v arhivih se večkrat pojavlja dilema, ali naj bo arhivist le strokovni delavec ali naj se ukvarja tudi z zgodovinskimi in lokalnozgodovinskimi raziskavami? Ali če širše postavimo vprašanje: Ali naj bodo arhivi samo strokovne organizacije ali tudi nosilci krajevnozgodovinskih raziskav? To vprašanje je toliko bolj aktualno, ker so visoko usposobljeni arhivski delavci večinoma zgodovinarji. Zakon o naravni in kulturni dediščini (Ur. l. SRS, št. 1/81) v 94. členu pravi: »arhivi... objavljajo arhivsko gradivo in opravljajo druge znanstveno raziskovalne naloge, zlasti na področju zgodovine; pripravljajo razstave in druge oblike predstavljanja arhivskega gradiva, posebno tistega, s katerim upravljajo in izdajajo publikacije.« S tem so dane vse možnosti, da so arhivi tudi nosilci preučevanja krajevne zgodovine. Želi pa se, da bi bilo na tem področju več načrtnosti v okviru stroke same in v soglasju z drugimi sorodnimi strokami, ki preučujejo krajevno zgodovino in da ne bi bilo krajevnozgodovinsko preučevanje le stvar posameznikov in njihovih ambicij. Če naštejem nekaj nalog, s katerimi lahko arhivi doprinesejo k boljšemu poznavanju krajevne zgodovine:

— z izdelavo inventarjev za pomembnejše fonde ali njihove dele ter z njihovo objavo z vsemi možnimi pomagali (tu ne mislim samo na krajevne, imenske in stvarne registre, temveč tudi na različne statistične povzetke iz arhivskega gradiva, tematske sezname ipd.),

— z objavljanjem virov s kritičnim aparatom. Prvenstveno naj bi vsak arhiv objavljal arhivsko gradivo, ki ga sam hrani, možne pa naj bi bile tudi tematske objave s pritegnitvijo arhivskega gradiva, ne glede na to, kje se

hrani. Obudimo spomin na Program edicij virov za slovensko zgodovino, Ljubljana 1972, katerega pobudniki so bili ravno arhivski delavci. Program bi morali aktualizirati, ga dopolniti tudi s planiranimi izdajami za novejša obdobja in tudi z izdajami virov za potrebe krajevnega zgodovinopisja,

— s krajevnozgodovinskimi študijami pretežno na arhivskem gradivu, ne glede na to, kje se hrani,

— s popularizacijo arhivskega gradiva (arhivske čitanke, razstave, publicistična dejavnost),

— s sodelovanjem pri krajevnozgodovinskih časopisih, zbornikih, ipd.,

— z vključevanjem arhivov v raziskovalne krajevnozgodovinske projekte ne samo v ožji stroki (npr. zgodovina Maribora, Ljubljane), temveč tudi v projekte strok, ki uporabljajo arhivsko gradivo npr. (etnologije).

Nekateri arhivi bolj, drugi manj uspešno delajo na tem področju, vendar vsak bolj za sebe, in marsikdaj je to delo vezano le na posameznike oziroma njihov osebni interes.

Če povzamem: arhivi naj čimbolj izpolnjujejo svojo vlogo kot informatorji o arhivskem gradivu (preglednost nad gradivom, kvalitetni popisi, objavljanje inventarjev in virov), hkrati pa naj bodo nosilci preučevanja preteklosti regije, ki jo pokrivajo s posebnim poudarkom na uporabi arhivskega gradiva.

Prof. dr. Ferdo Gestrin: Hvala lepa prof. Drnovšku. Dajem besedo prof. Francetu Benediku, ki bo spregovoril o muzejih in krajevnem zgodovinopisju.

Prof. Franc Benedik (Gorenjski muzej Kranj): Muzejsko dejavnost oz. muzeje pojmujemo kot ustanove za varstvo naravne in premične kulturne dediščine, kakor jih opredeljuje tudi zakon. V teh ustanovah naj bi se v pretežni meri hranila, zbirala, preučevala, restavrirala ter tematsko ali kronološko prikazovala ta zvrst naše dediščine. S posameznimi izjemami smo to historično hipoteko ohranili v številnih slovenskih muzejih vse do današnjega časa. Ta usmeritev oziroma naloga muzejev pa je muzeje že davno prerasla, saj so potrebe v vsakdanjem življenju pokazale, da ni naloga muzejev le zbiranje, preučevanje, prepariranje in prezentacija predmetov, temveč je njihova naloga tudi raziskovalna dejavnost in to predvsem na področju, kjer delujejo, naj bo to v okviru regije, zaključene geografske ali historične enote ali pa kot mestni muzeji za ozko mestno področje. Čeprav v okviru muzejske organiziranosti ni dogovorjeno in planirano raziskovalno delo in če muzeji kot ustanove s svojimi programi niso vključeni v programe raziskovalnih skupnosti (v te programe se vključujejo delavci v muzejih individualno), se to raziskovalno delo na krajevnem področju kljub temu odvija in se kaže v številnih razstavah, samostojnih publikacijah ali v okviru strokovnih razprav v različnih krajevnih zbornikih ali v strokovnih revijah. Zakon o varstvu naravne in kulturne dediščine obravnava muzeje kot ustanove za ohranjevanje in varovanje premične kulturne dediščine. Vendar je potrebno, da se pojem oziroma tekst zakona, ki govori o preučevanju premične kulturne dediščine, obravnava ne le z muzeološkega, temveč tudi s strokovno-zgodovinskega ali umetnostnozgodovinskega, arheološkega in etnološkega vidika. Kolikor v muzejih ne bi upoštevali tudi tega strokovnega vidika, bi muzeji zelo kmalu postali zgolj in le zbirateljske, kolekcionarske ustanove, čeprav je eno od osnovnih nalog muzejskih delavcev, da predmet v muzeju časovno in krajevno opredelijo in mu v povezavi s časom nastanka ter funkcijo, ki jo je imel, določijo tudi primerno muzejsko in razstavno vsebino.

Kakšne so oblike in naloge muzejev v krajevnem zgodovinopisju?

V prvi vrsti je potrebno omeniti muzejske razstave, ki so specifična oblika predstavitve krajevne zgodovine, saj ta vsebuje elemente muzeološkega in strokovno zgodovinskega (umetnostnozgodovinskega ali arheološkega itd.) pristopa pri raziskovanju določene problematike ali določenega področja. Specifika se kaže v tem, da je namesto citirane literature uporabniku-obiskovalcu neposredno predočeno tako v obliki predmetov (kar je osnovni fundus muzejskih razstav), dokumentov, ponazoril, skic in fotografij. Ob tem je potrebno omeniti, da je razstava strokovno dobro pripravljena — tudi z likovnega vidika — vendar da doseže svoj namen, je potrebno obdobje ali prikaz zaključene geografske celote, ki je na razstavi prikazano, primerno znanstveno preučiti. Ob takšni konstataciji muzejsko-zgodovinske razstave se je potrebno zavedati, da je priprava razstave prav tako pomembno znanstveno raziskovalno delo, kot je priprava samostojnega strokovnega teksta, vendar je pri tem potrebno upoštevati, da je prestadvitev muzejskega predmeta v historičnem prostoru specifičen problem muzeološkega pogleda na določeno zgodovinsko, arheološko, etnološko itd. področje.

Drugi ali vzporedni rezulat dela pri krajevnih raziskavah je razstavni katalog, ki mora biti v vsakem primeru sestavni del razstave, kjer je s strokovnega ne muzeolo-

škega vidika predočena problematika raziskav, ki jo razstava predstavlja in prikazuje rezultate raziskovalnega dela muzejskega strokovnega sodelavca — kustosa tako v knjižnici, arhivu in na terenu. Muzejska razstava brez kataloga je le polovična, saj je razstava odprta le za določen čas, nakar se deponira, razstavni katalog pa je trajen rezultat dela pri neki raziskavi.

Ob pripravah na razstavo in pri zbiranju gradiva je potrebno posebej poudariti predvsem terensko delo strokovnih muzejskih sodelavcev — kustosov, kar je ena od specifičnih oblik dela muzealcev, saj ob kompilacijah terenskih izkušenj in spoznanj, l-ljub množici sekundarnih podatkov in mnogim variantam ustnih izročil, lahko muzejski delavec pridobi nepogrešljive podatke za krajevna dogajanja in za krajevno zgodovino vzporedno ob zbiranju materialnih preostankov, ki je tudi ena od temeljnih nalog muzejev. Ob teh dveh temeljnih dejavnostih muzejev oziroma muzejskih kustusov pa je ena najpomembnejših zvrsti dejavnosti raziskovanje krajevne zgodovine, kar izhaja prav iz njihovega terenskega dela in preučevanja terena. Prav to raziskovanje posameznih krajevnih značilnosti in poznavanja krajevnih razmer ter krajevne zgodovine mora muzeje usmerjati v to, da vsi kustosi v muzejih ta svoja znanja in krajevna raziskovanja posredujejo oziroma objavljajo v lokalnih časopisih, še bolj primerna oblika pa so krajevni zborniki, ki s svojo vsebino bistveno pripomorejo k boljšemu poznavanju krajevne zgodovine. Najboljša oblika prikaza rezultatov raziskovanja lokalne zgodovine pa so samostojne muzejske publikacije, ki izhajajo z namenom, da so v njih objavljeni rezultati raziskovanj muzejskih strokovnih sodelavcev, vsebinsko pa obravnavajo področje, ki ga muzej pokriva kot delovna organizacija, ki je ustanovljena za varstvo naravne in kulturne dediščine na določenem geografskem območju. Prizadevati si moramo, da bodo vsi regionalni muzeji izdajali svoja strokovna glasila, ki naj bodo ob razstavah in katalogih temeljni kazalec raziskovalnega dela kustosov na področju krajevnega zgodovinopisja, saj bomo le na ta način dosegli, da se bo širša družbena skupnost v celoti zavedala pomena raziskav krajevne zgodovine in vrednosti materialnih preostankov, ki jih muzeji zbirajo, hranijo in prezentirajo.

Prof. dr. Ferdo Gestrin: Hvala lepa tov. Benediku. Besedo ima prof. Franc Drolc, ki bo obravnaval problematiko krajevnega zgodovinopisja v zvezi s knjižnicami.

Prof. Franc Drolc (Osrednja knjižnica Kranj): Organizatorji so me počastili s povabilom za sodelovanje pri okrogli mizi. Svojega deleža v razpravi sem se lotil seveda z veseljem pa tudi z določeno mero rezerve oziroma zadrege, saj bom moral zastaviti precej več vprašanj, kot pa bo možnih odgovorov. Prihajam iz knjižnice, ki ima zaradi svoje domoznanske in regionalne usmeritve specifičen položaj v javni knjižnični mreži pa tudi specifičen položaj v regionalnem središču, kjer je knji'žnica samo ena od kulturnih ustanov ob kompleksnem pokrajnskem muzeju, zgodovinskem arhivu itd.

V razmerju do krajevne zgodovine se v svojem deležu razprave lotevam kategorije lokalnega tiska, ki je predmet inventarizacije v tako imenovani domoznanski zbirki ter predmet dokumentiranja v domoznanski dokumentaciji. Lokalni tisk je zvest odsev kulturnega in ustvarjalnega utripa v določenem okolju ter je tako neposredno udeležen v procesu, ki mu pravimo krajevna zgodovina, pri tem pa ga obravnavam v najširšem smislu, naj gre za bibliografsko samostojne publikacije ali nesamostojne publikacije.

Ob kategoriji lokalnega tiska bi rad opozoril na nekatera vprašanja, ki segajo na območje tipologije knjižnic ter knjižnične zakonodaje. Določene stvari so seveda znane in bi jih ne bilo treba omenjati, manj znani pa so zapleti v zvezi z njimi in zapleti ob praktičnem izvajanju deklariranih načel, ki jih prinaša naš knjižnični vsakdan.

Najprej nekaj besed o zdaj že znameniti Koncepciji razvoja slovenskega knjižničarstva iz leta 1971. Z njo smo poenotili prejšnjo dvotirno organiziranost v javni mreži in nasproti bivši ljudski ter študijski knjižnici postavili enoten tip splošnoizobraževalne knjižnice; ta je po vsebinski in tipološki plati vsaj načelno vsrkal tudi vse naloge prejšnje samostojne študijske knjižnice kot splošne znanstvene knjižnice. Koncepcija je javne knjižnice kategorizirala v skupine od I do VI glede na število prebivalcev v dani upravno-politični enoti. V našem primeru se uvrščamo v II. kategorijo, tj. v urbano sredino s 50.000 do 100.000 prebivalci. Koncepcija je poudarjala regionalno usmeritev, vendar pa razvoj upravno-političnega sistema ni sledil v smeri regije. Zato danes razvijamo občinsko matično knjižnico kot osnovno celico sistema, možnosti za širitev dela v regijo pa so podane na podlagi dogovarjanja na medobčinski ravni.

Še nekaj o knjižnični zakonodaji. Zakon o obveznem pošiljanju tiskov iz leta 1973 zagotavlja knjižnicam II. kategorije, kamor

spada tudi kranjska Osrednja knjižnica, praktično vso tekočo slovensko knjižno proizvodnjo, da bi bil omogočen dostop do gradiva, ne pa seveda njena arhivska funkcija. Nadaljnji zakon, ki ga je treba omeniti, je zakon o knjižničarsvu iz leta 1983, ki je med bistvenimi novostmi na novo opredelil tudi funkcijo matične knjižnice. V zvezi z zakonodajo v knjižničarstvu pa želim opozoriti na nekaj praznin, ki zadevajo ravno lokalni tisk in ki jih bo treba rešiti s podzakonsko regulativo.

Razprava o reformi je že zelo zgodaj nakazala bojazen, da bi se zlasti v razmerju do pokrajinskega muzeja, zgodovinskega arhiva in drugih institucij, ki se prav tako ukvarjajo z zbiranjem in obdelavo gradiva ter distribucijo informacij, utegnili zaplesti v podvajanje. Dileme s tega območja segajo celo v najnovejši čas, ko se kaže recimo potreba po prisotnosti t. i. delegatskih gradiv v domoznanski zbirki matične knjižnice.

Knjižnice II. kategorije se v praksi že ozirajo v regijo, vendar pa se dileme razraščajo toliko bolj, kolikor bolj se oddaljujemo od termina »bivši okraj«. V našem primeru gre za zanimivo območje občin Kamnik in Domžale ter delno Ljubljana-Šiška. Že bivša skupnost študijskih knjižnic Slovenije ni dorekla funkcije domoznanske knjižnice za ožje ljubljansko območje in ker po reformi razvijamo občinsko matično knjižnico, je zbiranje lokalnega tiska mimo obveznega izvoda ter prek občinskih meja nujno nesistematično. Zakon o obveznem pošiljanju tiskov, ki ga občasno spremljajo alarmantne vesti o ukinitvi oziroma noveliranju, se v praksi nedosledno izvaja zlasti na področju lokalnih tiskov. Iz evidence nam uhajajo dragocena gradiva, ki bi jih morali zagotavljati za posebne zbirke in ki jih izdelujejo moderno opremljene tehnike, ki pa dostikrat niso registrirane kot tiskarne v smislu našega zakona. Naloga občinskih matičnih knjižnic pri odkrivanju teh tiskov ostaja tako le na deklarativni ravni. V tej skupini gradiv se nemalokrat znajdejo tudi glasila DPS, združenj in ustanov, ki zlasti v štartnem zagonu, ki kasneje lahko tudi nekoliko uplahne, prinašajo mnogo dragocenosti za krajevno zgodovino.

Nadalje gre za gradiva, ki jih ne objavi občinski uradni vestnik oziroma delegatski poročevalec, ki pa zlasti ob planskih prelomnicah prinašajo dragocene analize, izdelane pri pristojnih službah DPS ali SIS, ki so še kako pomembne za krajevno zgodovino. Knjižnica kot subjekt delegatskega odločanja takšne materiale sicer prejema, a jih po navadi porazgubi po delegatskih konferencah. Selekcija se ne opravi in gradiva ne najdejo poti do uporabnika knjižnice. Dopovedujemo si, da je gradivo v zgodovinskem arhivu, domoznanska knjižnica pa v praksi in v interesu informiranja uporabnika potem vso pozornost posveča novinarskemu članku v lokalnem listu, ki pa je bil tudi sam sestavljen na podlagi mnogo bolj instruktivnega primarnega dokumenta.

Omeniti je treba še eno bojazen, da se bomo v regoinalnih domoznanskih knjižnicah podvajali z NUK in slovensko bibliografijo. V nekem pogledu je naše delo osmišljal že selektivni prag slovenske bibliografije, ki prizadene ravno lokalno problematiko. Zato se domoznanske dokumentacije v knjižnicah II. kategorije lotevamo vsi, četudi neorganizirano in na lastno pest. Pri tem pa nimamo izdelanh selektivnih kriterijev za kvantifikacijo dela pri specialnih nalogah, saj v javni knjižnici velja postulat stalnega povečevanja izposoje. Koliko pa izposojo v domoznanski knjižnici plemenitijo lastne zbirke podatkov, je statistično dostikrat težko opredeljevati. Velika zamuda pri izhajanju slovenske bibliografije ter nadaljnja prizadevanja za izčiščevanje razmerja do Bibliografije Jugoslavije ter lokalnih bibliografij, to so dejstva, ki naše delo obeležujejo ta trenutek, vse pa kaže, da niti lokalna zbirka in lokalna dokumentacija ne bosta zmanjšali svojega pomena.

Prof. dr. Ferdo Gestrin: Zahvaljujem se prof. Drolcu za njegov prispevek; besedo dajem prof. Janezu Kopaču.

Prof. Janez Kopač (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj): Vzrok, da smo se zbrali v Kranju, je dejstvo, da je danes tudi predstavitev najnovejšega Kranjskega zbornika. Ta je izrazit primer krajevnega zgodovinopisnega dela in zato je prav, da se ob tej priložnosti srečamo in spregovorimo nekaj misli o pisanju in pomenu te veje zgodovinske znanosti. Dr. Sergij Vilfan je pred leti zapisal, da je krajevna zgodovina sicer splošna, vendar je v konkretnih pojavnih oblikah, torej v svojih raziskavah, ozko geografsko omejena. Tako moremo soditi, da pojem krajevnega zgodovinopisja zajema raziskave, ki imajo lokalni, a tudi širši regionalni značaj, velikokrat pa se nanaša tudi na študij posameznih družbenih plasti. Če se ozremo po zgodovinskih raziskavah, ki so nastale v zadnjih nekaj letih, lahko ugotovimo, da močno prevladujejo prav preučevanja, ki imajo značaj krajevnega zgodovinopisja.

Pri tem moram prav gotovo na prvo mesto postaviti velik delež, ki ga je imela in ga še vedno ima, mogoče vedno bolj, revija Kronika, časopis za krajevno zgodovino. Zašli bi predaleč, če bi želeli vsaj na kratko opozoriti na zelo široko pahljačo raziskav in študij, ki so objavljene v tej naši reviji. Dovolj bo, če opozorim na zelo izčrpno bibliografijo prispevkov in člankov, objavljenih v Kroniki, ki jih je za obdobje od začetka revije, od leta 1934 pa do leta 1972, pripravila in objavila Anka Vidovič-Miklavčič. Zelo koristno bi bilo s tem delom nadaljevati tudi za članke, ki so izšli po tem letu. Kot je že prof. Gestrin poudaril v uvodnem delu, je treba navesti tudi to, da si uredništvo revije močno prizadeva, da bi izšlo čim več Kronik, ki bi bile posvečene posameznim krajem ali območjem. Zadnja je bila pred dobrim mesecem predstavljena na Bledu. Na tem mestu bi rad še poudaril pomen, ki ga ima ta revija pri pouku zgodovine v določenem kraju. Po izkušnjah sodeč pa imam občutek, da jo učitelji zgodovine premalo poznajo in uporabljajo.

Poleg Kronike, zasnovane za celotno slovensko ozemlje, izhajajo tudi bolj regionalne in lokalno usmerjene periodične publikacije s krajevnozgodovinskimi raziskavami. Naj omenim samo kot ilustracijo za štajersko območje Časopis za zgodovino in narodopisje, za nam bližje območje pa vsekakor Kamniške zbornike, nikakor pa ne smemo prezreti zelo kvalitetnih Loških razgledov, tudi zato ne, ker izhajajo zelo redno. Številne so tudi samostojne raziskave za posamezne kraje in območja ter probleme. Pregled teh del do začetka sedemdesetih let je pripravila in objavila Olga Janša-Zorn. Za dela, ki so izšla v zadnjih desetih ali petnajstih letih, pa takega sistematičnega pregleda še nimamo in ga bo potrebno na vsak način čim hitreje pripraviti. Mislim, da bi to morala biti ena izmed nalog sekcije za krajevno zgodovino. To bo več kot koristen pripomoček, saj so v tem času izšli številni krajevni zborniki, samostojne publikacije, članki in razprave, ki so bili objavljeni po najrazličnejših časopisih, od tovarniških glasil dalje pa vse do časopisa Delo in Ljubljanskega dnevnika. Na tem mestu je posebej potrebno omeniti zelo pomembno delo, ki ima naslov Zgodovina Ljubljane, prispevki za monografijo, v katerem so objavljeni referati s predlanskega posvetovanja o zgodovini Ljubljane. Sicer pa je nemogoče našteti vsa številna druga dela, zato se bom za ilustracijo omejil le na nekatera dela, ki so zadnja leta izšla na Gorenjskem. To so Kranjski zborniki, katerih peto knjigo bodo predstavili danes, v začetku letošnjega leta je bil natisnjen tudi Jeseniški zbornik, ki se imenuje Jeklo in ljudje, in je tudi že peti po vrsti. Omeniti je treba Tržiške zbornike, ki so sicer bolj tematsko zasnovani, v načrtu pa je priprava zbornika o Radovljici in Kropi. Danes sem tudi slišal, da se pripravlja celo monografija Bleda, da o dokaj številnih publikacijah, ki se nanašajo na Škofjo Loko, sploh ne govorimo. Pomembni so številni turistični vodniki za posamezne kraje ali za posamezne kulturnozgodovinske spomenike, nikakor pa ne smemo prezreti del, ki so jih pripravili etnologi in pa umetnostni zgodovinarji. Mimogrede bi povedal, da veliko poročil in obvestil o teh delih lahko preberemo v Kroniki.

Rad bi poudaril še poseben pomen, ki ga imajo katalogi, ki nastajajo vzporedno s pripravami zgodovinskih razstav. Pomembne so tudi publikacije, ki jih redno ali občasno pripravljajo in izdajajo v Arhivu SR Slovenije in pokrajinski zgodovinski arhivi. Te publikacije so pomembne tudi zato, ker so pretežno sestavljene na osnovi arhivskega gradiva. Kljub številnim raziskavam pa moramo vendarle ugotoviti, da še vedno ostajajo mnoge neraziskane bele lise. Potrebno je osvetliti še marsikatero vprašanje za obdobje delavskega gibanja in ljudske revolucije, izrazito pa je pomanjkanje raziskav v obdobju po 9. maju 1945. Želeti bi bilo, da se tega obdobja lotijo tudi mlajši zgodovinarji, zlasti še, ker je vsaj za prva povojna leta že tudi veliko kar dobro urejenega arhivskega gradiva, številni pa so tudi drugi viri, tako časopisni kakor tudi spominski.

Ob razmišljanju o krajevnem zgodovinopisju se človeku često porajajo mnoga vprašanja, ki bi jih bilo interesantno raziskati, npr. zakaj imajo nekateri kraji izrazito velik interes za spoznavanje svoje preteklosti, kar se izraža v prodaji publikacije take vrste, nekaterim krajem pa ni prav veliko do tega spoznanja. Lahko bi se spraševali tudi o vzgibih za zanimanje za krajevno zgodovino. Z odnosom do takih vprašanj pa se izražajo tudi denarna sredsva. Medtem ko kulturne skupnosti in družbenopolitične skupnosti še nekako kažejo naklonjenost do teh raziskav, pa za raziskovalne skupnosti skoraj lahko trdimo, da so veliko bolj naklonjene tehničnim kot pa družbenim znanstvenim raziskavam.

Na koncu bi rad povedal, da se ne moremo pohvaliti z ravno velikim številom razmišljanj o krajevnem zgodovinopisju. Prav zato smo se odločili, da danes ne bomo govorili o zgodovini Kranja ali Gorenjske, temveč se bomo posvetili krajevni zgodovini pri nas ter odnosom med krajevnimi zgodovinskimi raziskavami in muzeji, zgodovinskimi arhivi ter bibliotekami. Naj zaključim z mislijo o pomenu krajevnih zgodovinskih raziskav, ki jo je ob predstavitvi Blejske kronike povedal prof. dr. Ferdo Gestrin. Rekel je približno takole: »Preučevanje zgodovine na geografsko omejenem območju daje raziskovalcem velike možnosti, da podrobneje preučijo vsakdanje življenje in odnose med ljudmi ter jih primerjajo z načinom življenja in odnosi v drugih krajih. Prav tako pa tudi pokaže, da ni nujno, da vedno in povsod veljajo glavne razvojne linije, ki jih predstavlja splošno zgodovinsko preučevanje.«

Prof. dr. Ferdo Gestrin: S prispevkom prof. Janeza Kopača, za katerega se mu zahvaljujem, smo zaključili prvi del naše okrogle mize o problemih krajevne zgodovine. Prehajamo na razpravo o problemih, ki so jih zajeli referenti, in o problemih lokalne zgodovine nasploh. Prosim, kdo želi besedo?

No, z namenom, da bi sprožil razpravo, mi dovolite, da se dotaknem dveh vprašanj. Prvo je vprašanje, o katerem je govoril prof. Benedik, ali so muzeji, arhivi in znanstvene knjižnice samo strokovne in kulturne ustanove ali so hkrati tudi znanstvene organizacije? Menim, da se v njihovi dejavnosti združujejo vsa tri omenjena področja. Zato nikakor ni prav, da je Raziskovalna skupnost Slovenije te ustanove izključila iz sfere svojih kompetentov. Sodelavci teh ustanov si v teku let ob strokovnem delu nakopičijo toliko znanja iz svoje stroke, da pomeni njihovo nevključevanje v organizirano znanstveno delo pravzaprav zavračanje velikih intelektualnih potencialov, ki jih zlasti mali narodi nikdar nimajo preveč.

Drugo vprašanje, ki bi se ga dotaknil, je vprašanje vloge človeka kot zgodovinskega človeka. Človek je, pravimo upravičeno, ustvarjalec zgodovine. Čim bolj gremo proti sedanjosti, v večji meri je bil človek zavesten ustvarjalec zgodovine, je postajal zgodovinski človek. Ni pa bilo tako v bolj oddaljeni preteklosti; tedaj je zgodovinski razvoj tekel po naravni poti. Naj misel osvetlim s primerom. Fevdalno družbo ni nihče vnaprej zamislil, jo planiral, nastajala je sama po sebi po naravni poti v takratnih zgodovinskih okoliščinah. V Evropi npr. ob stiku razkrajajoče se sužnjelastniške antične družbe in rodovno plemenske družbe v času preseljevanja ljudstev in v stoletjih po njih. Nasprotno pa človek danes zavestno ustvarja socialistično družbo, pri nas samoupravno socialistično družbo. Nedvomno lahko mirno rečemo, da smo zavestni ustvarjalci tega zgodovinskega procesa. Ko preučujemo lokalno zgodovino povojnega obdobja, lahko v mikroregiji sledimo temu procesu, čeprav je vezan na konkretne razmere krajevnega okvira. Slediti moremo razvoju sil, ki delujejo v smeri tega procesa, prav tako pa še marsikje tudi moči tistih sil, ki mu nasprotujejo oziroma ga zavirajo. V starejših obdobjih zgodovine pa veliki zgodovinski procesi v majhnih regijah ali posameznih krajih, kjer ljudje žive svoje življenje in v svoji sredini ustvarjajo svojo lokalno zgodovino, le odmevajo ali pa celo to ne, kakor je ilustriral prof. Melik. Torej, lokalno zgodovinopisje ima samo v sebi pogojenost in nikakor ni, če tako rečem, služkinja zgodovinski sintezi.

Kdo, prosim, želi besedo?

Franc Konobelj-Slovenko (Jesenice): Današnja okrogla miza je organizirana ob štiridesetletnici osvoboditve, zato bi bilo prav, da spregovorimo tudi o težavah, pri preučevanju in pisanju krajevne zgodovine NOB. Pri preučevanju tega obdobja se pisec dostikrat srečuje z zelo hudimi problemi. Soustvarjalci zgodovine tega obdobja so lahko napravili veliko pozitivnih stvari, lahko pa tudi veliko škode. Zlasti slednje je zelo težko opisati. Nekateri ljudje so še živi, težko pa je tu zaradi njihovih sorodnikov. Izkušnje raziskovalcev na Jesenicah so pokazale, da je kritično objavljanje raziskav za to obdobje včasih problematično, ker avtor ne ve, kakšen odmev bo raziskava doživela, zlasti zato, ker posamezni problemi lahko tudi niso dobro obdelani. Velika pomoč raziskovalcem je konkretno arhivsko gradivo, ki omogoča, da avtor snov, ki jo študira, postavi na pravo mesto. Kljub težavam pri obdelovanju in objavljanju delikatnejših zadev pa je potrebno težiti za tem, da se to obdobje kritično preučuje. Pri tem nam bodo v pomoč še žive priče, zato je potrebno s tem delom pohiteti. Mi, na Jesenicah, imamo na tem področju že nekaj izkušenj. Pred kratkim smo izdali peto številko zbornika Jeklo in ljudje. Pri objavi posameznih prispevkov smo se srečevali tudi z dilemami, ali so posamezni sestavki dovolj strokovno pripravljeni, ali je bilo dovolj uporabljeno arhivsko gradivo itd.

Nujno potrebno bi bilo začeti pospešeno preučevati obdobja po koncu druge svetovne vojne. Poznavanje tega obdobja bi nam dalo marsikateri odgovor, kako se je potrebno obnašati v gospodarskih in političnih težavah.

Prof. dr. Ferdo Gestrin: Tovariš Konobelj je opozoril na zelo pomembno obdobje, zlasti v okviru preučevanja krajevnega zgodovinopisja. Rekel bi, da je precej in dobro obdelana vojaška zgodovina narodnoosvobodilne borbe. Prav področje, ki ga je tovariš Konobelj omenil, je zaradi različnih vzrokov težko obravnavati, na drugi strani pa se mi zdi, da ga je nujno potrebno obdelati.

Udeležencem in sodobnikom je jasna trditev, da je za narodnoosvobodilnim gibanjem stala ogromna večina slovenskega ljudstva. Opozarjam pa, da nasprotnik še vedno živi in krepko deluje, zlasti v tujini. Kdor le malo pozna njihovo literaturo o narodnoosvobodilni borbi, bo pri opisovanju njihove protirevolucionarne dejavnosti med vojno ugotovil, da zelo poudarjajo masovnost na svoji strani. Navajajo vsakega svojega človeka, kjerkoli je že bil, pri nas pa še danes nimamo zbranih veliko podatkov. Mnogo je celo že zamujenega. Veliko podatkov o članih odborov OF še nimamo, zlasti ne za prvo obdobje OF. Ne poznamo njihovih sestavov, kadrovskih sprememb, ne poznamo vseh ljudi ki so pobirali rdečo pomoč, davke, niti višine nabranih vsot, itd. Ti podatki kot celota niso nikjer zbrani, vrsta ljudi, ki so to opravljali, pa je že mrtva. Verjemite mi, da bodo čez nekaj desetletij začeli postavljati vprašanje o masovnosti našega gibanja in borbe. Dostikrat bomo težko dajali konkretne odgovore. Zato je prav zbiranje teh podatkov v veliki meri ena izmed nalog ljudi, ki se ukvarjajo s krajevno zgodovino za to obdobje. Zbiranje podatkov o prvih odborih OF, javkah, o ljudeh, ki so dajali hrano, pletli rokavice in nogavice za partizane, dajali ljudsko posojilo itd., bo pokazalo masovno bazo, brez katere narodnoosvobodilna borba ne bi mogla uspeti.

Vprašanje objavljanja podatkov o vsem, kar se je dogajalo, je res lahko boleče, zlasti še, ker so nekateri ljudje, ki so bili neposredni udeleženci na nasprotnikovi strani ali njihovi sorodniki, še živi. Vendar to ne pomeni, da teh stvari ne bi registrirali, napisali in shranili. Druga stvar je seveda objava. Vsi podatki tudi še niso dostopni, saj so arhivi za določene stvari še zaprti. Zato je obravnavanje novejšega obdobja vedno tudi problematično. Srečuješ se s pomanjkanjem virov, ne moreš vsega objaviti, kar si ugotovil itd. Ena od nalog krajevnega zgodovinopisja bi lahko bila: te stvari dokazljivo napisati in shraniti v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, imamo pa tudi muzeje in arhive.

Prof. Neveka Ciglar (Zavod za šolstvo SR Slovenije, Enota Kranj): Prav je da v okviru koncepta okrogle mize omenimo tudi vprašanje zgodovine v šolah. Poznamo vzgojni pomen zgodovine pa tudi probleme, s katerimi se srečuje učitelj. Učne načrte za zgodovino so že nekajkrat spremenili, a marsikaterega problema še niso uspešno rešili.

Krajevno zgodovino učni načrt v šolah obravnava predvsem v tistih razredih, v katerih zgodovina še ni samostojen učni predmet. To je pri predmetu spoznavanje narave in družbe od prvega do četrtega razreda in pri šolskih dejavnostih ob državnih, občinskih in krajevnih praznikih. V višjih razredih osnovne šole (od šestega razreda dalje), ko se zgodovina pojavi kot učni predmet, pa morajo učitelji po učnem načrtu obravnavati vso zgodovino od praskupnosti do današnjih dni. V tem okviru pa ni več prostora za krajevno zgodovino. Venadar pa je prav ta zgodovina, kot sta omenila prof. Gestrin in prof. Melik, tista, ki daje sočnost in odpravlja faktografijo. To je tudi zgodovina, ki bi se je učenci učili z večjim veseljem, saj bi se srečevali s kraji in ljudmi, ki jih poznajo. Postavlja se vprašanje, kako nekaj krajevne zgodovine spraviti v učni proces. Precej velik korak na tem področju so naredili zgodovinski krožki, o katerih pa se po mojem mnenju premalo govori in piše. Ponekod v zgodovinskih krožkih izdajajo tudi publikacije. Na Jesenicah je na primer glasilo Ježkov rod, v katerem je izšlo precej zapisov in spominov aktivnih udeležencev narodnoosvobodilnega gibanja z jeseniškega področja, ki so jih zbrali krožkarji. Ustanove, ki se ukvarjajo z zgodovinopisjem, zlasti muzeji in arhivi, pa bi morali načrtno organizirati in spremljati delo krožkov. Nujno bi bilo potrebno tako obliko dela vzpodbujati tudi v srednjih šolah, saj družboslovno usmerjene srednje šole pripravljajo tudi mlade, ki bodo študirali zgodovino ali njej sorodne študijske smeri.

Prof. dr. Ferdo Gestrin: Tudi to je eden od problemov, ki sodijo v področje krajevnega zgodovinopisja. Veliko je najrazličnejših dokumentov, listin in predmetov, ki so v nevarnosti, da se izgubijo, ker so v privatnih rokah. Te stvari se lahko rešijo s pomočjo osnovnošolskih in v še večji meri srednješolskih zgodovinskih krožkov. Tak pri-

mer ni samo na Jesenicah, takih primerov poznamo še več, recimo, šola v Cerknem. Tu je nastal kar majhen muzej. Šolarji in učitelji so rešili veliko gradiva, ki bi ga sicer uničili in izgubili, ker ljudje niso videli pomena v teh dokumentih in predmetih. Zlasti Zavod za šolstvo, tako republiški kot regionalni, bi moral še posebej paziti na to dejavnost, svetovalci za zgodovino pa bi morali na tem področju imeti pomembnejšo vlogo, kot jo imajo.

Prof. Janez Svoljšak (Mojstrana): Kako pojmujemo zgodovino? Ali se bomo pogovarjali le o zadnjih petinštiridesetih letih ali bomo šli tudi nazaj? Naši kraji so stari že tisoč let.

Prof. dr. Ferdo Gestrin: Gotovo ne bomo govorili samo o zadnjem obdobju. Menim pa, da naj vsak preučuje tisto obdobje, ki ga interesira, kjer lahko tudi največ da. Vendar tudi to ne sme biti nepovezano in neorganizirano, da ne bi nastale bele lise v preučevanju. Na področju krajevnega zgodovinopisja pa se vendarle dela načrtno. Imamo razne komisije in regionalna zgodovinska društva, ki imajo svoje sekcije za starejšo zgodovino, za krajevno zgodovino, za zgodovino NOB in za zgodovino najnovejšega obdobja. Našo zgodovino pojmujemo od obdobja, ko smo se naselili, če še starejše obdobje pustimo malo ob strani, čeprav je za nas zgodovina tudi zgodovina starejših obdobij in območij, od koder smo prišli. Prišli smo namreč v prostor, na katerem se je do tedaj že marsikaj dogajalo. Pri preučevanju naše zgodovine pa tudi ne gre le za območje znotraj državnih meja, ampak za celotni teritorij, ki smo ga nekdaj poselili in smo ga počasi izgubljali, in za območje, na katerem prebivajo Slovenci zunaj državnih meja. To so na kratko opredeljeni časovni in teritorialni mejniki, znotraj katerih preučujemo svojo zgodovino.

Dr. Jože Žontar (Zgodovinski arhiv Ljubljana): Predgovorniki so se že dotaknili vprašanja različnih funkcij, ki jih ima krajevna zgodovina. Strinjam se z razpravo prof. dr. Melika o kvalitetnem napredku krajevnega zgodovinopisja, ki je v preučevanje vključilo različne vidike, razširilo tematiko, izbralo nova območja, npr. male sredine, itd. Prepričan pa sem, da ima — zlasti za novejše obdobje — krajevna zgodovina zelo pomembno funkcijo tudi kot izhodišče za preučevanje širših problemov na podlagi vzorčno izbranih majhnih območij. K temu nas silijo tudi lastnosti sodobnega arhivskega gradiva, ker so v njem splošni problemi običajno prikazani zelo posplošeno in pogosto bolj na podlagi želenega, kot pa dejanskega stanja. Zato pa navadno prikazuje arhivsko gradivo, ki nastaja na nižjih nivojih, stanja, ki so mnogo bližja dejanskemu. Na podlagi dognanj, do katerih pridemo pri preučevanju problemov na manjših območjih, pa je mogoče nato mnogo bolje in pristneje pa tudi bolj resnično sintetizirati prikaz celovitega razvoja.

Za krajevno zgodovinopisje je zelo pomemben tudi interdisciplinarni pristop. Važno je, da sodelujejo poleg zgodovinarjev tudi umetnostni zgodovinarji, etnologi, geografi, itd., ne nazadnje tudi strokovnjaki, ki niso iz vrst opisanih poklicev (npr. gozdarji, zdravniki, tehnični poklici, itd.). Neredko se zgodi, da najdejo velik odmev med najširšimi krogi bralcev knjige, ki obravnavajo zgodovinske teme, in ki so predvsem interesantno napisane.

Drugo vprašanje, o čemer bi želel spregovoriti, pa se nanaša na prispevek tovariša Drolca, ki je govoril o domoznanskih zbirkah v knjižnicah, pri čemer je omenil arhivsko funkcijo teh zbirk. Vprašanje tim. domoznanskih zbirk v knjižnicah se je začelo v načelnem pomenu postavljati v zadnjem času. Vprašanje so menda sprožile knjižnice v Mariboru. Bilo je posredovano tudi Republiškemu komiteju za kulturo, ki stoji na stališču, da ga morata strpno rešiti obe stroki, saj gre za strokovno vprašanje. Osebno pa sem prepričan, da bi bilo nesmiselno, ko bi knjižnice širile svojo dejavnost na zbiranje arhivskega gradiva. Da imajo knjižnice v primerjavi z arhivi več kadrov in več možnosti za zbiranje raznih gradiv in da zbirajo razna tiskana aktualna gradiva, še ne bi smel biti razlog za to, da naj bi vključevale v svoje zbirke tudi arhivsko gradivo. Bolj se mi zdi pomembno, da bi knjižnice poskrbele za to, da bi imele zbrana kompletna lokalna glasila, tovarniška glasila in podobne tiske.

Ivan Jan (Kranj): V krajevnih kronikah, zbornikih, in drugih knjigah je precej slabosti in pomanjkljivosti. To se zlasti čuti pri obravnavanju strankarskih bojev v obdobju med obema vojnama. Včasih so ti boji izpuščeni bodisi iz neznanja ali zaradi morebitnih bolečih ran, ki bi jih s tem odprli ali pa zato, ker se avtorjem opis strankarskih bojev ne zdi pomemben. Vendar je preučevanje strankarskega življenja zelo pomembno področje, zlasti še, če je zgodovinopisje zgodovina socialnih bojev. Naša generacija se še spominja teh bojev, ko je šlo za kruh, za obstoj. Tu je več mladih obrazov,

pa bi rad katerega navdušil za preučevanje strankarskih razprtij med obema vojnama. Na eni strani bi imel težko nalogo, na drugi pa ne bi bil obremenjen in bi lažje objektivno meril te sile. Tako bi laže razumeli konec enega obdobja in začetek novega, velikega obdobja narodnoosvobodilnega boja. Laže bi razumeli tudi današnjo emigracijo itd. Ugotavljam, da sta npr. srednji vek in začetek 20. stoletja bolj detajlno obdelana kakor obdobje med obema vojnama in obdobje do današnjih dni. Predlagam, da bi se lotili teh raziskav načrtno.

Prof. dr. Vasilij Melik: Pa se bom res oglasil k vprašanju, kaj se da v lokalni zgodovini pri nas obdelovati. Samo nekaj misli. Zelo dobro poznamo zakonodajo o enakopravnosti jezikov v 19. stoletju, znamo tudi marsikaj povedati o tem, kako enakopravnost za Slovence ni bila dosežena. Kljub temu, da je moj predgovornik rekel, da je 19. stoletje bolj obdelano, nam pa manjka še ogromno podatkov. Statistiko o občevalnem jeziku imamo od štetja leta 1880 naprej. Za nekatere kraje imamo še originalni popisni material, za Ljubljano celotnega, menda nekaj za Škofjo Loko, drugače se je pa na žalost skoraj vse izgubilo. Gledal sem ljubljanski popisni material za leto 1869. Formularji so lepo nemško-slovenski, vse, kar je natiskano, je dvojezično. Hišni lastniki in drugi družinski poglavarji, ki so izpolnjevali obrazce, so pisali v mestu 95 odstotkov nemško, tudi tisti, ki so bili znani kot Slovenci. Prav na prste bi lahko prešteli slovenske odgovore. V predmestjih je slika nekoliko drugačna, tam je bilo nekako pol na pol, toda tam vidite tudi, da večina ljudi ne zna pisati niti v slovenščini niti v nemščini in v pravopisu mrgoli napak. Starejši ljudje so pisali še v bohoričici, čeprav je že več desetletij ni bilo. Pokaže se silno zanimiva neposredna slika pismenosti, kulture in še marsičesa. Veliko bi se dalo napisati o tem. Manjši je kraj, še toliko bolj je zanimiv, seveda pa v večini občin gradiva ni. Vzemimo katerokoli majhno podeželsko občino, če je ohranjeno gradivo 19. stoletja, se da lepo študirati jezikovno vprašanje: do kdaj so dopisi višjih oblasti neški, kakšni so domači odgovori, ali jih je sestavljal tajnik (o občinskih tajnikih je ogromno pisal Cankar), kakšna je bila pismenost tajnikov, v kakšnem jeziku so pisali, v pravi nemščini ali skrpucalasti, v kakšni slovenščini.

Ko so v Ljubljani uvedli slovenščino za uradni jezik občine (1882), večina uradnikov jezika ni znala. Čeprav so bili Slovenci, pismeno slovensko uradovati tudi niso znali, ker so vsi starejši hodili v nemške šole in so zato bili slovensko na pol pismeni. Kako pa je bilo to v popolnoma kmečkem kraju, kjer se je slovenščina običajno prej pojavila, ker so nemščino manj znali? To so zelo zanimiva vprašanja; osnovno pa je seveda, ali gradivo obstaja ali ne obstaja. Če gradiva ni, tudi volja in veselje nič ne pomagata. Dostikrat, po mojem za starejše čase večinoma, je treba želje in stremljenja prilagoditi možnostim.

Stane Božič (Kranj): Ne delam na področju zgodovinopisja, sem pa v Svetu za ohranjanje in razvijanje revolucionarnih tradicij in spomeniškega varstva pri občinski konferenci SZDL Kranj.

Ker s članki in knjigami širimo vednost o preteklosti med široke kroge ljudi, vplivamo na njihovo zavest, zato je še posebej pomembno, da so posredovane informacije o preteklosti avtentične. Med ljudmi je zelo velik interes za zgodovino njihovega kraja. Ko je bila v Kranju ponatisnjena Zgodovina mesta Kranja dr. Josipa Žontarja, je bila knjiga kljub sorazmerno visoki ceni v nekaj dneh razprodana.

V okviru Sveta za razvijanje revolucionarnih tradicij in spomeniškega varstva poskušamo, da dogodki in spomeniki, ki so neposredno zvezani z našo revolucijo postanejo in ostanejo sestavni del naše kulturne zakladnice. Zato je zelo pozitiven sklep nekaterih šol, da ustanavljajo šolske muzeje in izdajajo svoja glasila. Enako pozornost bi morali posvetiti tudi stvarem, ki jih zaradi hitrega spreminjanja življenja opuščamo npr. razna orodja, predmeti iz vsakdanjega življenja itd.).

Hotel sem še poudariti, da tako kot za druge dejavnosti tudi za zgodovino velja, da čim širša bo kadrovska baza, tem boljša bo lahko kvaliteta. Množičnost pomaga stroki, stroka pa mora tudi pomagati opisovalcem preteklosti, ki niso zgodovinarji.

Prof. dr. Ferdo Gestrin: Tovariš Stane Božič je tukaj nakazal še eno pomembnost lokalnega zgodovinopisja, ki bi jo z današnjo terminologijo lahko imenoval uporabna vrednost krajevnega zgodovinopisja. Ta izraz uporabljam zato, ker moraš vsako temo, ki jo prijaviš na raziskovalno skupnost tudi z družboslovnega področja, argumentirati z njeno uporabno vrednostjo. Ena od uporabnih vrednosti krajevnozgodovinskih raziskav je nedvomno potrjevanje identitete slovenskega naroda. S tem pa lahko pomagamo do boljšega družbenega pojmovanja zgodovine, ki npr. danes v šoli nima pravega mesta.

Tone Miklavčič (Gorenjski muzej Kranj): Opozoril bi na potrebe in možnosti, da bi krajevno zgodovinopisje več prispevalo k zgodovini delovnih organizacij. Ni mogoče, da bi v osrednjih tehničnih muzejih, v regionalnih in krajevnih muzejih zbrali in obdelali vse bogastvo gospodarskega razvoja. Mislim, da bi bilo skoraj nujno, da bi tovarne imele svoje spominske sobe, kjer bi bilo poleg dokumentov ohranjeno tudi kar največ iz proizvodnega programa vse do današnjih dni. Nekaj vzpodbudnih primerov že imamo npr. Gorenjski muzej Kranj je sodeloval pri pripravi spominske sobe v tovarni Titan Kamnik in Veriga Lesce. Mislim, da bi se ta dejavnost morala še razširiti, saj so za to potrebna sorazmerno majhna sredstva, ki pa se delovnim organizacijam vračajo tudi v komercialni obliki (poudarjanje tradicije in s tem kvalitete proizvodov).

Podobno je npr. z zgodovinskimi razstavami po krajevnih skupnostih, ki jih je Gorenjski muzej Kranj tudi že nekaj pripravil. Pri tem dostikrat prihaja do koristne povezave krajanov s pripravljalci razstav.

Na koncu bi rad opozoril še na zgodovinopisje o povojnem času, ki je bilo dolgo časa in je še vedno ob strani.

Prof. dr. Ferdo Gestrin: Pri delovnih organizacijah, na splošno pa tudi drugod, je danes mogoče opaziti veliko zainteresiranost za svojo preteklost.

Če motive pustimo ob strani, ugotovimo, da je interes tolikšen, da bi morale sekcije za je interes tolikšen, da bi morale sekcije za krajevno zgodovino to zanimanje organizirano še pospešiti. Navedel bi le primer Splošne plovbe v Piranu. Pomorskemu muzeju v Piranu je dajala dovolj velika sredstva, da so muzejski ljudje pripravili zbirko z bogatimi eksponati, ki predstavljajo pomorsko dejavnost našega največjega brodarja. Na ta način lahko veliko pripomoremo h kreiranju krajevnega zgodovinopisja.

Matevž Oman (Kranj): Ukvarjam se tudi s pisanjem krajevne zgodovine, zato bi rad opozoril na nekatere probleme.

Poudariti moram, da sem se pri svojem delu do vseh stvari prikopal sam, ko sem hodil okrog ljudi, ko sem iskal arhive, preučeval v knjižnicah, ko sem sodeloval z Gorenjskim muzejem Kranj itd. Ker delam tudi v društvenih dejavnostih, vem, kako v društvih delajo s svojimi arhivi. Pri pridobivanju arhivskega gradiva društev je potrebno vključiti čim več strokovnjakov. Pri nas govorimo o društvenih kronikah, pa še vedno ugotavljamo, da tako po društvih kot po krajevnih skupnostih nimamo ljudi, ki bi skrbeli za svoj arhiv. Prav to je za krajevno zgodovinopisje največja izguba. Zato mislim, da bi moralo biti čim več krajevnih zgodovinarjev in ljudi, ki bi pisali krajevno zgodovino in bi se tudi čustveno navezali na svoje okolje. Res pa je tudi, da zelo težko pride do objave razprav, pa čeprav so pri njih sodelovali tudi strokovnjaki. Še najlaže je, če je razprava iz obdobja narodnoosvobodilnega boja.

Janez Kopač (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko): Najprej bi se navezal na besede Matevža Omana o društvenih arhivih. Popolnoma pravilna je njegova misel, da se je potrebno organizirano lotiti urejanja in zbiranja društvenega arhivskega gradiva. V okviru ZKO Slovenije bo v kratkem organiziran seminar za ljudi v društvih, ki skrbijo za društveno dokumentacijo. Upati je, da se bo tudi na tem področju premaknilo na bolje, kot to lahko ugotovimo v arhivih delovnih organizacij in pri upravnih organih.

Opozoril bi rad še na sestavljanje tovarniških kronik. V naši sredi imamo predstavnika iz tovarne Sava Kranj, ki se precej ukvarja s tem problemom. Taki interesi so tudi pri drugih delovnih organizacijah. Jasno pa nam mora biti, da je potrebno tem ljudem veliko pomagati tako pri zbiranju gradiva kakor tudi pri metodologiji pisanja samih kronik itd.

Strinjam se s predstavnico Zavoda za šolstvo SR Slovenije, Enota Kranj, da je potrebno vzpodbujati dejavnost zgodovinskih krožkov. V Kranju imamo nekaj svetlih primerov. V Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enota za Gorenjsko, poskušamo preko krožkov in prizadevnih učiteljev zgodovine učencem približati zgodovino kraja, po navadi z določeno kategorijo arhivskega gradiva, ki se nanaša prav na področje ali vsaj bližnjo okolico šole. Obenem pa učencem predstavimo tudi urbarje, listine in drugo arhivsko gradivo. Zaželeno bi bilo, da bi ustanove, kot so muzeji, knjižnice in arhivi čim tesneje sodelovali z Zavodom za šolstvo in šolami, da bi tako z nekaj urami prišli tudi v redni učni program.

Prof. dr. Ferdo Gestrin: Za zaključek lahko ugotovim, da se ta okrogla miza po izrečenih mislih lahko priključi podobnim obravnavam o krajevnem zgodovinopisju. V imenu prireditelja se zahvaljujem referentom in diskutantom kakor tudi vsem udeležencem srečanja. Hvala.

PROF. FERDO GESTRIN — SEDEMDESETLETNIK

JANEZ ŠUMRADA

Nedavno je praznoval visok življenjski jubilej univerzitetni učitelj večine danes delujočih slovenskih zgodovinarjev, dopisni član SAZU in upokojeni redni profesor za občo zgodovino fevdalizma na ljubljanski univerzi, dr. Ferdo Gestrin.

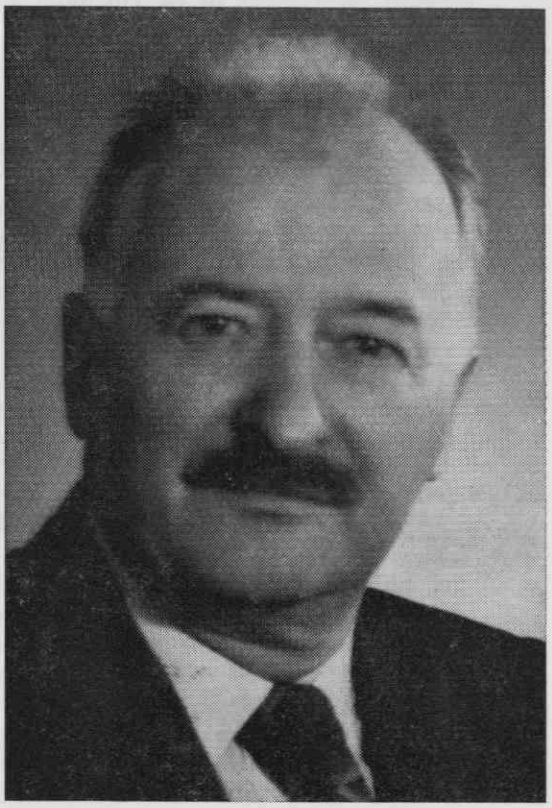

Gestrin se je rodil 8. oktobra 1916 v Ljubljani. Ker so doma vladale težke razmere, se je že zgodaj preživljal sam, z izjemno voljo dovršil tedanjo ljubljansko drugo državno gimnazijo in se leta 1935 vpisal na univerzo. Študiral je zgodovino in geografijo ter 1940 diplomiral, nato pa odšel služit vojaški rok; ob aprilskem zlomu leta 1941 so ga zajeli in kot vojnega ujetnika odpeljali v Nemčijo. Ko se je vrnil v Ljubljano, se je pridružil OF, preživljal pa se je z opravljanjem priložnostnih del. Okupator ga je poslal tudi na prisilno delo.

Po osvoboditvi je sprva poučeval zgodovino, zlasti uspešno na klasični in pedagoški gimnaziji v Ljubljani, zatem pa je 1954 postal republiški inšpektor za pouk zgodovine. Leta 1959 je bil izvoljen za asistenta na filozofski fakulteti ljubljanske univerze, postal kmalu po obrambi doktorske disertacije docent (1960), zatem 1962 izredni, a 1971 redni profesor; s tega delovnega mesta se je 1983 tudi upokojil.

Največji del Gestrinovega znanstvenega dela (bibliografijo do 1976 gl. v ZČ 30/1976, str. 263 sl., po tem v prigodnem prispevku I. Vojeta, ki izide v 4. štev. ZČ 40/1986) je posvečen preučevanju fevdalnega obdobja na Slovenskem, predvsem njegovih gospodarskih temeljev, še zlasti trgovini, pa vprašanjem reformacije in tudi kmečkih uporov. Posebej velja omeniti disertacijo, ki je izšla pod naslovom »Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do 16. stoletja« (1965), zatem objavo mitninskih knjig iz 16. in 17. stoletja na Slovenskem (1972 — za obe deli je prejel nagradi Sklada Borisa Kidriča) ter »Pomorstvo srednjeveškega Pirana« (1978). Že v petdesetih letih je sodeloval prof. Gestrin pri pripravi prve izdaje Zgodovine narodov Jugoslavije, konec sedemdesetih s sintetičnimi besedili v Zgodovini Slovencev Cankarjeve založbe. Tehten je tudi profesorjev prispevek k novejši slovenski zgodovini. S posameznimi razpravami se je dotikal vprašanj delavskega gibanja in NOB, z V. Melikom pa sta spisala knjigo »Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918« (1966), ki predstavlja najizčrpnejši, na sodobnih znanstvenih zasnovah temelječi pregled slovenske zgodovine v obravnavanem obdobju. Sicer je F. Gestrin sodeloval tudi pri sestavljanju učnih načrtov in napisal več učbenikov oz. zgodovinskih čitank. Popis njegovih objav presega sto enot.

Del svojega znanstvenega interesa je prof. Gestrin ves čas posvečal tudi lokalni zgodovini. Že več kot tri desetletja je komponenta njegovega dela raziskovanje, zadnje čase pa tudi organizacijsko zanimanje za preučevanje preteklosti Ljubljane. Tako je dejstvo, da slovensko glavno mesto še vedno nima sodobne monografske predstavitve svoje preteklosti, narekovalo prof. Gestrinu, da je kot prvi korak k temu cilju pripravil s sodelavci novembra 1983 posvetovanje o zgodovini Ljubljane in zatem uredil tudi zbornik tam prebranih referatov. V okviru svojega preučevanja je dal Gestrin vrsto pomembnih rezultatov tudi za zgodovino drugih mest na Slovenskem, poleg Pirana omenimo npr. Novo mesto in Kamnik.

Jubilej je dočakal prof. Gestrin sredi nenehnega znanstvenega in organizacijskega snovanja. Tako pripravlja že nekaj časa obsežno delo o gospodarskih in drugih stikih naših dežel z Italijo v srednjem veku in prvih stoletjih novega veka, kar bo hkrati dograditev in sinteza podobe, ki jo je ustvaril s svojimi številnimi že objavljenimi razpravami, nastalimi kot plod dolgotrajnega dela v italijanskih arhivih. Obenem vodi tudi priprave za tretjo knjigo Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev, ki bo obravnavala promet. Najbrž ima načrtov še veliko več. Želimo mu, da bi jih uresničil in obogatil naše vedenje o preteklosti z novimi pomembnimi rezultati. Mlajši si želimo tudi njegove pomoči in bogatega znanja, ki ga vedno tako nesebično razdaja.

NOVE PUBLIKACIJE

Jeklo in ljudje, Jeseniški zbornik V., Izdala in založila Kulturna skupnost Jesenice, Jesenice 1985, 503 str.

Peta številka jeseniškega zbornika Jeklo in ljudje je dokaj zajetna knjiga. Tudi vsebina zbornika je raznolična in posega na področje geologije, arheologije in zgodovine do numizmatike in spominskih zapisov.

Prvi del knjige je namenjen zgodovini železarstva. Janez Kopač je obdelal jeseniški rudarski red iz leta 1381, ki ga včasih imenujejo tudi Ortenburški rudarski red. Ta dokaj obsežni pravni tekst polaga temelje fužinarstvu na Planini pod Golico. To je eden najstarejših pravnih redov na območju Jugoslavije. Avtor je v prispevku primerjal podobne, vendar nekoliko mlajše rudarske rede, ki so jih imeli rudarji in talilci kovinskih rud v Srbiji. S primerjavo tekstov je poskušal opisati tehnologijo rudarjenja in taljenja rude v srednjem veku, saj so bili tako jeseniški kakor srbski rudarji nemške narodnosti. V drugem delu prispevka so obdelani pravni vidiki rudarskega reda, ki ureja odnose med rudarskimi mojstri in mojstri ter delavci.

Drugi sklop prispevkov ima naslov zgodovina delavskega gibanja. Miha Klinar v prispevku Predzgodovina kovinarskega gibanja na Jesenicah osvetljuje nekatere dileme in netočnosti v brošuri Franja Federla — Slavka Kronika kovinarskega gibanja na Jesenicah leta 1936. Klinar je obdelal delavsko gibanje na Jesenicah od ustanovitve Kranjske industrijske družbe leta 1869 pa do leta 1904 oziroma 1918. Ugotavlja, da se je razredno delavsko gibanje na jeseniškem koncu začelo razvijati sorazmerno pozno, čeprav se je po letu 1889, ko so modernizirali obrate Kranjske industrijske družbe, na Jesenice naselilo veliko delavcev z vseh koncev avstro-ogrske monarhije. Dosti močnejše kot socialdemokratsko je bilo krščanskosocialno gibanje. Tudi prvo generalno stavko delavcev na Jesenicah, ki je bila od 16. do 18. avgusta 1904, so vodili krščanski socialisti.

Prispevku lahko zamerimo, da šele približno na sredini teksta izvemo nekaj več o brošuri Jesenice 1936, čeprav je ta podlaga za Klinarjevo študijo. Tudi pri pregledovanju opomb lahko ugotovimo, da jih je odločno preveč, saj se isti viri in literatura ponavljajo večkrat zaporedoma.

Janez Meterc je prispeval pregled stavkovnega gibanja na jeseniškem območju. V obratih Kranjske industrijske družbe je naštel kar šestnajst večjih stavk. Poleg tega pa so bile še številne demonstracije in prekinitve dela ob praznovanju 1. maja, ki so ga na Jesenicah prvič praznovali leta 1908. Meterc je stavkovno gibanje razdelil v tri valove. Prvi val je bil na prelomu 19. v 20. stoletje, drugi je nastal po končani prvi svetovni vojni, tudi pod vplivom oktobrske revolucije in pod začetnimi vplivi KPJ. Tretji in najmočnejši stavkovni val pa je jeseniške kovinarje in gradbene delavce zajel leta 1929 in v naslednjih letih, ko so bile življenjske razmere izredno težke. Svoj vrh so stavke dosegle s splošno stavko v Kranjski industrijski družbi leta 1935 in v stavkovnem gibanju gradbincev v letih 1936 in 1940.

Članek Majde Žontar obravnava dejavnost telovadnih, kulturnih in planinskih društev na Jesenicah do prve svetovne vojne. Šele leta 1885 so ustanovili prvo bralno društvo. Na prelomu 19. v 20. stoletje se je politična diferenciacija pokazala tudi v društvih. Prvi so svoje društvo ustanovili krščanski socialisti, leta 1897 pa so potrdili pravila Katoliškega delavskega društva na Jesenicah. Kljub številnemu delavstvu je bilo to do leta 1904 edino delavsko društvo na Jesenicah. Leta 1906 so ustanovili še katoliško telovadno društvo Orel.

Liberalci so o kulturno-prosvetnem društvu pričeli razmišljati šele po stavki leta 1904. Poleti tega leta so ustanovili Slovensko delavsko izobraževalno društvo na Savi. Med najbolj delavnimi na Slovenskem je ta čas slovelo liberalno Gledališko društvo Jesenice. Leta 1904 so ustanovili še telovadno društvo Sokol.

Jeseniški socialni demokrati so jeseni 1900 dobili podružnico Splošnega delavskega izobraževalnega, pravovarstvenega in podpornega društva, leto dni kasneje podružnico Splošnega kovinarskega društva, leta 1912 pa še podružnico Splošne delavske zveze Vzajemnost.

Za planinarjenje je skrbela delavska planinska organizacija Prijatelji prirode. Pomemben prispevek v narodnostnem boju ima tudi leta 1903 ustanovljena jeseniško-kranjskogorska podružnica Slovenskega planinskega društva. Kot protiutež dejavnosti nemškega planinskega društva so postavili kočo na Golici in Slovenski dom na Vršiču, leta 1912 pa je bila v Kranjski gori ustanovljena prva gorska reševalna postaja pri nas.

Jože Dežman je prikazal delovanje delavskega društva Svoboda, ki je bila ustanov-

ljena 22. oktobra 1918 in se je sredi tridesetih let preimenovala v društvo Enakost; to je delovalo do razpustitve 1. januarja 1941. Ugotavlja, da sta bili društvi na Jesenicah vir radikalizacije sindikalnega gibanja. Delavsko društvo Enakost je bilo mnogo bolj levo usmerjeno. Po socialnem sestavu so bili člani obeh društev pretežno delavci, v začetni fazi predvsem ženske; včlanjeni so bili zlasti mladi ljudje. Glavno področje delovanja društva je bil delavski oder, ki je uprizarjal tudi dela pisatelja domačina Toneta Čufarja, člana društva. Pomembno pa je delovanje društva tudi na športnem in kulturnozabavnem področju.

Cvetko Zagorski je v prispevku o pisatelju, dramatiku samouku in delavcu Tonetu Čufarju podal sodobne kritike Čufarjevih del, ki so izhajale v takratnih levo in desno usmerjenih časopisih.

Tretji del zbornika, ki je najobsežnejši, obravnava narodnoosvobodilni boj. Jeseniški revolucionar in komunistični župan občine Koroška Bela Vencelj Perko je prispeval spomine na leto 1941, ko je postal tudi sekretar Okrožnega komiteja KPS za Jesenice.

Konec tridesetih let je oblast na Jesenicah začela zapirati komuniste in napredne ljudi. Venclja Perka so še z nekaterimi zaprli v taborišče v Bileči, druge pa so pošiljali na številne orožne vaje.

Avtor nas v prispevku seznanja s prvimi dnevi okupacije na Jesenicah, ko so jih ob nemški pomoči 11. aprila 1941 zasedli Italijani, 19. aprila pa so oblast nad mestom prevzeli Nemci. Na poziv CK KPS so se začele zbirati skupine prostovoljcev za obrambo domovine. Drugi skupini prostovoljcev, ki se je 10. aprila zbrala na Javorniku in ki je štela okoli dvajset ljudi, se je pridružil tudi Vencelj Perko. Skupaj z Jeseničani so se odpeljali v Karlovac, kjer jih niso hoteli sprejeti v staro jugoslovansko armado. Zaradi velike ustaške nevarnosti so se vrnili nazaj v Slovenijo. V nadaljevanju avtor opisuje srečanje z Borisom Kidričem v Ljubljani, partijski sestanek v njegovi hiši, na katerem so sklenili, da bodo organizirali Osvobodilno fronto in praznovanje 1. maja 1941 na Jesenicah. Nemci so ga aretirali 21. maja 1941, ga odpeljali v Šentvid, nato pa v Begunje in v taborišče Kraut na Koroškem, od koder je 1. avgusta pobegnil in se po prihodu na jeseniško območje priključil tamkajšnjim partizanom.

Ivan Jan je pripravil kar dva prispevka. V prvem je v obliki romansiranih spominov opisal svoje doživetje decembrske vstaje leta 1941 v bohinjskem koncu, ki se je je udeležilo veliko ljudi, kot pravi Jan tudi zato, ker »... smo med drugim obljubljali skorajšnji konec vojne ...«. Vstaja zaradi izdaje ni uspela. Svojo pripoved je podkrepil tudi z nekaterimi ugotovitvami nemških dokumentov. Na koncu prispevka je kratek opis o padlih voditeljih vstaje, nekoliko več pa se je zadržal pri opisu izdanega in ubitega glavnega voditelja bohinjske vstaje Tomaža Godca.

Drugi Janov prispevek sledi dokumentom štaba I. grupe odredov in štaba Gorenjskega odreda v obdobju od 4. aprila do 4. septembra 1942, ki so jih našli pri narodnem heroju in komandantu I. grupe odredov Jožetu Gregorčiču-Gorenjcu, ki je padel 9. septembra 1942 na Jelovici. To je bil čas, ko so se na Gorenjskem po hudi zimi začeli oblikovati posamezni odredi. Zapis se nanaša na oblikovanje Gorenjskega odreda.

Najobširnejši zapis je pripravil Franc Konobelj-Slovenko. Na skoraj desetih straneh je opisal svoje spomine na politično delo, ki ga je opravljal od junija 1943 pa do septembra 1944 na območju Javorniškega Rovta in Koroške Bele. V prispevku sledimo reorganizacijam na območju Okrajnega odbora OF in Okrajnega komiteja KPS Jesenice. Zlasti podrobno je obdelano delovanje partije in odborov OF na območju, kjer je avtor deloval v omenjenem času. Poleg personalnih sestavov odborov OF in partije na svojem sektorju se avtor spominja številnih akcij in težav, ki so jih imeli terenci tako z Nemci kakor tudi z raztrganci. Poimensko so navedeni mobiliziranci, ki so jih na območju Koroške Bele in Javorniškega Rovta po predhodni pripravi terencev mobilizirali borci Gorenjskega odreda. V sestavku se srečamo tudi z obveščevalci Kokrškega in Gorenjskega odreda, s pripadniki VOS in OZNE ter s kurirskimi postojankami po jeseniških hribih.

V zadnjem delu je avtor kot podkrepitev svojih spominov dodal še povzetke nekaterih zapisnikov Okrajnega komiteja KPS in Okrajnega odbora OF Jesenice. Priloženih je tudi še nekaj povzetkov drugih dokumentov za to obdobje na območju Javorniškega Rovta in Koroške Bele. Prispevek se zaključi s seznami političnih delavcev, ilegalcev, aktivistov OF, zapornikov v zaporih v Begunjah, umrlih po raznih nemških taboriščih in talcev z območja, ki je opisano v spominih.

V zapisu je čutiti nekoliko premalo sistematičnosti, kar pa zaradi številnih dejavnosti, ki so opisane, niti ni čudno. Kljub temu

pa članek predstavlja pomemben prispevek za preučevanje terenskega dela na geografsko majhnem, a po dejavnosti organizacij OF in partije pomembnem območju.

Jože Vidic je napisal prispevek o zdravnikih civilistih in nekaterih medicinskih sestrah ter bolničarjih, ki so med drugo svetovno vojno živeli in delali na Jesenicah, Bledu in Radovljici. V pripovedih o posameznih zdravnikih se srečujemo z najrazličnejšimi iznajdljivostmi zdravnikov pri opravljanju njihovega poklica za partizane in z načini zbiranja medicinskih instrumentov in sanitarnega materiala. Nekaj podatkov pa izvemo tudi o zgodovini jeseniške bolnišnice.

Arheološki del zbornika sta pripravila Janez Meterc in Milan Sagadin. Janez Meterc je na podlagi arheoloških najdišč obdelal jeseniško okolico od prazgodovine do zgodnjega rimskega obdobja. Milan Sagadin pa je obdelal poznoantična in staroslovanska najdišča na območju današnje občine Jesenice. Domneva, da so bile staroslovanske naselbine pretežno ravninsko-nižinskega značaja, v primerjavi s predzgodovinskimi, ki so locirane na okoliških hribih. Opisana so staroslovanska najdišča od Begunj preko Most in Žirovnice, kjer so tudi najbolj pogosta, in naprej proti Jesenicam.

Anton Ramovš je prispeval geološko razpravo o severnih Julijskih Alpah in njihovem biostratigrafskem razvoju. Razprava je plod avtorjevih šestletnih raziskav na tem področju. Članek nam predstavlja pisan svet mikroskopsko majhnih in nekoliko večjih fosilov rastlinskega in živalskega izvora, ki nas popeljejo v sivozemeljsko prazgodovino. Članku so pridane tudi številne fotografije okamenin in zemeljskih skladov.

V numizmatičnem poglavju nas Dušan Prešeren seznanja z nadomestnim denarjem gorenjskih fužinarjev v 19. stoletju. Avtor je nadomestni denar oziroma bone, ki so bili medeninasti, pločevinasti ali pa bankovci, zasledil pri fužinarjih na Jesenicah, v Kropi in Železnikih. Denar take vrste je nastal zaradi izredno slabega gospodarskega položaja fužinarstva, ki je izhajala tudi iz tehnološke zaostalosti njihovih obratov. Pojav tega denarja je tesno povezan s »kaštami«, to je trgovinami, ki so jih lastniki fužin ustanavljali za preskrbo svojih delavcev in so predstavljale le dodatno obliko njihovega izkoriščanja. V prispevku se srečamo na kratko tudi s podatki o nastanku Kranjske industrijske družbe poleti 1869.

V zadnjem prispevku se je Borut Razinger posvetil zgodovini planiških značk, ki so bile izdelane ob številnih skakalnih tekmovanjih. Značke je razdelil na dva dela. Uradne je izdajal planiški komite in so se delile na splošne, saj so jih lahko kupovali gledalci, in na službene, ki so jih nosili udeleženci prireditev (skakalci, tehnične službe itd.). V drugo skupino je uvrstil neuradne značke, ki so jih ob prireditvah izdajali najrazličnejši izdelovalci značk. V nadaljevanju sledi opis značk vseh kategorij, od najstarejših iz marca 1934 pa do finala svetovnega pokala v smučarskih skokih marca leta 1984.

Zaključni del zares obsežnega petega zbornika Jeklo in ljudje je posvečen sodelavcem zbornika, ki so umrli med letom 1980, ko je izšel četrti zbornik, in letom 1985, ko je izšel peti zbornik. Spominski zapisi so posvečeni Mihu Klinarju, dr. Aleksandru Rjazancevu, Črtomiru Šinkovcu, Milošu Magoliču in Jožetu Podobniku.

Janez Kopač

Velike Lašče. Zbornik. Ljubljana 1986, 110 str.

Na Slovenskem se mnogi kraji ali regije ponašajo s krajevnimi zborniki, ki bolj ali manj redno izhajajo ali pa so le plod enkratnih prizadevanj. Med slednje lahko uvrstimo tudi velikolaški zbornik. Obseg, pestrost vsebine in kvaliteta prispevkov krajevnih zbornikov je zelo različna in mnogokrat rezultat (ne)srečne roke urednika oziroma uredniškega odbora pri zasnovi in izboru avtorjev. Medtem ko je navadno denar tisti, ki kroji usodo prizadevanj glede izdaje in likovne opreme — mimogrede: na slovenskem knjižnem tržišču imamo zbornike, ki so po opremi vzor skromnosti in varčevanja in vrsto takih, ki so bahavo razkošni — pa je kvaliteta oziroma nekvaliteta odvisna od zasnove, kroga sodelavcev in njihove pripravljenosti za sodelovanje. Čeprav so krajevni zborniki običajno po svojem obsegu »omejeni« na ožjo prostorsko regijo, pa se pri izboru sodelavcev »omejenost« samo na ožji, domači krog pisočih ne izkaže vedno kot dobra rešitev v korist vsebinske pestrosti zbornika. Slednja misel se mi je porodila tudi ob branju velikolaškega zbornika. Krajevni zborniki so predvsem namenjeni ljudem okolja, ki mu je zbornik posvečen, od njihove kultiviranosti pa je odvisna njihova usoda, saj poznamo vrsto zbornikov, ki so takoj razgrabljeni, mnogi pa za dolga leta obležijo v skladišču. Velikolaškemu zborniku želim, da bi našel svoje mesto v vsaki hiši obravnavanega okoliša.

Velikolaški zbornik je izšel ob 400-letnici Trubarjeve smrti, ki je le eden od znanih

Slovencev, ki so se rodili ali živeli v velikolaškem okolju (npr. Levstik, Kopitar, Pucelj, Javoršek in drugi). Ta košček slovenske zemlje je bil vedno tudi na prepihu ujm in civilizacijskih vplivov zaradi svoje geografsko-prometne lege, kar daje preučevanju tega predela neki širši pomen.

Z veliko ljubeznijo do domačega kraja je zbrala zgodovinske utrinke dobra poznavalka velikolaške preteklosti Justina Jagodič. Z njimi je opozorila na važnejše prelomnice iz razvoja tega območja od najstarejših časov do začetka druge svetovne vojne. Poleg političnih momentov je zajela tudi gospodarski razvoj ter razvoj šolstva, zdravstva, prometa, zadružništva, društev in podobno. Avtorica je poleg literature pritegnila tudi arhivske in ustne vire.

Dokaj kratek, bolj kot oris, je članek Vide Šega z naslovom »Prispevek k zgodovini NOB«, katerega najpomembnejši del je sicer nepopolna objava ovadbe italijanske policije vojaškemu sodišču leta 1942, na podlagi katere je bilo večje število Laščanov obsojenih pred italijanskim vojaškim sodiščem. Dokument hrani Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Sam dogodek bi bil vreden širše in temeljitejše obravnave.

Ivanka Peterlin je podala geografski in demografski opis Velikih Lašč z okolico, medtem ko je o sodobnem utripu gospodarskih, družbenih in drugih dejavnosti v krajevni skupnosti Velike Lašče spregovoril Jože Petrič. Kot literarni sprehod, z mnogo topline do rojstnega kraja in okolice s kančkom nostalgije za minulim zaključuje zbornik Jože Javoršek.

Zbornik odlikuje tudi pestra likovna oprema z velikim številom fotografij, od katerih imajo mnoge pravo dokumentarno vrednost.

Marjan Drnovšek

Ana Lavrič, Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579. ZRC SAZU Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Ljubljana 1986, 201 str.

Edicije potopisov, vizitacijskih poročil, kronik, itd. sodijo gotovo med najzanimivejše in najpestrejše branje raziskovalcev in širokega kroga ljubiteljev slovenske zgodovine. Tovrstni viri dajejo informacije, ki zlahka koristijo tako zgodovinarju, etnologu, umetnostnemu zgodovinarju kot tudi geografu ali sociologu.

Prav poročilo apostolskega vizitatorja za škofije v Dalmaciji in Istri, veronskega škofa Agostina Valiera, je tipičen primer vira, ki lahko služi za interdisciplinarno obravnavo preteklosti. Čeprav je bilo Valierovo poročilo podlaga že nekaj razpravam, je v izdaji Ane Lavrič tokrat prvič objavljen del za koprsko škofijo. Poročilo o stanju škofije je pisano v latinščini, prepleteni z italijanskimi izrazi. Skriptor glavnega dela ni znan. Poročilo sestavljajo trije deli. Prvi obsega opis prihoda vizitatorja v Koper, Piran in Izolo, februarja 1580, kratek opis mest in cerkvenih razmer. V drugem delu podaja popis vseh cerkva koprske škofije, ki je v tem času obsegala župnije v Marezigah, Šmarju, Koštaboni, Krkavčah, Kaštelu, Krogu, Kortah, Pomjanu, Truškah, Sočergi, Kubedu, in v mestih Koper, Piran, Izola. Cerkve opisuje po ustaljenem redu: imensko navede duhovnike, pregleda tabernakelj v župni cerkvi, krstilnico, mašno opravo in inventar (knjige, posodje, svetila, podobe, itd.), oceni stanje in vzdrževanost cerkve, zatem pa da navodila za izboljšanje stanja. Pozanimal pa se je še za številčno in moralno stanje župnije in pritožbe župljanov ter je končno obiskal in vizitiral še podružnice. V zadnjem delu je zbrano raznovrstno gradivo o bratovščinah, hospicih, šolah v Kopru, Piranu in Izoli, o spornih zadevah, ki jih je vizitator med svojim obiskom razsodil, itd.

Seveda je Valiera najbolj zanimal nravstveni in gmotni položaj duhovščine oz. redovništva, s katerim pa ni bil vedno najbolj zadovoljen. Bolj zadovoljen pa je bil s pravovernostjo lokalne cerkve, kot je npr. ugotavljal, da protestantizma tako rekoč ni več. Ustavil pa se je tudi pri malem človeku. Zanimale so ga življenjske razmere prebivalstva, njegovi običaji, tegobe, medsebojni odnosi, imovitost in številčnost v vaseh in mestih, o Židih, revščini, itd.

Kljub vsem pomanjkljivostim, na katere opozarja A. Lavrič glede uporabnosti vizitacijskega poročila Agostina Valiera, lahko že z bežnim pregledom publikacije ugotovimo, da gre za prvovrsten vir ne le za lokalno, temveč tudi širšo slovensko zgodovino 16. stoletja (ki ga Slovenci letos tako častimo).

Ob koncu naj le še omenim, da je prepis opremljen z znanstvenim aparatom, tako kot je pri resnih izdajah običaj in pravilo: seznam okrajšav v prepisu, opombe k tekstu ter indeksi oseb, krajev (v izvirni in sodobni obliki) in bratovščin, cerkva, hospicev, samostanov in šol.

Dušan Kos

Jože Curk: Viri za gradbeno zgodovino Maribora do 1850, Viri 1, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor 1985, 181 str.

Prizadevnemu kolektivu Pokrajinskega arhiva Maribor je uspelo izdati to, kar obema arhivoma v Ljubljani še ni, namreč sumarni pregled virov za gradbeno zgodovino mesta Maribora. Pričujoča knjiga je samo prva od treh, kolikor jih bo sestavljalo celoto. Prva knjiga obsega obdobje t. i. fevdalizma, zato je značaj in vrsta virov zahtevala posebno obdelavo. Delo ni nastalo naključno, saj avtorja, sicer umetnostnega zgodovinarja, poznamo po številnih orisih štajerskih mest in trgov, predvsem pa po orisih mariborskih gradbenih spomenikov, kjer izkorišča tudi vse njemu dostopne arhivske vire. Seveda delo ne bi moglo nastati brez dobrega sodelovanja z arhivskim referatom za starejšo zgodovino, ki je v manj kot desetletju izdal Gradivo za zgodovino Maribora v srednjem veku, obenem pa je že tudi na voljo novoveško gradivo (1500—1700). Razen listinskih virov pa je avtor uporabil še naslednje vire: tri srednjeveške mestne obračune, davčne knjige in deželne obračune renesančnih utrdbenih del iz 16. stol., fond ceha zidarjev, kamnosekov in tesarjev iz 18. in 19. stol., župnijske matične knjige od 17. do 19. stol., deželno desko in mestne zemljiške knjige, jožefinski in franciscejski kataster, mestne načrte PAM ter slikovne vire iz 17., 18. in 19. stoletja.

Prvi sklop sestavljajo iz Gradiva narejeni regesti, ki se kakorkoli dotikajo gradbeništva (omembe cerkva, oltarjev, hiš, vrtov itd.), tako da zainteresiranemu ne bo treba pregledovati vseh desetih zvezkov oziroma map Gradiva. Prav tako je obdelano novoveško listinsko gradivo. Umetnostnega zgodovinarja, ki vsaj nekoliko pozna naše srednjeveško arhivsko gradivo, ne bo presenetilo, da zanj uporabnih podatkov ni toliko, kot bi smeli pričakovati. Le sem pa tja se pojavi ime zidarja, se omeni oltar ali darovnica, na podlagi katere lahko sklepamo na gradnjo. Zato bi kazalo podatke, ki se tičejo arhitekture, ne pa gradbeništva nasploh, posebej urediti. Avtor sicer podčrtuje imena zidarjev, kamnosekov, kar pa stvari ne dela dosti bolj pregledne.

Ostali nelistinski viri so objavljeni v bolj obsežnih odlomkih. Npr. iz fonda Militaria iz 16. stol. izvemo za imena gradbenikov Italijanov, ki so mesto renesančno prezidali in utrdili, pa tudi potek, stroške, mere stavb, jarkov ipd. V enoti fond mesta iz 2. pol. 16. in 1. četr. 17. stol. spoznamo tudi inventar župne cerkve, dela, ki so se na njej izvajala po požaru itd. Cehovski red zidarjev, kamnosekov in tesarjev podaja pravila bratovščine, iz protokolov pa so izpisani vsi mojstri včlanjeni vanj, med katerimi je nekaj zvenečih imen (Janez Fuchs, A. Bombasi). Zamudno in truda polno delo je bilo tudi izpisovanje matrik župne cerkve, iz katere so od 1650 naprej zbrani vsi zidarji, tesarji in stavbeniki, z latinskimi in nemškimi imeni tako ali drugače imenovani. Tem med drugim sledi še temeljni vir za posestno in gradbeno zgodovino zemljiške knjige s seznamom hiš, ulic ipd. Izredno pomemben je tudi seznam načrtov posameznih stavb iz 19. stol., naprecenljive vrednosti pa je seznam in opis upodobitev mesta od najstarejše iz 2. četr. 17. stol. do fotografije iz 1849, avtor pa končuje prikaz in seznam virov z delom dr. Rudolfa Puffa: topografski opis mesta, ki je knjižno izšel v Gradcu 1847, tu pa objavlja rokopis iz PAM, ki se v nekaterih detajlih razlikuje.

Sklepno poglavje je napisano kot povzetek vseh uporabljenih virov. Razdeljeno je na deset delov, po stoletjih. Avtor je spoznanja, dobljena po arhivskih virih, obogatil s spoznanji umetnostnega zgodovinarja na terenu in s tem v popolnosti rekonstruiral urbano in gradbeno rast naselbine. Ob koncu so dodane še reprodukcije najpomembnejših mestnih načrtov in upodobitev.

Ob zaključku naj dodam: spoznanje, ki ga potrjuje tudi drugo arhivsko gradivo za zgodovino arhitekture in gradbeništva na Slovenskem, namreč da nekatera najpomembnejša dela niso v virih neposredno zaznavna (npr. najpomembnejše gradbeno dejanje v srednjeveškem Mariboru: gradnja dolgega kora pri mariborski župni cerkvi, ok. leta 1400), medtem ko nekatera zaradi raznih posrednih omemb vsaj predvidevamo lahko (beneficiji, oltarji).

Delo je, kot rečeno, prvo te vrste na Slovenskem, zaradi pionirstva mu lahko odpustimo nekaj napak (nepreglednost, brez indeksov). Kliče pa po tem, da se tudi kak drug arhiv loti česa podobnega, kar bo pa zgodovinar sam, če ni tudi umetnostni zgodovinar, bolj stežka opravil.

Marko Lesar

Vilko Novak, Raziskovalci slovenskega življenja. — Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986. 367 str.; ilustr.

Vilko Novak je verjetno danes najbolj znano ime med slovenskimi etnologi, saj je

med drugim 30 let vzgajal mlade etnologe na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Lepo število je njegovih knjig in razprav. Zgoraj omenjena knjiga pomeni nekak povzetek in pregled ene smeri njegovih etnoloških raziskav. Avtor sam v uvodu pravi, da je leta 1961, ko je izšla njegova Slovenska ljudska kultura, »mogel napisati le nekaj strani o raziskovanju ljudskega življenja pri Slovencih« (str. 4). Na isti strani označuje to delo kot »študije o zgodovini slovenske etnologije. Škoda, da knjiga nima takega podnaslova, ker menim, da to najbolj ustreza celotni zasnovi knjige. Delo je časovno omejeno od prvih Trubarjevih zapisov o slovenskem življenju do leta 1945. Zakaj taka omejitev, je tudi povedano v uvodu.

Začenja torej s Trubarjem, ki je v svojih delih označeval »slovenska narečja in s tem tudi pokrajinsko razdelitev Slovencev« (str. 7).

Valvasorja imenuje »prvega etnološkega terenskega delavca« (str. 10). Za Valvasorja in Linharta podrobneje navaja, kje je moč najti etnološke popise oziroma podatke. Škoda, da za Valvasorja ne omenja dobrega pomagala — Repertorium zu J. W. Freiherrn von Valvasors »Die Ehre des Herzogthums Krain« (1689), delo Oskarja Gratzyja iz leta 1901, izdano v Ljubljani, 112 strani. Le-ta ima imensko, krajevno in stvarno kazalo (Aberglaube — praznoverje; Hexen — čarovnice; Sitten und Volksgebrauche in Krain— šege in navade; Slaven — Slovani; Sprache — jezik; Trachten des Volkes — noša; etc., da navedem samo nekaj primerov). Linhartovo delo Poizkus zgodovine Kranjske, izšlo 1788 (to delo imamo v prevodu s komentarji, izšlo v Ljubljani 1981), avtor predstavlja z vidika, koliko je v njem etnologije in ga istočasno lahko zaradi razgledanosti po Evropi primerja z evropsko ravnijo te znanosti v tisti dobi. Tako lahko bralcu pojasnjuje, kje vse so se zgledovali oziroma iskali podatke za svoje pisanje. Linhartovo delo primerja z delom gornjeluži-škega Karla Gottloba Antona.

Naslednji osebnosti, ki sta temeljito obdelani, sta kirurg, naravoslovec in še marsikaj B. Hacquet in študent ter narodopisec E. Korytko. Razpravi o teh dveh sta tako obsežni, da se je avtorju zdelo potrebno snov razdeliti na poglavja. Posebej je razčlenjeno Hacquetovo Abbildung und Beschreibung der süwest-und östlichen Wenden, Illyrer und Sloven ... Na novo zvemo, kako je delo nastajalo, kaj pomenijo etnološki pojmi in tudi kdaj in kje so nastajali ponatisi in prevodi tega dela po Evropi. Zakaj še nimamo prevoda tega dela? Korytko je na Kranjskem preživel le dve leti in pol. Novak ga predstavlja veliko v originalu (prevedeno iz nemščine). Tako zvemo o načinu in težnjah Korytkovega dela.

V poglavju o romantiki so širše obravnavani poleg Poljaka Korytka še Korošec U. Jarnik, Prekmurec J. Košič in Štajerec S. Vraz. V to dobo sodita še dva: Matija Majar Ziljski in Matija Valjavec ter drugi manj zaslužni za to vrsto literature.

Novak je delo razdelil na poglavja in jih različno poimenoval. Enkrat mu je naslov poglavja samo oseba, drugič naslovi raziskovalca slovenskega ljudskega življenja z njegovim odnosom do Slovencev. Tako Hacqueta postavi v odnos s slovensko ljudsko kulturo, Korytka pa s slovenskim ljudskim izročilom. Nadaljuje pa s kulturnimi obdobji ali pa kronološko. Sklepno besedo naslovi pomenljivo: Dosežki in razgledi.

Pri prebiranju sem imel težave, ker mi manjka tovrstna izobrazba. Zato nadaljnje moje pisanje ne more biti nikaka kritika, temveč le moje samospraševanje ob raznih terminih. Ko Novak piše o Valvasorju, omenja v njegovem poglavju »Predhodno poročilo o življenju, veri in šegah Kranjcev«, »etnološki so v ožjem pomenu odstavki o skromni obleki in obutvi ter trdem ležišču ter splošni podatki o poljedelstvu, živinoreji, sadjereji in vinogradništvu« (str. 10). Kaj je ožje in kaj je širše etnološko? Kakšna je razlika med šego in navado? Kaj je ljudsko izročilo in kaj kultura? Mogoče bi bilo bralcu v korist, če bi avtor pri posameznih osebnostih, ki so tema obravnave, povedal, kje so o njih arhivi, koliko jih sploh pač je. Tudi bi bilo zanimivo vedeti v kakšnem stanju so ti arhivi o teh ljudeh. Zanimivo bi bilo tudi kakšno bolj spodbudno opozorilo, kot je za Korytka, da »njegovi zapiski in njegova korespondenca niso niti izdani, niti njegovi(mi) natisnjeni(mi) članki v Ljubljani niso čitljivi, ker so jih zavoljo nebrižnosti naših znanstvenikov delno uničile vlaga in miši« (str.141). Mogoče bi bilo v korist, da bi vedeli, da je zapuščina E. Korytka v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. Mogoče pa je avtor zaradi poljudnosti opustil tovrstno navajanje virov.

Novak omenja, da je skupno s študenti tretje stopnje skušal obravnavati »razvoj etnološkega dela pri nas«, ali pa jih je spodbujal, »naj raziskujejo posamezne starejše avtorje. Toda kmalu sem spoznal, da jih neznanje nemščine poleg drugega ovira pri tem, zato sem se na hitro odločil . . .«. Ko bi se tisti, ki so krivi za tako jezikovno nezna-

nje, to tudi spoznali in se na hitro odločili za zdravljenje te naše že akutne bolezni.

In ko že pišem to za Kroniko, je prava priložnost omeniti, da je v šolskih arhivih v Beli krajini in mogoče še kje ohranjena ciklostilno razmnožena knjiga Domoznanska snov Bele krajine, s pomočjo belokranjskega učiteljstva sestavil Vončina Drago, okrajni šolski nadzornik, Črnomelj 1941, 136 strani. To delo, kot izvemo v predgovoru, je zbirka iz raznih že objavljenih knjig in prispevkov pa tudi iz raznih zapiskov ter šolskih in župnijskih kronik. Vsebuje namreč zelo veliko etnološkega gradiva.

Vinko Demšar

Ivan Veber: Gozdovi bohinjskih fužinarjev, Izdalo in založilo Gozdno gospodarstvo Bled, Bled 1986, 48 str.

Inž. gozdarstva Ivan Veber, ki je zaposlen v Gozdnem gospodarstvu Bled, je pripravil zanimivo knjižico, ki pojasnjuje medsebojno povezanost med fužinarstvom, oglarstvom in gozdarstvom v bohinjskih gozdovih. Na zgoščen način nas popelje skozi zgodovino bohinjskega kota oziroma fužinarstva od najstarejših časov pa vse do konca druge svetovne vojne. Kakor je bilo v starem in srednjem veku primitivno pridobivanje železa v preprostih talilnih pečeh, tako je bilo v tem času primitivno tudi gospodarjenje z gozdovi. Gozdovi so imeli zelo majhno vrednost. Oglarji s primitivnim orodjem niso mogli sekati starih in debelih dreves, temveč so za oglarske kope izsekavali mlada in tanjša drevesa. V gozdovih je nastajala velika škoda, ker so stara drevesa propadala, izsekavanje mladih drevs pa je preprečevalo pomlajanje gozdov. Najbolj so bili prizadeti bukovi gozdovi, saj je bil bukov les mnogo primernejši za izdelavo oglja kot pa smrekova debla.

Posebno mesto v bohinjskem fužinarstvu in posredno tudi v gozdarstvu je imela Zoisova rodbina, ki je bila sredi druge polovice 18. stoletja že lastnica vseh rudišč v Bohinju in okolici. V tem času je izšel tudi Gozdni red za deželo Kranjsko, ki je skušal zaščititi gozdove pred popolnoma nenačrtnim izkoriščanjem, kar pa ni uspelo, saj so sodobniki osem let po izidu reda ugotavljali, »... da dotlej nihče ni niti poskušal izvajati gozdnega zakona, ker tudi nihče ni bil zadolžen za to ...«

Konec sedemdesetih let 18. stoletja so opravili tudi prvi vzpon na Triglav, ki ga je z nagrado osvajalcem podprl tudi Žiga Zois. Avtor ugotavlja, da se je Zois odločil za to akcijo zato, ker je v Bohinju in okolici že močno primanjkovalo železove rude in gozdov in je vzpon na Triglav imel tudi za raziskovalno ekspedicijo.

Nekaj kasneje so gozdove pred izsekavanjem za oglje poskušali reševati tudi z uvedbo šote za kurjenje talilnih peči.

Nerentabilno poslovanje fužinarskih obratov je Zoise prisililo, da so leta 1886 prodali svoje obrate v Bohinju tedaj ustanovljeni Kranjski industrijski družbi na Jesenicah, ki si je počasi pridobila tudi večino bohinjskih gozdov. Za njihovo zaščito je zaposlila gozdne čuvaje. To je povzročilo precej hude spore z bohinjskimi kmeti, ki so gozdarjem Kranjske industrijske družbe nekajkrat celo preprečili vstop v bohinjske gozdove. Kranjska industrijska družba je pričela z načrtnim izkoriščanjem gozdov. Do višje ležečih gozdov so zgradili nekaj tovornih žičnic, gozdarski urad družbe pa je leta 1889 izdelal tudi gozdnogospodarski načrt.

Konec 19. stoletja je bilo železarstvo v krizi, zato je Kranjska industrijska družba začela počasi prodajati svojo imovino, zlasti gozdove. Bohinjske in nekatere druge gozdove je leta 1895 kupil Verski sklad, ki je bil samostojna državnogospodarska ustanova. Leta 1910 so upravo Verskega sklada preselili v Bohinj. Tudi iz tega časa je nekaj gozdnogospodarskih načrtov za rentabilnejše izkoriščanjem bohinjskih gozdov. Združevanje gozdov v okviru Verskega sklada predstavlja tudi zametke sedanjega gozdnega kompleksa, ki ga upravlja Gozdno gospodarstvo Bled.

Knjižica inž. Ivana Vebra je sicer drobna, vendar je napisana s poznavanjem virov in literature, kar sicer ni običaj pri avtorjih, ki niso poklicni zgodovinarji.

Janez Kopač

Štiri publikacije Antona Štampoharja.

Anton Štampohar, kustos oddelka NOB Dolenjskega muzeja v Novem mestu, je v zadnjih letih objavil vrsto prispevkov in tudi nekaj samostojnih del iz zgodovine Dolenjske in Bele krajine v času po prvi svetovni vojni. Zaradi naših knjigotrških in širših kulturnih razmer kljub večkrat deklariranemu policentrizmu in nekemu čudnemu samozvanemu elitizmu in strahoviti samoreklami nekaterih, so ta dela ostala dokaj neopazna. Kljub precejšnji zamudi zaslužijo predstavitev v naši reviji.

Iz revolucionarne preteklosti na območju Gorjancev 1918—1941. Novo mesto 1983, str. 94.

Področje, ki ga opisuje Štampohar, je bilo v obravnavanem času skoraj popolnoma agrarno, kar velja tudi za obe večji naselji: za mesto Kostanjevico in Šentjernej. V značilno dolenjsko bedo na Šentjernejskem polju je gledala s pobočij Gorjancev še nekajkrat hujša beda, ki je še danes marsikje jasno vidna. Avtor v svojem delu ne obravnava vseh pojavov tamkajšnjih socialnih napetosti, temveč le tiste, ki so našli svoj izraz v skrajno levem revolucionarnem gibanju. Zato je vsebina ustreznejša naslovu, ko se pojavijo na tem področju člani KP. Vrh, in to pretresljiv, doseže Štampoharjev prikaz v poglavju Življenje so posvetili boju za pravičnejši svet ob žalostno poučni zgodbi Antona Majzlja, mesarja iz Šentjerneja, ki je 1932. leta ilegalno odšel v Sovjetsko zvezo in tam izginil. Že samo njegov primer je vreden globokega in tehtnega premisleka o značaju revolucionarnega gibanja, zlasti predstav mnogih posameznikov v takih primerih. Že glede na njihov socialni izvor je marsikaj nejasnega, ob tem nekritičnem idealiziranju razmer v prvi deželi socializma pa ostane človek brez besed. Bralec se ne more znebiti vtisa, da je bila nekoliko mlajša Bajčeva skupina v Kostanjevici bistveno drugačna, da je bila revolucionarnost bolj pristna, da niso stvari idealizirali. Nedvomno so pravi, klasični revolucionarji predvsem tisti delavci, ki so se uveljavili v proletarskih okoljih zunaj domačega kraja (Dvojmoč, brata Goltes, Baznik...). Nadvse zanimivi so tudi podatki o poskusih spreminjanja okupacijskih meja v korist Nemcev, ki so dotlej znani predvsem v okolici Trebnjega. Nemce so pozdravljali tudi drugje (npr. v Šmarjeti). Obžalovati moramo, da avtor tega problema ni obdelal širše. Vzroki namreč niso lokalni in ne gre za nikakršen hitlerizem ali pa delovanje pete kolone. Poleg jugoslovanskih gospodarskih in socialnih razmer so nanje vplivali tudi mednarodni odnosi, ne nazadnje tudi sporazum Hitler-Stalin.

Kronološki pregled naprednega političnega gibanja na območju občin Črnomelj, Metlika, Novo mesto in Trebnje v letih 1931 do 1941. Delavska telovadna in kulturna zveza Svoboda, podružnica v Novem mestu. Novo mesto 1983, str. 187.

Kot je razvidno iz naslova, je sestavljena knjižica iz dveh delov. V prvem, to je kronologiji, bo dobil bralec bistveno več, kot bi pričakoval. Ne gre namreč za golo naštevanje datumov, temveč za kronološki pregled političnega dogajanja na ozemlju današnjih občin. Nekateri dogodki so namreč obdelani v taki meri, da lahko komentarje označimo kot krajše razprave. Ni upoštevano le komunistično gibanje, ampak tudi tisto, ki je bilo z njim tesno povezano ali pa je nanj vplivalo. Veliko pozornosti je posvečene Zvezi kmečkih fantov in deklet. Prav z ustanovitvijo njene podružnice je povezan tudi prvi podatek, zadnji pa se nanaša na sejo skupine prostovoljcev, članov KPS, ki je bila 11. aprila 1941 v Trebnjem pod vodstvom Franca Leskoška-Luke. Zbrano gradivo lahko označimo kot zelo dragoceno in predstavlja soliden pripomoček tudi za širše koncipirane sintetične razprave. Drugi del knjižice, ki obsega njeno četrtino, bi lahko označili kot prvi neposredni primer rabe prvega dela. V bistvu pa je prikaz delovanja KPS med novomeškim delavstvom in dijaštvom. Delovanje komunistov v njej je bilo zlasti intenzivno po oživitvi Svobode leta 1933. Po prvi ustanovitvi leta 1927 je namreč bolj mirovala. Delovanje članov partije je bilo tako izrazito, da je bila 2. marca 1935 prepovedana kot prva in edina podružnica pred ukinitvijo zveze nekaj mesecev kasneje. Naj bo samo kot ilustracija omenjeno, da je bil predsednik zveze Svobod nekaj časa tudi prof. Bogo Teply, bivši dijak novomeške gimnazije. Sicer pa je iz Štampoharjevega dela lepo razvidna metoda ilegalnega delovanja komunistične stranke, ki je imela kljub maloštevilčnosti močan vpliv in so ji na neki način morali pomagati celo idejni in politični nasprotniki.

Iz bojev novomeških tekstilcev. Novo mesto 1984, str. 85.

Knjižnica, ki govori predvsem o stavki delavk v tovarni perila Jožka Povha septembra 1934 v Novem mestu, je izvrstno berilo za tiste, ki ljubijo šablone: napredno delavstvo, reakcionarni in izdajalski kapitalist. Štrajk v tovarni kasnejše znamenite partizanske družine, katere poglavar in lastnik tovarne je kasnejši partizanski intendant in uspešni organizator partizanskega gospodarstva, je najboljši odgovor tistim, ki prisegajo na črno-belo opisovanje. Naslednja, sicer malo manjša zadrega je tudi dejstvo, da je o štrajku naklonjeno pisalo poleg delavskega tudi klerikalno časopisje, proti pa »antifarško« in »napredno« liberalno časopisje. Vso stvar zabeli še vpliv predstavnika takratnih

»največjih izdajalcev delavskega razreda«, socialnega demokrata ing. Jožeta Germa.

Avtor hote ali nehote odpira številne probleme: od formiranih naših kapitalistov do formiranja in političnih odnosov znotraj delavskega razreda in tudi meščanskega tabora. Tako Povh kot Medic sta postala »kapitalista« s pridnostjo. Oba sta namreč izvirala iz siromašnih družin, se povzpela preko trgovine in založništva med kapitaliste. Vojna ju je ustavila sredi ekonomskega in podjetniškega vzpona. Če te ne bi bilo, bi skoraj gotovo imeli opraviti z zgodbo, kakršno poznamo iz življenja ameriških milijonarjev.

Tudi opis delavstva je neortodoksen. Najmanj revolucionarni so tisti, ki nimajo nič. Ti ne morejo štrajkati, ker nimajo od česa živeti. Glede na način, kako je Štampohar obdelal štrajk, lahko domnevamo, da je nekaj zadrege občutil tudi sam. Opis štrajka je namreč prepustil pripovedovanju časopisnih virov, ki jih ponatiskuje, in izpovedim prič — udeleženk in spremljevalcev štrajka. Da pa Povhi le ne bi bili pred zgodovino umazani, je opisal še njihovo udeležbo v NOB, v kateri je hči Sonja izgubila tudi življenje.

Gornjim pikrostim naj bo dovoljen poučen zaključek. Ker življenje ni enostavno, tudi zgodovina ni enostavna. Črno-belo, poenostavljeno, šablonsko, za nekatere žal edino pravo angažirano zgodovinopisje, ne more imeti z zgodovinsko znanostjo veliko zveze. V primeru, ki ga opisuje Štampohar, se bodo lahko zelo hitro prepričali o kompleksnosti zgodovinskega dogajanja in potrebi po svobodi in neodvisnosti zgodovinarjevega dela.

Društva kmetskih fantov in deklet na območju občin Črnomelj, Metlika, Novo mesto in Trebnje. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja in NOB na Dolenjskem in v Beli krajini 4. Novo mesto 1985; str. 59.

O društvih kmetskih fantov in deklet je v našem zgodovinopisju dokaj dolgo časa vladal molk. Odgovorov na vprašanje zakaj, je več. Med njimi je gotovo zelo pomemben tudi ta, da je bila ta organizacija eden izmed poskusov slovenskih liberalcev, da bi iztrgali kmečke mase klerikalni stranki. Ta prizadevanja pa so propadla, ker med liberalci in kmeti ni nikoli prišlo do trajnejših in masovnejših simpatij in še zlasti, ker se je gibanje radikaliziralo in ušlo iz prvotno začrtanih okvirov. Prav to pa je dalo možnost mnogim komunistom, zlasti pa akademski mladini kmečkega porekla, ki tega ni hotela pozabiti, možnost, da so se vanj vključili in ga usmerili na pot, ki ga je pripeljala v OF.

Kot zanimivost je treba omeniti, da sta drugo in tretje društvo na takratnem jugoslovanskem slovenskem ozemlju nastali na Dolenjskem. Komunisti so bili tudi neposredni pobudniki za ustanovitev dveh društev v Beli krajini.

Štampohar v svojem delu opisuje predvsem razvoj organizacije in njeno delovanje, ki je segalo od predavanj preko kulturnih prireditev do športa. Kljub prizadevanjem gibanje ni nikoli postalo množično in mnoga društva so obstajala bolj na papirju kot v resnici. Glavni vzrok takega razvoja je po vsej verjetnosti v dejstvu, da so društva preveč poudarjala in gradila na kmetovi samozavesti, niso pa imela jasnega gospodarskega programa, zlasti ne takega, ki bi lahko dal kmetu v kratkem času otipljive rezultate. Tudi partija je v tem gibanju videla bolj možnost za pridobivanje članstva in širjenje idej kot pa gibanje, ki bi lahko postalo še kako pomemben revolucionaren faktor. Marentičev je bilo premalo.

Kljub različnim temam, ki jih Štampohar obdeluje, imajo njegove publikacije veliko skupnega. V strokovnem pogledu bi na prvem mestu omenili, da so nastala predvsem na virih: od arhivskega gradiva in časopisja do spominov in anketiranja udeležencev ter celo ljudskega izročila. Pritegnil je tudi literaturo, pri čemer na nekaterih mestih pogrešamo razprave, ki opozarjajo na širše dimenzije obravnavanih problemov. Do obravnavanih vprašanj ima avtor jasno izoblikovano osebno stališče, posebno pozornost posveča zlasti delovanju komunistične stranke. Na nekaterih mestih je premalo kritičen do razprtij in zmerjanj v taborih meščanskih strank, kajti samozvana naprednost je mnogokrat zelo daleč od nje. Kot je iz gornjih poročil razvidno, se je nekaterim težavam skušal izogniti, v čemer pa bolj vidimo specifičnost lokalnih razmer in želje naročnikov del, kot pa avtorjevo nemoč. Zelo jasno kaže tudi svojo ljubezen do rodne Bele krajine. Lahko bi omenili še kakšne pomisleke ob uporabljeni terminologiji, vendar bi s tem prešli na področje osebnega okusa. Vse to pa ne more spremeniti osnovnega dejstva, da imamo opraviti z raziskovalnimi rezultati poštenega in marljivega zgodovinarja, ki obvlada stroko. Njegove detajlne študije so dragocena osnova ne le za širše koncipirano regionalno sintezo, ampak tudi za

splošno sintezo slovenske zgodovine obravnavanega obdobja.

Stane Granda

Kranj v svobodi in obnovi 1945—1950, Občinski svet ZSS Kranj, Kranj 1986, str. 91.

Od 19. septembra do sredine oktobra letošnjega leta je bila v prostorih Mestne hiše v Kranju razstava »Kranj v svobodi in obnovi«, ki jo je pripravil Gorenjski muzej v Kranju. Hkrati z razstavo je Občinski svet ZSS izdal to knjižico kot prispevek k letošnjemu praznovanju petdesetletnice velike tekstilne stavke v Kranju in kot prvi snopič morda nove zbirke o razvoju sindikalnega gibanja v Kranju.

Knjižica je zbir osmih prispevkov več avtorjev. V prvem prispevku poda avtor France Benedik kratek pregled žalostnega stanja kranjske industrije in preskrbe prebivalstva po koncu vojne in prizadevanje za čim hitrejšo normalizacijo razmer. Kranj štirideset let kasneje pa kaže povsem drugačno podobo. Od kod takšne spremembe, nam po svoje povedo ostali prispevki o požrtvovalnosti in trdem delu kranjskih delavcev v času prve petletke, ko so hitro postavili industrijo na noge in omogočili hiter razvoj Kranja.

Delovne in življenjske razmere v Kranju pred vojno v času velike tekstilne stavke (avtor članka France Benedik) so bile do neke mere lažje kot po vojni, ko so bili delavci prisiljeni delati tudi po 10 ur na dan, pa niso stavkali, ker so po strahotah vojne imeli vero v svobodo, socializem in boljše življenje in imeli perspektive za takšno boljše življenje.

Avtor osrednjega članka Janez Kopač opiše dogajanja v prvih letih povojne obnove, o formiranju in izgradnji oblasti, ki je doživljala nenehne spremembe v iskanju učinkovite uprave v okviru skromnih možnosti. Temeljno obeležje povojnega razvoja je bila prva petletka — strategija hitre obnove in razvoja, ki je postala ob resoluciji Informbiroja težka izkušnja, toda rezultati so bili presenetljivo dobri, predvsem zaradi izjemne prizadevnosti delavcev in na njihov račun, ki so z udarniškim delom presegali napete norme planske proizvodnje.

Osrednji članek dopolnjujejo pripovedi ljudi, ki so sami doživljali in soustvarjali obnovo in polet industrije v Kranju. Ivka Križnar pripoveduje o svojem doživljanju usodne nacionalizacije v decembru leta 1946. Marija Peklenik in Štefka Bajec pripovedujeta o razmerah v obutveni industriji. Tekstilno industrijo v teh prvih povojnih letih opisujejo Franci Istenič, Viktor Kompare in Mirko Nadižovec, ki so vsi začeli in končali svoje delo kot tekstilci. Po vojni je bilo zaradi pospešene obnove in močnega pritoka novih delavcev s podeželja in drugih krajev stanovanjsko vprašanje katastrofalno. O naporih za čim hitrejšo rešitev tega stalno perečega vprašanja in o izgradnji novih objektov govori Ivan Pristov, ki je bil vsa povojna leta zaposlen v SGP Projekt. Gumarska industrija v Jugoslaviji ima svoje korenine v Kranju. Peter Bogataj je avtor članka o prvih povojnih letih kranjske Save, o težkih delovnih razmerah, tekmovalnem duhu in udarništvu.

Knjižica je opremljena s fotografijami iz tistega časa in z objavami virov. Zlasti zanimivi so trije priložnostni govori, tako značilni za tisti čas. Odsevajo neizmeren optimizem in vero v boljši jutri, lahko pa razmišljamo tudi povsem drugače; o izigranosti poštenega in krepko izkoriščenega delavca, ki ima danes pokojnine slabih šestdeset tisočakov!

Žarko Bizjak

Ureja uredniški odbor. Glavni urednik Marjan Drnovšek, odgovorni urednik Stane Granda. Tehnični urednik Branko Šuštar. Oblikovalec Julijan Miklavčič.

Za strokovnost prispevkov odgovarjajo avtorji.

Izdaja Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije. — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani. — Uredništvo: Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27; uprava: Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12, Ljubljana. — Tekoči račun: 50101-678-49040 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana — za »Kroniko«). Letna naročnina je 1000 din za posamezne naročnike, 1500 din za ustanove; posamezna številka 600 din, dvojna številka 800 din. Naklada 1000 izvodov.

UDK 903.5+904(497.12 Dolenjska)

Knez Tone, muzejski svetovalec, Dolenjski muzej
68000 Novo mesto, Muzejska 7, YU

Novo mesto pod Kelti in Rimljani

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 34, št. 1-2, 1986, str. 1—7, cit. lit. 14

Na podlagi najdb v keltskih in rimskodobnih grobovih iz Novega mesta daje avtor kratek oris kulturnozgodovinskih dogajanj v času od mlajše železne dobe do zgodnje antike v osrednji Dolenjski.

UDK 656.11(497.12 Štajerska)»16«

Curk Jože, dipl. umetn. zgodovinar
61000 Ljubljana, Cimpermanova 5

O cestnem omrežju na slovenskem Štajerskem v 17. stoletju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 34, št. 1-2, 1986, str. 7—15, ct. lit. 5

Avtor ugotavlja, da je bilo cestno omrežje 17. stoletja še vedno bolj usposobljeno za tovorni kot vozni promet, ki se je prevladujoče uveljavil šele po obnovah cest Gradec—Ljubljana in Dravograd—Varaždin v 18. stoletju. V 17. stoletju so bile še v uporabi cestne trase, ki so v naslednjem stoletju izgubile tekmo s časom. Vse te spremembe je narekoval naraščajoči vozni promet, ki je zahteval za ceste enotnejši pravni in tehnični režim. Šele z realizacijo vseh teh pogojev je bil omogočen sodobni razvoj cestnega omrežja.

UDK 027.1(497.12 Smlednik)»1771«:929(Flödnigg) F.)

Dular Anja, bibliotekar, Narodni muzej v Ljubljani
61000 Ljubljana, Prešernova 20

Knjižnica gradu Smlednik po katalogu iz leta 1771

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 34, št. 1-2, 1986, str. 15—32, cit. lit. 73

Prispevek obravnava knjižnico z gradu Smlednik, ki jo poznamo po katalogu iz leta 1771. V fond so bila vključena tako rekoč vsa pomembna dela glavnih mislecev prosvetljenjske dobe. Na podlagi podrobne analize smo ugotovili, da se je njen lastnik Franc Smledniški (Flödnigg) zelo zanimal za to strujo ter je bil razgledan intelektualec, kar delno menja sliko o nekdanjem plemstvu na naših tleh.

UDK 949.712»1813«

Šumrada Janez, raziskovalni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
61000 Ljubljana, Novi trg 5, YU

Kmečki upor v okolici Višnje gore za časa Ilirskih provinc leta 1813

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 34, št. 1-2, 1986, str. 32—37, cit. lit. 23

Avtor prikazuje na podlagi francoskih virov iz Arhiva SR Slovenije in Archives Nationales v Parizu potek protifevdalnega upora kmetov na Dolenjskem v okolici Višnje gore junija 1813, proti koncu francoske vladavine v slovenskih deželah.

UDC 656.11(497.12 Štajerska)»16«

Jože Curk, an art historian
61000 Ljubljana, Cimpermanova 5, YU

Road Network in the Slovene Region of Štajerska in the 17th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 34, n. 1-2, 1986, pp. 7—15, cit. lit. 5

The author maintains that the road network of the 17th century was still to a much greater extent intended for freight than for passenger traffic, which became preponderant only after the renovation of the roads Graz—Ljubljana and Dravograd—Varaždin in the 18th century. During the 17th century road laying-outs were still in use, but they were already out of date by the ensuing century. All these changes were caused by the increasing transit traffic that required a more unified legal and technical regime. A modern development of road network was possible solely after all these conditions had been fulfilled.

UDC 903.5+904(497.12 Dolenjska)

Tone Knez, a museum consultant, Museum of the Dolenjska region
68000 Novo mesto, Muzejska 7, YU

Novo mesto during the Celtic and Roman Period

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 34, n. 1-2, 1986, pp. 1—7, cit. lit 14

On the basis of the findings in Celtic and Roman burial places of Novo mesto the author gives a short account of cultural and historical events that took place in the period spanning since early Iron Age until the beginning of Antique in the central Dolenjska region.

UDC 949.712»1813«

Janez Šumrada, a research collaborator, Milko Kos Historical Institute, Centre of Scientific Research of the Slovenian Academy of Sciences and Arts
61000 Ljubljana, Novi trg 5, YU

Peasants' Uprising in the Surroundings of Višnja gora at the Time of the Illyrian Provinces in 1813

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 34, n. 1-2, 1986, pp. 32—37, cit. lit. 23

On the basis of some French writeen sources from the Arhiv SR Slovenija in Ljubljana and the Archives Nationales of Paris the author describes the unfolding of an antifeudal rural unrest in the surroundings of Višnja gora (Ger. Weichelburg) in Lower Carniola (Dolenjska) towards the end of the French rule in the Slovenian territory in June 1813.

UDC 027.1(497.12 Smlednik)»1771«:929(Flödnigg F.)

Anja Dular, a bibliothecarian, National museum in Ljubljana
61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

The Library of the Smlednik Castle according to the Catalogue of 1771

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 34, n. 1-2, 1986, pp. 15—32, cit. lit. 73

The article treats the library of the Smlednik Castle that is described in the catalogue from the year 1771. Almost all important works of the main thinkers of the Enlightment period make part of the existing fund of books.
On the basis of detailed analysis it establishes that the owner of the castle Franc Smledniški (Flödnigg) was deeply interested in this movement and was, moreover, a very well read and broad-minded intellectual. These new facts somewhat change the picture of ancient nobility in our territory.

UDK 314.17/.18(497.12 Senožeče)»18«

Dolenc Ervin, asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

Prebivalci Senožeč v prejšnem stoletju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 34, št. 1-2, 1986, str. 37—44, cit. lit. 41

Senožeče, kraj na pomembni prometni točki med Srednjo Evropo in njenim morjem, so doživljale svoj mali razcvet skoraj vzporedno z razvojem in utrditvijo habsburškega imperija, vendar je bil grobo prekinjen s spremembo prometa po industrijski revoluciji in obratom demografskih gibanj sredi 19. stol. Članek skuša prikazati posledice takega razvoja skozi gibanja in strukturo prebivalstva, ki nam jih posredujejo cerkvene matične knjige in ni zaključena celota, saj viri v tej smeri še zdaleč niso izčrpani.

UDK 325.2(=850+854)(497.12)»1859/1940«

Torkar Zora, kustos, Muzej Kamnik
61240 Kamnik, Muzejska pot 3, YU

Iz življenja kamniških Čehov in Moravcev

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 34, št. 1-2, 1986, str. 45—59, cit. lit. 95

V svojem prispevku predstavlja avtorica češke in moravske sezonske in stalne priseljence v Kamniku, ki so bili tu v dobi od leta 1859 do začetka 2. svetovne vojne gotovo ena najmočneje zastopanih skupin. Prikazala je njihovo vlogo v kamniški družbi in gospodarstvu ter poskušala osvetliti posebnosti v njihovem načinu življenja.

UDK 003.62:331.815

Švajncer Janez J., novinar in publicist
62000 Maribor, Cesta zmage 92, YU

Naši prvomajski znaki

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 34, št. 1-2, 1986, str. 60—66, cit. lit. 7

Tudi na Slovenskem so delavci že pred prvo svetovno vojno ob praznovanju 1. maja nosili posebne znake. To so bili znaki avstrijske socialdemokracije. Najstarejši ohranjeni je iz leta 1902. Na znakih so bila aktualna politična gesla proletariata. Tudi v letih stare Jugoslavije je socialistična stranka na Slovenskem skrbela za razdeljevanje avstrijskih socialdemokratskih znakov. Ohranili so se znaki iz let od 1925 do 1932 in iz leta 1937. V letih 1923/4 in 1926 so mariborski kovinarji sami izdelali svoje prvomajske znake. Komunistična partija je iz Avstrije prinašala k nam prvomajske znake KPA, ohranjen je znak z Leninivim likom iz leta 1926.

UDK 711(497.12 Šentvid, Stična, Ivančna gorica)(091)

Pirkovič-Kocbek Jelka, mag., samostojna svetovalka, Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine
61000 Ljubljana, Plečnikov trg 2, YU

Šentvid, Stična in Ivančna gorica — zgodovina naselbinskih oblik

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 34, št. 1-2, 1986, str. 67—71, cit. lit. 23

Analiza naselbinskih oblik Šentvida in Stične potrjuje tezo o razgibani zgodovini naselbinske kulture pri nas. V razpravi smo sicer obravnavali razmeroma majhen prostorski izsek, vendar se je pokazalo, kako so ruralna naselja tipološko raznovrstna in razmeroma stara, še posebej če upoštevamo halštatsko gradišče nad Virom. Zasnova Stične je sestavljena iz treh prvin: iz samostana, vasi ob njem in ruralnih zaselkov v okviru nekdanje samostanske posesti. Šentvid pa je ruralizirano trško naselje sredi prav tako ruralne okolice,
Novejši razvoj je pričel zabrisovati prej jasne naselbinske poteze, ki se vse bolj izgubljajo v poplavi periurbanizacije. Tako je Ivančna gorica kot eden najmlajših slovenskih krajev le naključen skupek stavb brez pravega središča in brez lastne fiziognomije.

UDC 325.2(=850+854)(497.12)»1859/1940«

Zora Torkar, a museum curator, The Kamnik Museum
61240 Kamnik, Muzejska pot 3, YU

The Life Fragments of Czechs and Moravians in Kamnik

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 34, n. 1-2, 1986, pp. 45—59, cit. lit. 95

The author in her article treats Czech and Moravian seasonal and permanent immigrants in Kamnik that settled there in the period from 1859 until the beginning of World War II when the group was beyond doubt one of the most numerous in Kamnik. She furthermore assasses their role in the society of Kamnik and economy and tries to shed some light on the particularities of their way of life.

UDC 314.17/18(497.12 Senožeče)»18«

Ervin Dolenc, assistant at the Institute of the History of Workers' Movement
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

The Inhabitants of Senožeče in the 18th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 34, n. 1-2, 1986, pp. 37—41, cit. lit. 41

Senožeče, being an important crossing point on the way from Middle Europe and its sea, was thriving almost hand in hand with the development and consolidation of the Habsburg empire. Yet, this situation was abruptly brought to an end due to the change of traffic after the Industrial Revolution and the turn that took demagraphic trends in mid-19th century. The article sets off to depict the consequences of such development according to the movements and structure of the inhabitants, which are to be found in church registers, however, the research is by no means complete for all the existing sources are not yet explored.

UDC 711(497.12 Šentvid, Stična, Ivančna gorica)(091)

Pirkovič-Kocbek Jelka, M. A., independent advisor at the Institute of the SR of Slovenia for the Protection of National and Cultural Patrimony
61000 Ljubljana, Plečnikov trg 2, YU

Šentvid, Stična and Ivančna gorica — the History of Settlement Forms

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 34, n. 1-2, 1986, pp. 67—71, cit. lit. 23

The analysis of settlement forms of Šentvid and Stična confirms the thesis about the rich and agitated history of settlement culture on our territory. The study treats only a comparatively small sector of Slovenian territory, nevertheless it turned out that rural settlements are typologically very different and relatively old, especially if one takes into consideration the Halstadt sconce above Vir. The lay-out of Stična is composed of three elements: the monastery, the village by its side and rural settlements within the former estate that belonged to the monastery. Šentvid is, on the other hand, a ruralised borough settlement amid equally rural environment. Further development gradually obliterated earlier clear and distinct traits of settlements, which are vanishing in the flood of periurbanisation. Thus we consider Ivančna gorica, one of the most recent Slovene places, merely a concidental group of buildings without a real centre and its own physiognomy.

UDC 003.62:331.815

Janez J. Švajncer, a journalist
62000 Maribor, Cesta zmage 92, YU

Our Signs for Mayday Holiday

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 34, n. 1-2, 1986, pp. 60—66, cit. lit. 7

The workers also in Slovenia wore special signs on the occasion of May day celebrations already before the First World War. These were the signs of Austrian social democracy, the oldest of which goes back to the year 1902. On the signs were written current political slogans of the proletariat. Also during the period in the old Yugoslavia before the Second World War the socialist party in Slovenia took care of the distribution of Austrian social democratic signs, there are still preserved signs from 1925 until 1932 and 1937. In the years 1923/4 and 1926 metal workers from Maribor produced their own May-day signs. The Communist party brought to us from Austria the Mayday signs CP of Austria. for example the sign with Lenin's image from the year 1926.

UDK 940.48:929(Prestor C.)

Holz Eva, mag., raziskovalni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU
61000 Ljubljana, Novi trg 4, YU

Dnevnik Cirila Prestorja iz 1. svetovne vojne

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 34, št. 1-2, 1986, str. 72—88

Objavljeni dnevnik zajema čas prve svetovne vojne. Prikazuje razmere na različnih frontah, v Srbiji, Rusiji, na Krasu, v Tirolah. Pisal ga je izobraženec, ki pa je bil politično nevtralen. Dnevnik je pisan zelo skopo, brez komentarjev avtorja, zato je še toliko bolj verodostojen in pretresljiv.

UDK 779:929(Stepančič N.)

Kambič Mirko, mag., raziskovalec, Znanstveni institut Filozofske fakultete
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Iz starih fotografskih albumov: Nicefor Stepančič (1867—1934)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 34, št. 1-2, 1986, str. 89—93, cit. lit. 7

Dobro ohranjeni in priložnostno odkriti fotografski motivi Niceforja Stepančiča (1867—1934) segajo v čas od 1894 do 1914. Stepančič je bil razgledan posloven človek v Trstu, z amatersko fotografijo pa je zajel predvsem domačo motiviko s Krasa. Gradivo je zanimivo za krajevno zgodovino; s svojo kvaliteto zasluži odlično mesto v zgodnji slovenski amaterski fotografiji.

UDC 779:929(Stepančič N.)

Mirko Kambič, M. A., a researcher, Scientific Institute of the Faculty of Arts, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Photo from Old Albums: Nicefor Stepančič (1867—1934)

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 34, n. 1-2, 1986, pp. 89—93, cit. lit. 7

Well preserved and discovered by chance, photographic motives of Nicefor Stepančič (1867—1934) go back to the period 1894—1914. Stepančič was a worldly businessman in Triest and his works as an amateur photographer comprise especially home motives from the Carst. The material is interesting for local history, whereas its quality accounts for a very fine place in early Slovene amateur photography.

UDC 940.48:929(Prestor C.)

Eva Holz, M. A., a research collaborator, Milko Kos Historical Institute, Centre of Scientific Research of the Slovenian Academy of Science and Arts, 61000 Ljubljana, Novi trg 5, YU

The Diary of Ciril Prestor from World War I

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 34, n. 1-2, 1986, pp. 72—88

The published diary treats the period of time during the Great War and depicts the events on various fronts, in Serbia, Russia, on the Carst and the Tyrol. It was written by an intellectual who was politically neutral. The diary is very terse, without the author's commentary, which makes it even more authentic and deeply-moving.

Nekaj publikacij slovenskih arhivov iz zadnjih let

Slovenski arhivi so v zadnjih letih izdali več publikacij, s katerimi skušajo približati svoje delo in arhivsko gradivo različnim raziskovalcem. Naj opozorimo na nekatere.

ARHIV SR SLOVENIJE
v Ljubljani (Zvezdarska 1):

Majda Smole: Graščina Ribnice (inventar), Ljubljana 1980
Majda Smole: Graščina Turn ob Ljubljanici (inventar), Ljubljana 1980
Majda Smole: Graščina Škofja Loka (inventar), Ljubljana 1980
Vladimir Kološa: Banski svet Dravske banovine 1931–1941 (inventar), Ljubljana 1980
Ivan Nemanič: Filmsko gradivo Arhiva SR Slovenije I–II (inventar), Ljubljana 1980
Jože Prinčič: Predsedstvo SNOS, prezidij SNOS, prezidij ustavodajne skupščine LRS 1944–1947 (inventar), Ljubljana 1982
Pričevanja o slovenskem jeziku (razstava), Ljubljana 1982
Konzervatorsko restavratorska dejavnost v Arhivu SR Slovenije (razstava), Ljubljana 1984
Viri za zgodovino gozdarstva (razstava), Ljubljana 1985
Arhiv SR Slovenije (razstava ob 40-letnici), Ljubljana 1985
Zakladi Arhiva SR Slovenije (razstava), Ljubljana 1986
Marija Verbič, Deželnozborski spisi kranjskih stanov I (1499–1515), Ljubljana 1980 in II (1516–1519), Ljubljana 1986
Majda Smole: Vicedomski urad za Kranjsko, I. Cerkvene zadeve A–F, Ljubljana 1986

ZGODOVINSKI ARHIV LJUBLJANA
(Mestni trg 27)

Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 1980
Vlado Valenčič: Ljubljanska trgovina od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Ljubljana 1981
France Štukl: Knjiga hiš v Škofji Loki I., Škofja Loka 1981 in II., Škofja Loka 1985
Zorka Skrabl – France Štukl: Hranilništvo na Dolenjskem in v Beli Krajini, Hranilništvo v Škofji Loki, Ljubljana 1983
Marjan Drnovšek: Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842–1933, Ljubljana 1983
Marjan Drnovšek: Ljubljana v arhivskem od začetka 14. stoletja do danes (razstava), Ljubljana 1982
Marjan Drnovšek: Ljubljana na starih fotografijah (razstava), Ljubljana 1985

ZGODOVINSKI ARHIV V PTUJU
(Muzejski trg 1)

650 let ormoških mestnih pravic (razstava), Ptuj 1981
20 let delavskih srečanj bratstva in prijateljstva (razstava), Ptuj 1982
Nada Jurkovič: Mestni odbor OF Ptuj 1945–1952 in Brane Oblak: Okrajni premogovniki Ptuj (inventar), Ptuj 1983
Nada Jurkovič: Varia 1634–1983 (inventar), Ptuj 1984
Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva Ptuj, Ptuj 1985

POKRAJINSKI ARHIV KOPER
(Čevljarska 22)

Vanda Bezek: Analitični inventar fonda občine Izola III (1901–1918), Koper 1980 in IV/1 (1919–1929), Koper 1984
Alberto Pucer: Portorož – 100 let organiziranega turizma (razstava), Koper 1985
Alberto Pucer: Padna, Koper 1986

POKRAJINSKI ARHIV V NOVI GORICI
(Trg E. Kardelja 1)

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici (vodnik), Nova Gorica 1982
Občine na Goriškem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne, Nova Gorica 1986

ZGODOVINSKI ARHIV V CELJU
(Trg svobode 10)

Preteklost Celja v arhivskih dokumentih (razstava), Celje 1982
Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva v Celju, Celje 1985

POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR
(Glavni trg 7)

Jože Mlinarič: Gradivo za zgodovino Maribora. Listine VI–X (1414–1499), Maribor 1980–1984
Jože Mlinarič, Anton Ožinger: Župnija in dekanija Hoče 1146–1945 (inventar), Maribor 1982
Slavica Tovšak: Okrajni odbor SZDL Murska Sobota 1945–1963 (inventar), Maribor 1983
50 let Pokrajinskega arhiva Maribor, Maribor 1983
Slovenjegraški špital v srednjem veku (razstava) Maribor 1985
Jože Curk: Viri za gradbeno zgodovino Maribor do 1850, Maribora 1985

ARHIVSKO DRUŠTVO SLOVENIJE

Arhivi, glasilo arhivskega društva in arhivov Slovenije I–VIII, Ljubljana 1978–1985
Janko Pleterski, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917, I. Ljubljana 1980 in II., Ljubljana 1982

Razprave v tej številki so napisali:

Tone Knez, Jože Curk, Anja Dular,
Janez Šumrada, Ervin Dolenc,
Zora Torkar, Janez J. Švajncer,
Jelka Pirkovič-Kocbek

Izdaja Sekcija za krajevno zgodovino
Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Gasparijeva razglednica iz serije Vojska v slikah, leta 1915